

ÖNSÖZ

Çocukluğumdan itibaren ailemin ve çevremın Ermeniliğimi yaşama şeklimle ilgili yönlendirmeleri ve kişisel deneyimlerim, kimliğimi, dilimi, inancımı ne kadar özel alanıma saklarsam o kadar rahat edeceğime işaret etmekteydi. Hayatımın Türkiye’de azınlık olmanın getirdiği korkularla şekillendiğini, 19 Ocak 2007 günü yaşadığım acı ile fark ettim ve bununla mücadele etme kararı aldım. Bu mücadelemi doğru yönlendirebilmek amacıyla girdiğim Kültürel İncelemeler Yüksek Lisansı Programı sayesinde bugün hem mensubu olduğum topluluğa hem de kendime farklı bir açıdan bakabildiğimi sanıyorum.

Benim için manevi değeri ve yükü ağır olan bu tezde birlikte çalışma şansını bana veren, ufkumu açan değerli hocam Doç. Dr. Ferhat Kentel’e özel olarak teşekkür etmek isterim. Bu tez çalışmasının başrol oyuncularını 15 değerli görüşmecim oldu. Her birine bana ayırdıkları zaman ve paylaşımlar için teşekkür ederim.

Her zaman hedeflerime koşma gücünü veren sevgili dostum Melissa Bilal’e ve sabırla her konuda bana destek olan dostum Özlem Zıngıl’a teşekkür ederim.

Bu tez çalışmasının her aşamasında yardımlarını esirgemeyen, deşifrelerimden araştırmalarımın kadar emeği geçen, yazdıklarımı bıkmadan okuyan ve umutsuzluğa her düştüğümde beni motive eden yol arkadaşım Fatih Özçelik’e binlerce teşekkürler...

Yaşamım boyunca en büyük desteğim olan, inandığım herşeyi yapmam için beni cesaretlendiren, bana sabreden annem Şuşan Özoğlu’na özel teşekkürlerimi ve sonsuz minnetimi sunarım.

Nayat Muratyan

ÖZET

Bu tez çalışması, vatandaşlık kavramının korku üzerine kurgulandığı ve yaşandığı Türkiye’de, bir azınlık grubu olarak Ermenilerin kolektif belleklerinin oluşturduğu korkular ile bunların Ermeni kimlikleri ve gündelik hayatları üzerine etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Türkiyeli Ermenilerin bugünkü korkularının temeli 1915 Ermeni Tehciri’ne dayanmaktadır. Bu acıyı atlatamayan Ermeni halkı, seçilmiş travmalarını kendilerinden sonraki nesillere aktarmaktadırlar. Türkiye Cumhuriyeti devletinin 20. yüzyıldan itibaren süregelen ötekileştirme politikaları nedeniyle iyileşme süreci bazı dönemlerde yavaşlamakta, bazı dönemlerde ise yeni travmaların etkisiyle bu süreç gerilemektedir. Türkiyeli Ermenilerin gündelik hayatlarında korkunun yerinin incelenebilmesi için derinlemesine görüşme yöntemiyle bir saha çalışması yapılmış, görüşme sonuçları tarihi olayların ve bilimsel teorilerin desteğiyle analiz edilmiştir.

ABSTRACT

The aim of this study is to investigate the fears developed by the collective memories of Armenians as a minority group, and the effects of such fears on the daily lives and identities of Armenians in Turkey, where citizenship concept is built and experienced on fear. The present fears of Armenians in Turkey grounds on 1915 Armenian Deportation. The Armenian people pass their selected traumas to the next generations as they couldn't get over this suffering. Because of the othering policies of Turkish Republic being applied since 20th century, the recovery process slows down for some periods, but also regresses as a result of new traumas. To investigate the effect of the fears in the daily lives of Armenians, a field work of in-depth interview method has been carried out, and the results of the interviews has been analyzed by the help of historical events and scientific theories.

“Geçmişi bastırmak ve hatırlamayı engellemek,
kurbanları ikinci kez kurban etmek demektir.”

ADORNO

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR.....	vii
I. BÖLÜM: GİRİŞ, METODOLOJİ.....	1
1.1 Giriş.....	1
1.2 Metodoloji.....	4
II. BÖLÜM: KİMLİK, BELLEK, TRAVMA, KORKU KAVRAMLARI....	7
2.1 Kimlik	7
2.2 Bellek	11
2.3 Travma	14
2.4 Korku	17
III. BÖLÜM: 20. YÜZYILIN BAŞINDAN BUGÜNE TÜRKİYELİ ERMENİLERDE KORKUYU TETİKLEYEN OLAYLAR.....	23
3.1 Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi ve 1915 Ermeni Tehciri.....	23
3.1.1 Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi	23
3.1.2 1915 Ermeni Tehciri	29
3.2 Cumhuriyet Döneminde Ermenilere Yönelik Başlıca Olaylar.....	38
3.2.1 Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyaları	40
3.2.2 20 Kura Askerlik	44
3.2.3 Varlık Vergisi	49
3.2.4 6-7 Eylül Olayları	58
3.3 20. Yüzyılın Sonlarında Türkiyeli Ermeniler	66
3.4 Hrant Dink Cinayeti	75

IV. BÖLÜM: GÜNÜMÜZDE TÜRKİYELİ ERMENİLERİN HAYATLARI.....	86
4.1 Günümüzde Türkiyeli Ermeniler	86
4.2 Yaşadıkları Semtler.....	87
4.3 Ermeni Okulları.....	90
4.3.1 İstiklal Marşı ve Öğrenci Andı	93
4.3.2 Eğitimde Ermenileri Hedef Alan Uygulamalar	95
4.4 Nesillerarası İletişim	99
4.5 Türkiyeli Ermeniler ve Diaspora.....	102
4.6 Türklerle İlişkiler	105
4.7 Devletle İlişkiler.....	109
4.8 Türkiyeli Ermeniler ve Politika.....	111
V. BÖLÜM: GÜNÜMÜZDE TÜRKİYELİ ERMENİLERİN KORKULARI.....	113
5.1 Ermeni Kimliği ve Korku	113
5.2 Dil ve Korku.....	116
5.3 Din ve Korku.....	118
5.4 Gündelik Hayatta Korku	120
5.5 İş Hayatında Korku	123
5.6 1915 Ermeni Tehciri’ne Yönelik Etkinlikler ve Korku	125
5.6.1 “Ermeni Kardeşlerimden Özür Diliyorum” Kampanyası	125
5.6.2 24 Nisan Anma Etkinlikleri	128
5.7 Türkiyeli Ermenilerin Geleceğe Bakışı.....	130
SONUÇ.....	133
KAYNAKÇA	137
EKLER	147

KISALTMALAR

Akt.	Aktaran
ASALA	Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia (Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu)
bas.	Baskısı
Bkz.	Bakınız
BOA. DH. ŞFR.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Şifre Kalem
BOA. HR. MÜ.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Defterleri Mütareke
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
EOKA	Ethniki Organosis Kyprion Agoniston (Kıbrıslıların Milli Mücadele Örgütü)
M.Ö.	Millattan Önce
syf.	Sayfa
vb.	ve benzeri, ve benzerleri
vd.	ve diğerleri
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

I. BÖLÜM

GİRİŞ, METODOLOJİ

1.1 Giriş

Bu yüksek lisans tezinin konusu binlerce yıldır Anadolu topraklarında varlığını sürdüren, ancak Türkiye Cumhuriyeti'nde 'azınlık' statüsünde yaşayan Ermenilerin toplumsal yaşantılarının ve kolektif hafızalarının oluşturduğu korkularla nasıl başa çıktıklarını; bu korkuların var oluşlarını nasıl şekillendirdiğini tartışmaktır.

Michel de Certeau, toplumsal ilişkilerde iki kavramın öneminden bahseder: Strateji ve taktikler. Strateji bir kontrol mekanizması olarak nasıl yaşayacağımızı belirlerken, taktikler stratejinin içindeki var oluş yöntemleridir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal kimliği homojenleştirme stratejisi sadece 'etnisite'yi değil, 'din'i de içermektedir. 'Yurttaş' sayılmanın şartı sadece ırk olarak Türklük değil, aynı zamanda Sünni Müslüman olmaktır. Buna göre "Cumhuriyet'in kuruluşuyla Müslüman olmayan azınlıkların -hukuken eşit yurttaşlık hakları tanınmakla birlikte- dil, din ve kültür farklılığı nedeniyle sosyolojik anlamda Türk olarak algılanmadığı açıktır" (Özdoğan vd., 2009:17).

Devletin mevcut 'Türk'lük stratejisi karşısında Ermeniler, geliştirdikleri taktikler ile var olmaya çalışmaktadırlar. Bu taktikler kimi zaman cemaat içine kapanma, sessiz kalma, özel alanda 'Ermeni', kamusal alanda ise 'vatandaş' kimliğiyle yer alma şeklinde kendini göstermektedir. Kimi zaman ise konuşma, kamusal alanda kimliğini ortaya koyma taktikleri ile kendilerine yer edinmeye çalışmaktadırlar.

Bir yandan kimliklerini sürdürme çabasında olan Ermeniler, bir yandan da kolektif belleklerinde yer alan anlatıların yarattığı kolektif korkular ile mücadele etmektedirler. Bu çalışmanın ikinci bölümünde

kimlik, bellek, travma ve korku kavramlarının ne anlama geldikleri, Türkiyeli Ermeniler üzerinden incelenmektedir.

Bu tez çalışmasının üçüncü bölümü 1915 Ermeni Tehciri¹'nden başlayan ve 96 yıldır Türkiyeli Ermenilerde bilinmeyen, görünmeyen ancak nesiller boyunca aktarılan korkunun kaynağını oluşturan temel tarihi olayları irdelemektedir. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nden kalan birçok şey gibi çok milletli, çok kültürlü yapıyı yok saymayı varlığının bir koşulu olarak görmüş, bunun ulus devletleşme sürecine zarar vereceğini düşünerek azınlık karşıtı politikalar yürütmüştür. Bu politikaların II. Dünya Savaşı ve sonrasındaki dönemde çok daha ağırlaştığı dikkat çekmektedir. 1941 yılında azınlıklarına mensup erkeklerin İstanbul'dan uzaklaştırılmasını hedefleyen "20 Kura Askerlik" uygulaması ile başlayan süreç, ülke ekonomisini Türkleştirme çalışmalarının önemli bir ayağı olan "Varlık Vergisi" ve ondan sadece 13 yıl sonra, 1955'te gerçekleşen "6-7 Eylül Olayları" ile devam etmiştir. Askeri darbeler ve 70'li-80'li yıllardaki ASALA terörünün ülke içindeki yansımaları ile pekişen korkular, 2007 yılında Hrant Dink'in öldürülmesi ile farklı bir şekle bürünmüştür.

Tez çalışmasının dördüncü bölümünde Ermenilerin gündelik yaşamlarından oturdukları semte, iş hayatlarından politik görüşlerine ve Türklerle, devletle ilişkilerine kadar hayatın her alanında kendini gösteren korku olgusu incelenmektedir. Adler'e (1985) göre "korku, insan hayatında çok önemli bir anlam taşımaktadır. Bu duygu, sadece insanları birbirinden uzaklaştırmakla kalmaz. Aynı zamanda korku tıpkı üzüntü gibi, başkalarını garip bir şekilde kendine çeken bir özelliği olmasından karmaşık bir duygudur" (akt. Albayrak, 1995:47-48). Aziz Nesin Dieter Duhm'un Kapitalizmde Korku kitabının önsözünde, toplumsal korkunun bireyin, toplumsal güçlerin ve varlıkların ortaklaşa sahibi olamamasından ve onlardan yararlanamamasından dolayı toplumsal güçlere ve varlıklara

---

¹ 1915 yılında Osmanlı Devleti'nin İttihat ve Terakki yönetimi sırasında, Anadolu topraklarında yaşayan Ermenileri yok etmek amacıyla gerçekleştirdiği sürgün ve katliamlar 'Ermeni Soykırımı', 'Sözde Ermeni Soykırımı', 'Ermeni Tehciri', 'Ermeni Kırımı', 'Ermeni Kıt'ali' gibi isimlerle anılmaktadır. Bu tez çalışması sırasında, yazarın bakışından bağımsız olarak, en genel kullanım olduğu düşünülen 'Ermeni Tehciri' terimi tercih edilmiştir.

yabancılaşmasından doğduğunu söyler. Nesin'e göre "bu nedenle birey kendisine yabancılaşmış ve kendisinin yabancılaştığı toplumsal güçlerin kendisini ezmesinden, baskı altında tutmasından korkar" (Duhm, 1996:14). Türkiyeli Ermenilerin bir şekilde genlerine işlemiş olan toplumsal korku, vatandaşlık pratiklerini her anlamda şekillendirmektedir.

Çalışmanın beşinci bölümünde Türkiye Cumhuriyeti devletinin hala sürmekte olan ulus devletleşme çalışmalarının ve günümüzde farklı stratejiler ile sürdürülen azınlık politikalarının Ermeniler üzerindeki etkileri irdelenmektedir. Türkiye Cumhuriyeti nüfus cüzdanına sahip olması nedeniyle 'çoğunluk' ile aynı vatandaşlık görevlerini yerine getiren Türkiyeli Ermeniler, temel haklar konusunda pratikte aynı eşitliğe sahip değildirler. Avrupa Birliği üyeliği sürecinde azınlık hakları ve entegrasyon konuları üzerinde hassasiyetle durulurken, azınlık cemaatleri toplumun gözünde hala 'öteki' olarak algılanmaktadırlar. 1996 yılında Türkçe yayınlanan Agos Gazetesi ile kabuklarını kırmaya başlayan Ermeniler, bu çelişkilerin yarattığı ruh halini derinlemesine yaşamaktadır. Gündelik hayatta Türklerle ilişkilerini normalleştirmeye, kendilerini 'yurttaş' olarak konumlandırmaya çalışırken, kamusal alanda gizlenme çabası kısmen de olsa sürmektedir.

Özellikle Hrant Dink cinayeti sonrasında bir yandan Türk milliyetçiliğinin yükselmesi, bir yandan da "Ermeni Kardeşlerimden Özür Diliyorum" ve "Bu Yas Hepimizin" gibi toplum nezdinde 1915 Ermeni Tehciri'ne dikkati çekmeye yönelik etkinlikler Ermenilerde duygusal bir karmaşa yaratmıştır. Ermeni diasporası tarafından yürütülen Ermeni Soykırımını Yasa Tasarısı çalışmaları ve Türkiye aleyhtarı lobi çalışmaları da burada doğmuş ve yaşayan Ermenilerin hayata bakışlarını ve vatandaşlık pratiklerini dolaylı olarak etkilemektedir.

Bu bölüm Türkiyeli Ermenilerin gelecekle ilgili düşünceleri, beklentileri ve kendilerinden sonraki nesillere aktarmayı düşündükleri hikayelerin değerlendirilmesi ile son bulmaktadır.

1.2 Metodoloji

Bu tez çalışmasında Türkiye’de yaşayan azınlık gruplarından biri olan Ermenilerin, gündelik hayat içerisinde yaşadıkları deneyimlerin ve kolektif belleklerinde yer alan hikayelerin vatandaşlık pratiklerini ve korkularını ne şekilde etkilediğini anlamak üzere bir saha çalışması yapılmıştır.

Saha çalışması kapsamında, tamamı İstanbul’da yaşayan, yedisi kadın ve sekizi erkek olmak üzere toplam 15 Ermeni ile görüşülmüştür. Aileleri 20. yüzyılın başından itibaren, çeşitli nedenlerle İstanbul’a göç etmiş kişilerden oluşan görüşmecilerden sadece yaşı 70 üzeri olan iki kişi İstanbul dışında doğmuştur. Görüşmecilerin tamamının İstanbul’da yaşayan ve cemaatle bir şekilde iletişimi olan kişilerden seçilmesinin nedeni Ermeni kimliklerini nispeten daha rahat yaşayabilen kişiler olmalarıdır. Bugün hala Anadolu’da yaşayan Ermenilerin çoğunluğu kimliklerini gizlemek zorunda kalmaktadır. Geri kalanlar ise kimliklerini, kültürlerini, inançlarını yaşatabilecekleri okul ve kilise gibi araçlardan yoksundurlar. Bu nedenle İstanbul dışında hayatlarını sürdüren Ermeniler bu çalışmada görüşülen kişiler arasında yer almamıştır.

Araştırmanın örneklemini oluşturan görüşmeciler, farklı nesilleri temsil edecek yaşlardan seçilirken; cinsiyet, eğitim düzeyi, meslek ve oturulan semt² gibi kriterler de göz önünde bulundurulmuştur.

Örneklemin ilk yaş grubunu oluşturan 20-30 yaş arasındaki kişiler Türkiye’deki azınlıklar ve Ermeniler ile ilgili konuların daha rahat konuşulduğu bir dönemde yetişen ve iletişim araçlarının gelişmesi sayesinde birçok bilgiye rahatça ulaşma olanağına sahip olan kuşaktır. Bu kuşak, Agos Gazetesi’nin yayına başladığı ve Ermenilerin kendilerini daha geniş kitlelere duyurabildiği dönemde büyümüştür.

İkinci grup olan 30-40 yaş arası görüşmeciler, kamusal alanda Ermeniliğin rahatça ortaya konulamadığı 1980’li yıllarda çocuk olup 1990’larda küreselleşme ile birlikte Türkiye’de de gözlenen dönüşümü ve

---

² Saha çalışması sırasında seçilen semtler Ermenilerin daha yoğun olarak yaşadıkları Kurtuluş, Kadıköy, Üsküdar, Bakırköy ve Yeşilköy’dür. Bu semtler gerek Ermeni kilisesinin, gerekse Ermeni okullarının bulunması nedeniyle tercih edilmiştir.

Ermenilerin varlıklarını göstermeye başladıkları dönemi deneyimlemiş ara kuşağı temsil etmektedir.

Görüşmecilerin üçüncü grubunu 40-60 yaş arası Ermeniler oluşturmaktadır. Bu kişiler 6-7 Eylül Olayları gibi Cumhuriyet döneminin önemli azınlık karşıtı eylemlerine çocuk yaşta şahit olmuşlardır. 1915 Ermeni Tehciri'ne maruz kalanların çocukları veya torunları olan bu görüşmecilerin önemli bir özelliği de gençliklerini ASALA olaylarının dorukta olduğu, buna karşılık milliyetçi dalganın gittikçe yükseldiği dönemlerde geçirmiş olmalarıdır. Bu yaş grubundaki insanlar 1990'lardaki dönüşümü çocuklarını yetiştirirken yaşamışlardır.

Saha çalışmasında görüşülen son grup ise 60 yaş üzeri kişilerdir. İstanbul'a çocuk yaşta göç etmiş bu kişiler, bugünkü korkuların temelini oluşturan 1915 Ermeni Tehciri'ni birinci ağızdan dinleyerek yetişmiş; bu olayın devamı olarak gördükleri 20 Kura Askerlik, Varlık Vergisi ve sonrasındaki azınlık karşıtı politikaların ve eylemlerin tamamını deneyimlemişlerdir. Ardı ardına gelen travmalarla kişilikleri şekillenirken, korkunun bir nevi genlerine işlediği rahatlıkla söylenebilir.

Görüşmeciler korkularını ve bundan dolayı devlete bakışlarını, gündelik hayatlarını rahatlıkla dile getirmek, çocukluklarından bu yana 'gizli' tutulması gerektiği söylenen hikayeleri anlatmak konusunda çekince yaşadıklarından, kendilerini rahatça ifade edebilmeleri için derinlemesine görüşme yöntemine başvurulmuştur. Bunun yanı sıra görüşmelerin hemen hemen tamamı kişilerin doğal ortamları olan evlerinde gerçekleştirilmiştir.

Görüşme içeriğini, önceden hazırlanan temel sorular ile genel akış içerisinde şekillenen konular oluşturmuştur. Görüşmecilere 1915 Ermeni Tehciri, 20 Kura Askerlik, Varlık Vergisi ve 6-7 Eylül Olayları gibi belleklerde önemli yer tutan belli başlı olaylar ile ilgili hafızalarındaki anılar sorulmuştur. Görüşmelerde ele alınan diğer konular olan, gündelik hayatta ve kamusal yaşamda karşılaşılan zorluklar, aile hayatları, okul hayatından itibaren bir azınlık cemaati üyesi olarak yaşadıkları deneyimler ve bunlara karşı geliştirdikleri tutumlar hakkında detaylı bilgiler alınmış, korkuların dile getirilmesine çalışılmıştır. Türkiyeli Ermenilerin kendilerini ortak dil

olan Türkçe ile ifade edebilmelerine imkan tanıyan Agos Gazetesi, belleklerine kazınan yeni bir travma olarak nitelendirilebilecek Hrant Dink cinayeti ve gelecekle ilgili beklentileri de konuşulan konular arasında yer almıştır.

Saha çalışmasında görüşülen kişilerin aile hikayelerine, özel hayatlarına, şahsi düşüncelerine ve duygularına tez içerisinde yer verildiğinden; kendilerini mağdur durumda bırakmamak ve mevcut korkularını perçinlememek adına isimleri değiştirilerek kullanılmaktadır. Bu kişilerin kamusal alanda ve iş hayatında kullandıkları Türkçe isimler de aynı nedenlerden dolayı değiştirilmiştir.

Çalışma sırasında yapılan literatür araştırması ile korku kavramı ve Ermeniler’de bunu tetikleyen tarihi olaylar incelenmekte; görüşmelerden elde edilen veriler, bu bilgiler doğrultusunda değerlendirilmektedir.

GÖRÜŞMECİ PROFİLLERİ

İSİM	YAŞ	CİNSİYET	EĞİTİM	MESLEK	MEDENİ DURUM	OTURDUĞU SEMT
DÖNİS	24	BAYAN	ÜNİVERSİTE	OFİS ASİSTANI	BEKAR	KADIKÖY
MARAL	26	BAYAN	ERMENİ LİSESİ	TURİZM ORGANİZASYON	BEKAR	KURTULUŞ
MARİ	32	BAYAN	ÜNİVERSİTE	TİCARET	BEKAR	YEŞİLKÖY
ANAHİT	33	BAYAN	ÜNİVERSİTE	VETERİNER	EVLİ	BAKIRKÖY
SELİN	33	BAYAN	YÜKSEK LİSANS	YÖNETİCİ	EVLİ	KADIKÖY
TAKUHİ	60	BAYAN	ERMENİ LİSESİ	ÖĞRETMEN	EVLİ	ÜSKÜDAR
ANİ	81	BAYAN	ERMENİ İLKOKULU	EV HANIMI	DUL	KURTULUŞ
SARKİS	24	ERKEK	ERMENİ LİSESİ	TİCARET	BEKAR	ÜSKÜDAR
LEVON	26	ERKEK	YÜKSEK LİSANS	-	BEKAR	ŞİŞLİ
ARAS	32	ERKEK	AÇIK ÖĞRETİM	TİCARET	BEKAR	KURTULUŞ
SERDAR	33	ERKEK	ÜNİVERSİTE	TİCARET	EVLİ	YEŞİLKÖY
NURHAN	39	ERKEK	ÜNİVERSİTE	MİMAR	EVLİ	BAKIRKÖY
DİKRAN	41	ERKEK	ERMENİ LİSESİ	GAZETECİ	EVLİ	KURTULUŞ
ARTO	58	ERKEK	ERMENİ ORTAOKULU	KUYUMCU	EVLİ	KURTULUŞ
MANUK	75	ERKEK	ERMENİ İLKOKULU	TİCARET EMEKLİ	EVLİ	KADIKÖY

II. BÖLÜM

KİMLİK, BELLEK, TRAVMA, KORKU KAVRAMLARI

2.1 Kimlik

Kimlik, bir kişinin veya toplumun kendini tanımlama ve konumlandırma şeklidir. “Kimlik duygusu bir kez kazanıldığında birey ile dünya arasında bir vasıta rolü oynar; olayları ölçen ve değerlendiren bir mekanizma gibi işler. Böylece, bireyin motivasyonlarının, tutumlarının ve tepkilerinin belirlenmesinde hayati bir işlev görür” (Bilgin, 2007:91).

Kimliği oluşturan iki temel unsur bulunmaktadır. Bunların birincisi tanımlama/tanınma, ikincisi ise aidiyettir. Birey, doğumundan itibaren kendisine ailesinden aktarılan dil, din, etnisite gibi belirli temel kimlik özelliklerine sahiptir. Bunlara ek olarak zaman içerisinde inançları, fikirleri, değerleri, seçimleri, duyguları, talepleri, tepkileri gelişerek kimliğini şekillendirir ve kendine has bir hale getirir. Kişi kendini bu çerçevede tanımlarken, çevresi tarafından da bunların kabul edilmesi, kimliğinin tanınması anlamına gelmektedir.

Toplumsal (kolektif) bir varlık olan insan, sadece ailesinin değil, içinde bulunduğu toplumun da kültürünü, değerlerini, inançlarını ve belirlediği rolleri doğduğu andan itibaren, peşinen üzerine alır. Michael Sandel’in deyişiyle bireyler hayata ‘yerleştirilmiş benlikler’ olarak başlar. Kimliğin ikinci unsuru olan aidiyet işte bu noktada, “bireyin kendini herhangi bir toplumsal gruba dahil hissetmesiyle kendini gösterir” (Aydın, 1999:12). Bu, aynı zamanda kolektif kimliğin de temelidir.

Kolektif kimlik, bir topluluğun tarihi süreç içerisinde geliştirdiği değerleri, töreleri, gelenekleri, inançları, değer yargıları ile kendine özgü niteliklere, tekillik taşıdığı yönünde bir bilince ve aidiyet duygusuna sahip olması olarak tanımlanmaktadır. Alberto Melucci kolektif kimliğin

oluşumunun hassas bir süreç olduğunu; belli bir tutarlılık, bütünlük, süreklilik ve devamlı yatırım gerektirdiğini söylemektedir. Temel özellikleri aynı kalmak üzere diğer topluluklarla kurulan ilişkiler ve etkileşimler kolektif kimlik yapısının zaman içerisinde birtakım değişimler göstermesine neden olur.

Stuart Hall'e (1996) göre bir toplumun ya da kişinin kimliği, sadece geçmiş ve bugünle ilgili değil, aynı zamanda gelecekle de ilgili olup; tarihi, lisanı ve kültürü gelecek öngörülerini için kaynak olarak kullanmaktadır. Kısacası kimlik, özünde kim olduğunu (being) değil, farklı tarihsel süreç içerisinde ne olacağını (becoming) göstermektedir. Kimlik diğer birey ve topluluklarla olan duygusal bağ sayesinde şekillenen; oluşumu hiçbir zaman tamamlanmayan, sürekli akışkan ve değişken bir yapıdır. Castells (2006:14) kimliğin değişkenliği ile ilgili olarak "kimliklerin inşası, tarihten, coğrafyadan, biyolojiden, üretken ve üretmeye yönelik kurumlardan, kolektif hafızadan, kişisel fantezilerden, iktidar aygıtlarından ve dinsel vahiylerden malzemeler kullanır" demektedir. Ancak "bireyler, toplumsal gruplar, toplumlar bütün bu malzemeyi, içinde buldukları toplumsal yapıya uzam/zaman çerçevesinden kaynaklanan toplumsal koşullara ve kültürel projelere göre işler, bütün bu malzemenin anlamını yeniden düzenler" demektedir.

Kolektif bir kimlik olarak Türklük, tarih boyunca etnik ve dini temele dayanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu temele ulusal kimlik anlayışı da eklenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemi, bugünkü anlamda Türk kimliğinin de oluşma süreci olmuştur. Osmanlılık ve İslamiyet ile bağlar olabildiğince koparılmaya çalışılırken, milli ve seküler bir devlet yapılanması hedeflenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti tarafından inşa edilen yeni ulusal Türk kimliği "benzersiz, değişmez ve tarihle ilişkisi olan bir kimlik olarak tasarlanmış, son kertede bu kimlik Türklük olarak tanımlanan tekil bir kültür üzerine ve diğer olası alt kimlikleri göz önüne almadan kurgulanmıştır" (Keyman ve İçduygu, 1998:176).

Cumhuriyet ile birlikte seküler bir devlet yapısının oluşturulması konusundaki tüm çabalara rağmen din temelinden uzaklaşmak mümkün

olmamış; Türk olmak, aynı zamanda Müslüman olmakla özdeşleştirilmiş, böylece diğer etnik gruplar ve gayrimüslimler dışarıda bırakılmıştır. “Rumlar, Museviler ve Ermeniler gibi Müslüman olmayan azınlık kümelerine yalnızca vatandaşlık bazında Türk kimliği telaffuz edilmiş, ancak onlar hiçbir zaman inşa edilen Türk milletinin doğal üyeleri olarak görülmemiştir” (Keyman ve İçduygu, 1998:177). Bu bakış, ‘öteki’ olarak konumlandırılan etnik kimliklerin kamusal alanın da dışına itilmesine neden olmuştur.

M.Ö. 6. yüzyılda Doğu Anadolu’ya göç ederek yerleşen ve o tarihten bu yana Anadolu topraklarında varlıklarını sürdüren Ermeniler, etnisite ve din temeline dayalı bir kimliğe sahip olmuşlardır. Buna karşılık yüzyıllar boyunca, Osmanlı İmparatorluğu başta olmak üzere başka devletlerin egemenliği altında yaşamaları, kendilerine ait bir devlet kuramamış olmaları nedeniyle, Ermenilik ulusal bir kimlik haline gelememiştir. 1991 yılında bağımsızlığını resmen ilan eden Ermenistan Cumhuriyeti’nde, bugün hala Ermeni ulusal kimliğinin oluşum süreci devam ederken, Türkiye’de ve dünyanın diğer bölgelerinde yaşayanlar için Ermenilik hala etnik ve dini bir kimlik olarak yaşanmaya devam etmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin ulusal kimlik anlayışının sadece vatandaş olarak konumlandığı, tam olarak içine kabul etmediği azınlık gruplardan biri olan Ermenilerin kolektif kimlikleri, bir yandan ‘azınlık’ olmak üzerine şekillenmekte, bir yandan da içinde yaşadıkları büyük topluluğun yapısından etkilenmektedir. Gerek saha çalışması kapsamında yapılan görüşmeler, gerekse 2007 yılında Nor Zartonk grubunun gerçekleştirdiği “Türkiye’de Azınlık Olmak” anketi, Ermenilerin kimliklerini tanımlarken sadece etnik kökenlerine değil, içinde yaşadıkları Türk toplumunun değerlerine de aidiyet sağlamaya çalıştıklarını göstermektedir. Ticaretle uğraşan, 32 yaşındaki Aras’ın kendini tanımlama şekli bu çabaya örnek olarak gösterilebilir:

“Türkiye’de yaşayan bir insan Türk’tür. Bu Türk kelimesinin tek bir anlamı vardır; Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı. Ben Ermeni kökenli Türk’üm. Bu şekilde de devam edeceğim yani. Olaylara hem Ermeni kimliği ile bakmak lazım, hem Türk

kimliğiyle bakmak lazım. İnsanların bu şekilde davranması gerektiğine inanıyorum.”

Bugün Türkiye’de yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğu kendilerini ‘Türkiyeli Ermeni’ olarak tanımlamayı tercih ederken, bir bölümü ‘Ermeni’, ‘Ermeni asıllı Türk’ veya ‘Ermeni asıllı T.C. Vatandaşı’nı tercih etmektedir³. Saha çalışmasında görüşülen kişilerden 40 yaş ve üzeri olanlar, çoğunlukla ‘Ermeni asıllı’ olduklarını söylemiştir. Bu kişiler Ermeniliği alt kimlikleri olarak görmekte, üst kimliklerinin Türklük olduğunu belirtmektedirler. Kırk yaş altındaki görüşmeciler ise ‘Ermeni’ veya ‘Türkiyeli Ermeni’ tanımlarını kullanmakta ve Ermeniliği üst kimlikleri olarak görmekteyiz. Kuşaklar arasındaki bu değişimi yaratan fark, büyük toplulukla kurulan ilişkilere ve kimliklerini şekillendiren yaşamışlıklara, anılara dayanır.

301 yılında Hıristiyanlığı ‘milli din’ olarak kabul eden ilk topluluk olan Ermeniler için din, tarih boyunca birleştirici bir unsur olmuştur. Hıristiyanlık günümüzde de Ermeni kolektif kimliğinin kurucu unsurlarının başında gelmektedir. 33 yaşındaki görüşmeci Serdar’ın belirttiği gibi Ermeniler için din ve etnik köken birbiriyle iç içedir:

“Ermeni miyim, Hıristiyan mı? Yani dinim mi ağır basıyor, millet mi ağır basıyor? Yani çok yakın birbirine. Bu içgüdüsel, yani ruhla ilgili bir şey.”

Kolektif kimlik kültür, yaşam alanı, dil, din gibi maddi unsurların yanı sıra geçmişten bugüne taşınan deneyimler, gelenekler, alışkanlıklar, değerler ve ortak tarih gibi kolektif bellek unsurları üzerinden inşa edilmektedir. Ermenilerin bugünkü kimliklerinin şekillenmesinde geçmişten gelen gelenekler, adetler gibi manevi unsurların da etkisi büyüktür. Ancak yapılan saha çalışması da göstermektedir ki, Ermenilerin mevcut kolektif belleklerini şekillendiren temel, bu manevi unsurlardan çok, ortak travmaları olan 1915 Ermeni Tehciri’dir.

³ Nor Zartonk grubunun 2007 yılında gerçekleştirdiği “Türkiye’de Azınlık Olmak” anketinde yer alan “Kimliğinizi nasıl tanımlıyorsunuz?” sorusuna verilen yanıtların %57,3’ü “Türkiyeli Ermeni”, %23,5’u ise “Ermeni” şeklinde olmuştur. <http://www.norzartonk.org/files/anketsonuclari.pdf>. Bu tez çalışması sırasında görüşülen kişilerin verdikleri cevaplar Nor Zartonk araştırmasındaki yanıtlara benzerdir. 15 görüşmecinin sekizi “Türkiyeli Ermeni”, dördü “Ermeni”, üçü ise “Ermeni Asıllı T.C. Vatandaşı” olarak kimliklerini tanımlamaktadır.

Kolektif kimliğin oluşabilmesi için başka kimliklerin varlığının şart olduğu belirtilmişti. Kolektivite, farklı ya da karşıt kolektif kimliklere önyargılıdır ve her zaman 'öteki'lerin varlığını zorunlu kılar. Bir başka deyişle, kolektif kimliğin oluşması için 'biz' ve 'onlar'ın yaratılması ve bunun, 'onlar' karşısında 'biz'i tanımlayarak sürdürülmesi gerekir. Stuart Hall (1991) kimliklerin farklı, bilinmeyen bir 'öteki'ne karşı kurulduğunu; yani 'ben' veya 'biz' duygularının öteki üzerinden tarif edildiğini söylemektedir. Hall (1996:4) kimliğin temel kurucu unsurlarından 'öteki'ni, 'Kurucu Dış' (Constitutive Outside) olarak tanımlamaktadır. Türk ulusal kimliği, 'Kurucu Dış' olarak gördüğü azınlıkları etnik ve dini farklılıklar üzerinden ötekileştirmektedir. Ermeniler ise kimliklerini, 'biz'e karşı 'onlar' olarak belirledikleri Türkler üzerinden kurgulamaktadırlar. Bu bakışta tarihi süreç içerisinde Türklerle olan inişli çıkışlı ilişkilerinin, 1915 Ermeni Tehciri'nin yarattığı travmanın ve buna paralel oluşan korkunun etkisi bulunmaktadır.

2.2 Bellek

Bellek (hafıza), psikolojide doğumdan itibaren öğrenilen bilgilerin, davranış kalıplarının, deneyimlerin ve anıların depolanıp saklanması ve gerektiğinde yeniden çağrılması olarak tanımlanmaktadır. Yaşam boyu devam eden bu süreç, aynı zamanda zihnin en temel işlevlerinden biridir. Holbwachs'ın da belirttiği gibi "bellek, anıların basitçe anımsanması değildir, gerekli görüldüğü için anımsanan belli nesnelere bir araya getiren, anılara belirli anlamlar yükleyen toplumsal bir 'ürün'dür" (akt. Nora, 2006:19). Tanımdan da anlaşıldığı üzere hafıza seçicidir ve kurgusaldır.

Bireyler ve toplumlar, kişisel ve/veya kolektif belleklerini geçmişten taşıdıkları izler üzerinden inşa ederler. Kolektif bellek, "bir topluluk tarafından yaşanmış ve içselleştirilmiş deneylerin bilinçli olan veya olmayan anılarının bütünü olarak, topluluğun geçmişinden kalanı/süregeleni ve bu topluluğun geçmişini ne yaptığını" (Bilgin, 1994:53) anlatmaktadır. Connerton (1999:11-12) da benzer bir şekilde, günümüzle ilgili

deneyimlerin büyük ölçüde geçmiş hakkında bilinenlerin üzerine oturduğunu ve geçmişle ilgili imgelerin, mevcut toplumsal düzeni meşrulaştırdığını söylemektedir. Kolektif bellek geçmişle ilgili görünmesine rağmen, gerçekte bugünü yansıtır.

Toplumlar kolektif belleklerini grubun ihtiyaçlarına göre şekillendirir, bugünlerine ve geleceklerine yön verecek bir araç olarak kullanırlar. Bu şekilde geçmişi bugüne bağlarken iki temel yöntemden birini seçmektedirler: Unutma ve hatırlama... Toplumlar başarısızlıklarının ve tarihlerindeki utanç duyulacak olayların unutulması için çabalarken; kazandıkları zaferlerin veya yaşadıkları zulümlerin ise hatırlanması yoluna gitmişlerdir.

Tarihte uzun bir süre boyunca unutma yöntemi öncelikli tercih olarak kendini göstermiştir. Örnek olarak 17. yüzyılda Avrupa devletlerinin çoğunluğunun dahil olduğu 30 Yıl Savaşları sonunda imzalanan Vestfalya Anlaşması'nın ikinci maddesi, savaş boyunca işlenen bütün suçların unutulmasını söylemektedir. Türkiye'nin de aralarında bulunduğu Avrupa ülkelerinin hemen hepsi, 20. yüzyıl ortalarına kadar yaşadıkları acı deneyimlerin ve şiddet olaylarının bir kısmını unutma yoluna gitmişlerdir. Bu unutma, bazı durumlarda 'resmi hatırlama yasağı' şeklinde tezahür etmektedir. Vestfalya Anlaşması örneğinde görüldüğü gibi yazılı, açık bir dayatma ile olayın aktarımının engellenmesi söz konusudur. Bazı durumlarda ise görünmeyen kurallar, toplumsal baskı ve korku aracılığıyla 'kamusal suskunluk' yaratılarak olayların unutulması sağlanır.

İkinci Dünya Savaşı'yla dünya tarihinde yeni bir döneme girilmiş, toplumsal hafızalarda bir değişim gerçekleşerek unutma kültüründen hatırlama kültürüne doğru bir geçiş sağlanmıştır. Tarihteki benzer olayların aksine Nazi Almanya'sının Yahudilere uyguladığı soykırımın hatırlanması bu değişimin başlangıcı sayılabilir. Kitle iletişim araçlarının hızlı gelişiminin de bunda katkısı vardır. Dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen bir olay, artık anında herkes tarafından öğrenilmekte; unutturulmasına fırsat verilmemektedir. Bu süreçte toplumsal bellekten, küresel belleğe doğru bir geçiş yaşanmaktadır. Hatırlama

geçmişle yüzleşmeyi sağlarken, benzer olayların ileride tekrarlanması ihtimalini azaltmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu aşamasında, hedeflenen ulus devlet yapısının oluşabilmesi için geçmişin yok sayılmasının, unutturulmasının kritik rolü olmuştur. Osmanlı'dan miras kalan özellikler yavaş yavaş ortadan kaldırılırken, unutulması gereken olaylardan biri de 1915 Ermeni Tehciri olmuştur. Resmi tarih söylemleri bu amaç çerçevesinde şekillenmiştir. Bunun yanı sıra kamusal suskunluk sağlanarak, bu olayın kolektif belleklerden silinmesi hedeflenmiş; böylece Türk toplumunun kolektif belleğinde 1915 Ermeni Tehciri yer bulamamıştır. Ermeniler ise yaşadıkları travmanın ve korkunun etkisiyle kamusal alanda suskunluğunu sürdürmüş, belleklerdeki bu gerçeği yok saymaya çalışmışlardır. 1915 Ermeni Tehciri ile ilgili anıları birinci elden dinlemiş olan 75 yaşındaki görüşmeci Manuk'un anlattıkları, kamusal suskunluk yaratma hedefinin başarıyla sonuçlandığını ispatlamaktadır:

“Çocukluğumuzda 1915 Olayları'nı asla konuşamazdık. Evimizde gizli konuşulan bir konuydu. Dışarıya çıktığımızda bakardık ki, bir tek Allah'ın kulu bilmezdi bu konuyu. Sanki herkesin beyni silinmişti. Ne devlettekiler konuşurdu, ne gazeteciler, ne normal vatandaş... Okul kitaplarında veya romanlarda zaten göremezdiniz. Sanki belli etmeden unutulması istenirdi. Konuşulmazsa unuttur herkes diyorlardı herhalde.”

20. yüzyılın sonlarından itibaren globalleşme ile birlikte ortaya çıkan hatırlama kültürü Ermenileri de etkilemiştir. Türkiyeli Ermeniler bugün atalarından miras kalan travmanın izlerini üzerlerinde taşımalarına rağmen, geçmiş hakkında konuşabilmeye başlamışlardır. 24 yaşındaki Dikran, kendisinden iki nesil büyük olan Manuk'un aksine 1915 Olayları hakkında rahatlıkla konuşmaktadır:

“Evimizde 1915'teki Ermeni soykırımı hakkında çok konuşulmazdı. Özellikle bizlerden saklanmaya çalışılırdı. Ne oldu? İnternette araştırdım, gazetelerden okudum, başkalarını dinledim ve öğrendim. Ancak o zaman bir şeyler anlattı ailem. Olan olmuş bunları da duy gibi [...] Artık herkes konuşuyor zaten. Devlet ne kadar yok sayarsa saysın, bu olay her zaman hatırlanacak.”

Kolektif belleğin bir özelliği de belirli bir zamanla sınırlı olmasıdır. “Bu zaman sınırının genişliği ya da darlığı her topluluk için farklı olabilir” (Halbachs, 2007:55). Buna göre Türkiye’deki Ermenilerin kolektif belleğinin başlangıç noktasının 1915 Ermeni Tehciri olduğunu söylemek mümkündür. Bu olay, aynı zamanda Ermeni kolektif kimliğinin inşasında da önemli yere sahiptir. Ermeniler için önemli bir travma olan bu tarihten öncesi, kuşaktan kuşağa aktarılan hikayeler bulunmadığından veya anlatılanlar yetersiz kaldığından Ermenilerin kolektif belleğinde yer edinememiştir.

2.3 Travma

İnsanların, başlarına gelen belirli olaylar nedeniyle, sürekli olarak hayatlarına, vücut bütünlüklerine, inançlarına ve sevdiklerine yönelik tehdit hissetmeleri durumu travma olarak adlandırılmaktadır. Travmatik olaylar deprem, sel gibi doğal afetleri; yangın, trafik kazası gibi bir anda ortaya çıkan durumları; terör, istismar, savaş ve şiddet gibi insan eliyle yaratılmış olayları içermektedir. Travmaya neden olan olayın niteliği kadar, sonucunda ortaya çıkan tepkiler de önemlidir. Kişilerin travmatik olaya verdikleri başlıca tepkiler korku, dehşete düşme ve çaresizlik gibi duygulardır. Bir kez travmaya uğrayan insanlar, buna neden olan olay sona erse bile hayatları boyunca bir şekilde bunu hatırlarlar.

Beklenmeyen bir olay ile karşı karşıya kalan toplulukların hissettikleri korku, çaresizlik ve tehdit hissi de travmaya neden olmaktadır. ‘Öteki’ olarak tanımlanan bir düşman tarafından yaratılan kolektif travma, aynı grup kimliğine sahip herkes tarafından hissedilir. Bu, aynı zamanda sarsılma ve şoke olma durumudur. “Bu durum, önemli bir destek kaynağı olan cemaatin artık var olmadığını kavramak, dolayısıyla kişinin önemli bir parçasını kaybetmesi, hasara ve kalıcı değişimlere rağmen var olmayı sürdürmesidir” (Kasapoğlu vd., 2007:iv). Travmaya uğrayan topluluklar, bir süre sonra buna neden olan olayı unutmuş gibi görünüp varlıklarını devam ettirseler dahi, ortaya çıkan korku ve tehdit hissi gerçekte yaşam boyu

sürmekte ve bu toplulukların kolektif kimliklerinin bir parçası haline gelmektedir.

Bir etnik grubun, başka bir etnik grup tarafından aşağılandığını, mağdur edildiğini ve zulme uğradığını düşünmesi ‘seçilmiş travma’ olarak tanımlanmaktadır. Bu aynı zamanda ‘öteki’lerin neden olduğu çaresizlik, utanç ve korku duygularını yaratan tarihsel bir olayın zihinlerdeki izleridir. En zor travma şekli olan seçilmiş travmada “tipik olarak büyük ölçekte insan, toprak, prestij ve onur kaybı söz konusudur” (Volkan, 2009:238). Kellerman (2000), ‘Holokost Travmasının Aktarımı’ isimli makalesinde ısı, ışık ve sesin olduğu gibi travmanın da bir vericiden bir alıcıya fark edilmeden taşındığını; bu şekilde bilinçaltındaki deneyimlerin de ailelerden çocuklarına aktarılabilceğini belirtmektedir. Seçilmiş travmanın asıl mağdurları söz konusu grubun ataları olsa dahi, grup üzerinde yarattığı etkiler sona ermedikçe nesilden nesle aktarılarak devam etmektedir. Kellerman, aynı makalede özellikle ataları toplu katliam veya soykırıma uğramış toplumlarda, sonraki nesillerde yeni bir soykırımın tekrar olabileceğine dair bir korkunun söz konusu olduğunu söylemektedir. Nesillerarası aktarımın bilinçli bir şekilde ve sözlü olarak yapılması zorunlu değildir. Zihindeki imajlar, sözsüz iletişim yoluyla veya aile hikayeleri, masallar, ninniler gibi genel aktarımlar sırasında farkında olmadan iletilebilmektedir (akt. Göral, 2005). Buna bağlı olarak, travmaya neden olan olaylar yeni nesillere doğrudan anlatılmış olmasa, sadece genel bilgi sahibi olursa dahi seçilmiş travma aktarılmıştır.

Türkiyeli Ermeniler için, 1915 Ermeni Tehciri bir ‘seçilmiş travma’dır. Bu olay sırasında hayatlarını, ailelerini, topraklarını, mal varlıklarını ve toplumsal konumlarını kaybeden Ermeniler, bu travmanın neden olduğu korkuyu içselleştirmiş ve nesilden nesle aktarmıştır. 1915 Ermeni Tehciri’nin yarattığı travma bugün hala Ermeniler üzerinde etkisini sürdürmektedir.

“Bütün hayatınız da bitti. Artık ne işiniz kaldı ne eviniz kaldı, ne malvarlığınız var. Her şey yok oluyor, yani bir anda başka bir hayata birileri sizi yönlendiriyor. O da çok büyük bir acı. Yani ailenizden bir kişiye bile bir şey olmazsa. [...] Ama sonuçta onu yaşamak bile zaten bir travma yani.” (Nurhan, 39)

Saha çalışmasında görüşülen ve ailesinin üç nesil önceki üyelerinin tamamı tehcirden etkilenmiş olan Nurhan'ın bu sözleri, 'seçilmiş travma' olarak 1915'in nesillerarası aktarımını ve benzer bir travmatik etkiyi sürdürdüğünü göstermektedir. Bu travmanın sürekli olarak canlı tutulması korkuyu ve tehdit algısını sürdürürken, bir yandan da grup üyeleri arasında birliğin sağlanması, Ermeni kimliğinin güçlü tutulması ve 'biz' duygusunun devamı için bir araç olmaktadır.

Travmatik olayın etkisi zaman içerisinde azalıyor gibi görünse de, ortaya çıkarttığı korku ve mağduriyet duygusu gizli bir şekilde devam eder. 'Öteki'ler tarafından yaratılan her yeni tehdit, grubun seçilmiş travmasını yeniden canlandırır. Görüşmecilerden Aras (32), 1915 Ermeni Tehciri ile başlayan ve Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Olayları gibi belirli aralıklarla 'öteki'lerden gelen tehditlerin, korkuyu ve travmayı nasıl canlı tuttuğunu aşağıdaki sözleriyle anlatmaktadır:

"Bu topraklarda bizim kaderimiz bu. Sen buranın adamı değilsin yani 'biz burada eliz'⁴e getiriliyor bir noktada, anlatabildim mi? Kökünü kurutmak üzerine gidiliyor. Yani 1915'i yaşamışsın; dediğin gibi o insanlar hep bunu düşünüyor. Tamam, sadece tehcire ya da soykırımı bağlanmıyor ama şunu söylüyor: 'Bir soykırım, iki 20 Kura, üç Varlık Vergisi, dört 6-7 Eylül olayı. 50 yıl, hatta 50 yıl bile değil, 40 yılda 4 olay yaşadım' ben diyor."

Kişi ve toplumların, yaşadıkları travmanın etkisinden kurtulabilmeleri için üç aşamalı bir süreç gerekmektedir. Birinci aşama artık güvenli bir ortamda olduklarına inanmaları ve tekrar bir travmanın yaşanacağına dair korkularını yenmeleridir. İkinci aşamada hatırlama ve yas tutma gelmektedir. Bunun için "mağdurların travmatik olayların girdabından kurtulmaları gerekir" (Kaptanoğlu, 2009:35). Son aşamada ise travmaya neden olan 'öteki'ni bağışlamak gelmektedir. Bağışlamanın gerçekleşmesi için suçlunun da bağışlanmak istemesi gerekir.

Yas tutma, kişiler ve topluluklar için ağlamaktan ve acı çekmekten çok daha derin bir süreçtir. Travmaya uğramış gruplar, yas tutma aşamasını sonuçlandıramazlarsa, acılarını sonraki nesillere aktararak yas

---

⁴ Görüşmeci bu cümlesinde 'el' kelimesini, yabancı anlamında kullanmıştır.

görevini onlara devreder. Bu farkında olmadan yapılan bir aktarımdır. Böylece yaşanan acı, bir sonraki nesil için de ‘seçilmiş travma’ haline gelir. Şayet ikinci kuşak da bu süreci başaramazsa, anılar sonraki kuşaklara taşınmaya devam eder. Böylece travmaya uğramış olan grubun kolektif kimliğini nesiller boyunca bu temel şekillendirir.

1915 Ermeni Tehciri sonrasında kayıpları için ağlayamayan Ermeniler, yoğun bir yas sürecine girmişlerdir. Yas süreci, ‘öteki’ler tarafından belirli aralıklarla canlandırılan tehdit algısı nedeniyle bugüne kadar taşınmıştır. Bugün Türkiyeli Ermeniler fark edilmeden kendilerine miras kalan bu travma ile mücadele etmekte, bir yandan da olası tehditleri önleyecek taktikler geliştirerek, son aşama olan bağışlamaya geçmeye çalışmaktadırlar.

2.4 Korku

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük’te “bir tehlike veya bir tehlike düşüncesi karşısında uyanan kaygı duygusu” olarak tanımlanan korku; sevinç, üzüntü, öfke gibi temel heyecanlar arasında yer alır. Prof. Dr. Özcan Köknel (2004:16) korkuyu “insanın algıladığı, gördüğü ya da düşündüğü, imgelediği, tasarladığı tehlikeli, tehdit dolu kurum, kişi, nesne, olay ve olgu karşısında gösterdiği doğal, evrensel duygulanım durumu, ruhsal tepki” olarak açıklamaktadır.

Korku ve kaygı kavramları birbirinden farklı olmakla birlikte, korku çok daha yoğun bir duygudur. Kaygıda belirsizlik vardır; bilinmeyen bir tehdidin söz konusu olduğu, içerik bekleyen bir boşluk hissidir. Korkuda ise tehlikenin ne olduğu bilinmektedir. Alman filozof Walter Schulz korkuya neden olan şeyin gerçeklik, kaygıya neden olanın ise olasılık olduğunu söylemektedir. Schulz’a göre “kaygı, insan yeterince korkmadığı zaman, korkacak yeteri kadar gerçek durum olmadığı zaman ortaya çıkar” (akt. von Ditzfurth, 1991:22). Söz konusu “tehdidin ne olduğu saptandığı anda, kaygı yerini korkuya bırakır ve buna genellikle bir rahatlama eşlik eder” (Mannoni, 1995:38). Korku herkesi farklı oranlarda ve şekillerde etkiler; travma yaşayan kişiler ve topluluklarda ise bu duygu çok daha

yoğun olarak yaşanmaktadır. Tehdit algısı ortadan kalkmadıkça, travma ve korku birbirlerini beslemeye devam eder.

Korku bireyleri olduğu kadar bütün bir grubu, hatta toplumu aynı şekilde etkisi altına alabilir. Özellikle tarihinde büyük bir dram olan topluluklarda, üyelerinin hemen hepsini aynı/benzer nedenlerle etkisi altına alan bir kolektif korku söz konusu olmaktadır. Grup bireylerinde travmaya neden olan kolektif korku nesnelere tarih boyunca, döneme özgü koşullara paralel olarak değişim gösterse de devam eder. Bu durum, bir yandan söz konusu toplulukların kendi içlerine kapanmalarına neden olurken, bir yandan da kimliklerinin şekillenmesini sağlar.

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında gayrimüslimlere karşı gelişmeye başlayan tutum ve tavırlar, Anadolu'daki Ermenilerde bir kaygı durumu yaratmıştır. Hissedilen tehlikenin 1915 Ermeni Tehciri ile somut bir olay haline gelmesi, kaygının korkuya dönüşmesine neden olmuştur. Bu korku sadece tehcire maruz kalan kişileri değil, Anadolu Ermenilerinin tamamını etkilemiştir. Olayın neden olduğu travma, üzerinden geçen zamana ve değişen koşullara rağmen bugüne kadar korkuyu canlı tutmuş, topluluğun kolektif kimliğini bu temel üzerinden şekillendirmiştir.

Farklı sebepler, farklı korku türlerini ortaya çıkartmaktadır. Mannoni (1995:38) her korkunun, onu yaratan unsurlardan kaynaklanan kendine has, değişken özellikleri olduğunu söylemektedir. "İki kişinin veya iki grubun aynı şeyden, aynı olaydan veya aynı durumdan korkmaları, bu şeylerin veya durumların onları aynı şiddette, aynı süreklilikte ve aynı zamanda ürküttüğü anlamına gelmez." Ermenilere yönelik tehcir uygulaması, Osmanlı Devleti'nin her noktasında aynı şiddette ve içerikte uygulanmamıştır. Belirli bölgelerde kadın, erkek veya çocuk ayrımı dahi yapılmazken, İstanbul'da sadece aydın ve sanatçılara yönelik bir uygulama olmuştur. Tehcire birey olarak kendisi veya çevresindekiler maruz kalmış olan kişiler kadar, kendisi zarar görmese de tehlikenin varlığını bilen ve hissedilen tüm Ermenilerde bir korku oluşmuştur. Ancak olası tehlikenin yarattığı korkunun şiddeti bu kişilerde diğerlerindeki kadar değildir. Saha çalışması sırasında görüşülen kişilerden 32 yaşındaki Mari'nin anlattıkları

İstanbul ve Anadolu Ermenileri arasındaki korku farkını ortaya koymaktadır:

“Baba tarafından *yayamın*⁵ *maması*⁶ o zamanlar 18-20 yaşlarındaymış. Ailesi birkaç göbek İstanbullu, Doğu Anadolu’da akraba falan yok. 1915’teki, işte o bildiğimiz olaylardan etkilenmemişler. Aslında şöyle; İstanbul’daki Ermeni cemaatinin önde gelenleri tutuklanmış falan. Ama normal halka bir şey olmamış. Buna rağmen korkmuşlar. Anadolu’dan bir şekilde haber alıyorlarmış. Artık kaçanlar mı anlatıyordu bilmem. Ama orası bitince buraya da gelirler mi diye, böyle bir tedirginlikleri, kendilerince bir korkuları olmuş işte. [...] *Mama* tarafındaki *yayam* Anadolu’lu. O direkt yaşamış olayları ve konuyu konuşamazmış bile...”

Davranışçı kuramcılara göre korku genetik bir duygu değildir; öğrenme ile ortaya çıkar ve zaman içerisinde kendini geliştirir. Bazı korkular, ‘seçilmiş travma’larda olduğu gibi kuşaklar öncesinden oluşmuştur; sonraki nesillere öğretilir ve miras olarak aktarılır. Korkunun en önemli özelliklerinden biri de gizli bir duygu olmasıdır. Öyle ki, ne tehdidi birebir yaşayan bireyler ne de sonraki kuşaklar tetikleyici bir unsur olmadığı sürece bunun farkına varabilir. Ancak korkunun yansımaları aileden okula, arkadaş gruplarından sosyal ortamlara, işyerinden devlet kurumlarına kadar tüm toplumsal yaşam alanlarında kendini bir şekilde gösterir. Saha çalışmasında görüşmecilerin Türkiye’de Ermeni olmak ile ilgili yorumları, atalarından kendilerine aktarılan korkuyu ortaya koymaktadır:

“Türkiye’nin geçirdiği travmaya baktığımız zaman, çok daha kolay insanın öldürüldüğü, çok daha kolay insanın gasp edildiği, şu olduğu bu olduğu falan bir sürü vaka yaşıyoruz. Yani, dolayısıyla şunu hissedebiliyorum. Bir insan Ermeni’yse, ona daha kolay şiddet uygulanabilir algısı var toplumda. Ve kimin nereden çıkacağını bilemiyorsunuz gerçekten.” (Dikran, 41)

“Korku unsurları azalsa veya ortadan kalksa da bizim içimizde hala kalıntıları sürüyor.” (Levon, 26)

“Sürekli korkuyla büyümüşsün, illa bir şey olmuş yani. Yenisi ne olacak soru işareti. Onun için bırak bulaşmayalım. Biz kendi işimize bakalım yani kendi dilimizi konuşalım, kimseye de bulaşmayalım. Bulaşmak değil tabii bahsedilen şey de. Nasıl

⁵ ‘Yaya’ kelimesi Ermenice’de nine anlamındadır.

⁶ Ermenice ‘mama’ kelimesi, anne anlamına gelmektedir.

diyeyim sormayalım, etmeyelim, sorgulamayalım o konuları. Bu da tabii bir nevi apolitikliğe yol açıyor.” (Serdar, 33)

“Öyle bir adsız bir korku. Yetiştığımız zamandan beri gelen bir şey olarak. *Gınunkumuzu*⁷ bile yaparken öyle yapıyorduk.” (Takuhi, 60)

Toplumsal ilişkilerin kurucu unsurlarından biri olan korku, sadece geçmişle ve bugünle değil, aynı zamanda gelecekle ilgili bir duygudur. Öğrenilebilir olması nedeniyle ki insanlar sebebini bildikleri ve öğrenmiş oldukları korkularla mücadele edecek, geleceklerini güvence altına alacak savunma yöntemleri geliştirmektedirler. Duhm (1996:64) korkuya karşı en genel savunma mekanizmasının uyum sağlamak yani toplumun güçlerine boyun eğmek olduğunu söyler. Çetin Veysal (2003:43) da aynı tespitte bulunmaktadır:

“Öznebirey, toplumsal korku öğeleri içeren egemenlik ve otorite karşısında kendi özerk varlığını iradi özgürlüğü doğrultusunda yönlendiremeyeceğini anladığı anda, egemenliğe ya da otoritenin temsilcisine boyun eğmektedir. Bu boyun eğme, genellikle otoritenin talimatlarına uyma ve değişik türden davranışlarda kendini gösteren bir türden otoriteyle özdeşleşme ya da onun bir parçası olmayı kabul şeklinde olduğu görülmektedir. Böylelikle sadece varlığını değil ama aynı zamanda varlığını sürdürmesini –en iyi şekilde- olanaklı hale getiren koşulları tehdit eden öğeler karşısında güvenliğini sağlamış olmaktadır.”

Albert O. Hirschman (1970), mevcut düzenin bozulması, toplumsal adaletsizlik, ayrımcılık gibi krizlerin ve korkunun oluşması halinde, üç tip tepki verileceğini söylemektedir. Bunlardan birincisi kriz olarak nitelendirilen durum ile mücadele etmek istemeyip söz konusu toplumsal alanı, sistemi ‘terk etme’ (exit); ikincisi hem kopma, uzaklaşma riskini göze alamama hem de hayatta kalma amacıyla mevcut düzene ‘sadakat’ (loyalty); üçüncüsü ise krize neden olan konularda başkaldırma, tepkisini dile getirme ve taleplerde buluma amacıyla ‘ses’ (voice) yükseltmektir.

1915 Ermeni Tehciri döneminden başlayarak, toplumsal düzenin bozulduğu her dönemde (Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Olayları, ASALA terörü

---

⁷ Ermenice bir kelime olan ‘gınunk’, vaftiz anlamına gelmektedir.

dönemi, askeri darbeler, vb.) Türkiyeli Ermenilerin bir bölümü Hirschman'ın belirttiği birinci tepkiyi vermiş ve doğdukları toprakları 'terk etme'yi seçmişlerdir. Bugün nispeten daha az sayıda da olsa hala terk etmeyi tercih edenler bulunmaktadır. Bu grup, diaspora olarak adlandırılan ve Türkiye dışında yaşayan Ermenileri oluşturmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde sadık millet olarak görünen ancak 1915'e giden süreçte tersi bir algıyla karşı karşıya kalan Ermenilerin bir bölümü toprağından, ailesinden kopma riskini göze alamamış ve kalarak mevcut düzene 'sadakat' sunmayı tercih etmişlerdir. Geçmişten gelen travma ve korkularla bugün halen mücadele eden Ermenilerin birçoğı, kimliklerini sadece özel alanlarında görünür kılmak veya korkuyu yaratan 'öteki'nin yaşamına entegre olmak gibi taktikler geliştirerek, büyük topluma 'sadakat' göstermektedirler:

“Türk gibi hissediyorum; sonuçta burada yaşıyorum, burada yemek yiyorum, burada konuşuyorum yani geçimimiz buradan. Zaten o şekilde hissediyorum. O şekilde hissetmezsek zaten burada yaşayamazdık herhalde. [...] Araştırmak istesem zaten araştırırım. Çok da derinlere de inerim belki ama bana bir faydası yok, mantıklı da gelmiyor. Şu an insanların bir sürü problemleri var. Çalışıyoruz, para kazanmaya çalışıyoruz. Bir şekilde hayatımızı sürdürmeye çalışıyoruz. Bir de onları irdeleyip canımı sıkmanın bir anlamı yok yani.” (Maral, 26)

Görüşmecilerden Maral'ın bu sözleri, Veysal'ın söylediklerini doğrular niteliktedir. Maral, kendini Türk olarak tanımlamakta, böylece Ermeni olmanın yaratacağı tehditlerden arınmaktadır. Aksi halde burada yaşayamayacağını söyleyerek bunun bir taktik olduğunu kabul eden Maral, 1915 Ermeni Tehciri konusuyla ilgilenmeyerek otoritenin isteklerine uymakta, olası tehditlere karşı güvenliğini sağlamaktadır.

Hirschman'a göre kriz durumuna ve korkuya karşı gösterilebilecek üçüncü tepki 'ses'tir. Korkuya neden olan unsurlara karşı kolektif kimliklerine, hafızalarına, tarihlerine, kültürlerine sahip çıkmak, sorunları çözmeye çalışmak, pes etmemek isteyenler 'ses'lerini yükseltme yolunu seçmektedirler. 1990'lı yıllardan itibaren küreselleşme hareketleriyle birlikte yayılan konuşma özgürlüğü, kimlik talepleri ve farklı dinamikler

Ermenileri de etkilemiş, ‘ses’ini duyuran olmaya doğru bir değişime neden olmuştur.

“Çoğu zaman hani sündürülmüş olduğumuz için hani, öyle bir şeye de gelmişiz bilinçaltında. Biri bizi bir yerde temsil etsin, daha büyük yerlerde sesimiz duyurulsun isterim aslında.” (Selin, 33)

“Şimdi konuşuluyor bazı şeyler. [...] Ama işte bu sefer şey oluyor, acaba fazla mı konuştuk endişesi, yani kimi insanlarda. Çünkü öyle gelişmiş bir alışkanlık var yani 50 yıldır, 70 yıldır konuşmuyorsun hiçbir şeyi. Sonra birden konuşmaya başlıyorsun. Ya niye konuşuyoruz falan diye, acaba çok mu konuşuyor bu insanlar diye...” (Nurhan, 39)

Görüşmecilerden Selin’in ve Nurhan’ın belirttikleri gibi, bugün hala Türkiye’de yaşayan Ermeniler tüm korkularına rağmen kimliklerini sürdürebilmek için sessiz, uyumlu, ‘sadık’ vatandaşlıktan; ‘ses’lerini duyurabilen, taleplerde bulunabilen bir topluluk olmaya doğru değişim çabası göstermektedirler.

III. BÖLÜM

20. YÜZYILIN BAŞINDAN BUGÜNE TÜRKİYELİ ERMENİLERDE KORKUYU TETİKLEYEN OLAYLAR

3.1 Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi ve 1915 Ermeni Tehciri

3.1.1 Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi

15. yüzyılın ortalarında, II. Mehmet döneminde şekillenen Osmanlı devlet sistemi üç farklı döneme ayrılmaktadır. 15. yüzyıldan 1839 Tanzimat Fermanı'na kadar din devletin kurucu unsuruyken, 1839-1865 yılları arasında din yerini eşit vatandaşlık anlayışına bırakmıştır. 1865'te Genç Osmanlılar hareketinin başlamasından 1923 Lozan Barış Antlaşması'na kadar süren son dönemde ise ulus-devlet sistemi benimsenmiştir.

Birinci dönemde devletin temeli İslami kanunlara dayanmaktaydı. Buna göre millet kavramı dini aidiyete göre düzenlenmiş, azınlıklar ırka göre değil dini inançlarına göre belirlenmiştir. “Müslümanların kimliğini din, yani İslamiyet ve dinin temsilcisi olan padişaha itaat ve bağlılık tayin etmiştir. Gayrimüslimler ise cemaat olarak, yani din esasına göre millet olarak tanınmışlardır” (Karpat, 2009:63). Hıristiyan olan Ermeniler ve Rumlar ile Museviler ‘Zimmi’ (korunan) olarak tanımlanmışlardı. “Bunun anlamı, özel bir vergi ödemeleri karşılığında, Müslüman devletin içinde dinlerini değiştirmeye zorlanmaksızın ama ikinci sınıf tebaa olarak yaşamlarını sürdürmelerine izin verilmesiydi” (Zürcher, 2008:27). Bu topluluklar sadece kendi milletlerini ilgilendiren sosyal güvenlik, eğitim, haberleşme, dini işler gibi toplumsal konularda özerk ve söz sahibiydiler. “Zimmilere şeri hükümler uygulanmaz, özel hukuk açısından kendi topluluklarının hukuku uygulanırdı” (Kaya,

2004:15). Ancak diğer cemaatlerle ve devletle ilişkilerinde İslam Hukuku kurallarına tabiydiler. Hüsametdin Yıldırım'a (2000:6-7) göre Osmanlı Devleti'nin sağladığı bu imkanlardan en çok faydalanan “gayrimüslim topluluğu Ermeniler olmuştur. Askerlikten, kısmen de vergiden muaf tutulurken, ticarete, zanaatta, çiftçilikte ve idari işlerde yükselme fırsatını elde etmişler ve devlete bağlı, milletle kaynaşmış ve anlaşmış olduklarından dolayı ‘millet-i sadıka’ olarak kabul edilmişlerdir.”

Görünüşte Müslümanlara göre bazı ayrıcalıklara sahip olan gayrimüslim topluluklar, pratikte pek çok kısıtlamaya tabi tutulmuşlardır. Günlük yaşamda farklı kıyafet giyinme zorunluluğundan farklı semtlerde oturmaya, ata binememekten silah taşıyamamalarına, evlerini farklı renkte boyama zorunluluğundan kiliselerin çan çalamamasına kadar pek çok konuda ayırım yapılmaktaydı.

1789 Fransız İhtilali sonrasında Avrupa’da etkili olan demokrasi ve eşitlik akımı Osmanlı’yı da etkilemiş, devletin gizli baskısından ve eşitsizlikten rahatsız olan gayrimüslimler reform taleplerinde bulunmaya başlamışlardır. Bu, devlet içerisindeki farklı cemaatlerin (Müslümanlar ve gayrimüslimler) arasındaki ilişkilere de olumsuz yansımıştır. “Cemaatler arası ilişkilerin bozulmasında 18. yüzyıl sonu ve sonrasında Batı sermayesinin girişı ve Batılı güçlerin Osmanlı Devleti üzerinde uyguladığı baskıların giderek artması da etkili olmuştur” (Özdoğan vd., 2009:117).

İmparatorluğun siyasi ve askeri sorunlarına çözüm bulmak, reform taleplerinin isyana dönüşmesini engellemek ve dağılma sinyalleri veren imparatorluğu bir arada tutabilmek amacıyla 3 Kasım 1839’da Tanzimat ilan edilmiştir. “Tanzimat Fermanı, laikleşme konusunda önemli bir adım ve imparatorluk parçalanana kadar devam edecek bir süreçti” (Ahmad, 2006:41). Tanzimat’la birlikte devlet sisteminde birtakım değişiklikler yapılmış, demokratik açılım gerçekleştirilmiş ve gayrimüslimlere geniş haklar verilmiş; ‘kanun önünde eşitlik’ ilkesinin sağlanmasına çalışılmıştır. Ancak gerçekte gayrimüslimlerin kamusal hayattaki konularında çok fazla değişiklik olmamıştır.

Tanzimat'ın getirdiği değişimleri yeterli bulmayan Avrupa devletlerinin, Hıristiyanlara verilen hakların genişletilmesi konusundaki baskıları sonucunda, 1856 yılında Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Islahat Fermanı sadece hukuki değil, kamusal ve sosyal alanda da eşitlik sağlamayı hedeflemiş ve daha somut reformlar ortaya koymuştur. “Nitekim Batılılaşma ve laikleşme konularında gelişme sağlamak amacıyla 1856 Islahat Fermanı, 1839 Tanzimat Fermanı'nın koşullarını yineleyerek Müslüman ve Hıristiyan kullar arasındaki eşitliği daha kesin şekilde ifade etmekteydi” (Ahmad, 2006:42-43). Zimmiliğin fiili olarak tasfiye edildiği bu dönemde yapılan reformların bazıları Hıristiyanların askerlik hizmetine, devlet okullarına ve memurluklara alınmaya başlamaları, gayrimüslimlere yönelik Cizye ve Haraç vergilerinin kalkmasıdır. Millet sisteminin geleneksel ayrımı kaldırılmadan, sadece kağıt üzerinde bir eşitlik yaratılmış olması, hedeflenen demokratikleşmenin gerçekleşmesine engel olmuştur.

Tanzimat döneminde bir türlü giderilemeyen toplumsal memnuniyetsizlik, 1865 yılında Genç Osmanlılar olarak bilinen hareketi doğurmuştur. Rejimi eleştiren ilk modern muhalefet hareketi olan bu oluşum, millet sisteminin üçüncü döneminin de başlangıcı olmuştur. Genç Osmanlılar, Osmanlı milliyetçiliğini savunan, Fransız Devrimi'nden etkilenen, Tanzimat reformlarını yeterli bulmayan ve Batı tarzı fikirlerin gelişmesi için çalışan devlet adamları tarafından kurulmuştur. “Genç Osmanlılar, anayasalı bir rejime geçerek, yürütmeyi denetleyecek bir meclisin kurulması halinde Osmanlı Devleti'nin kurtulacağı görüşündeydiler” (Tanör, 2005:123). Bu grup 1876'da ilan edilen ve Osmanlı'nın ilk ve son anayasası olan Kanun-u Esasi'yi hazırlamıştır. Kanun-u Esasi ile eşitlik konularında ek bazı ilerlemeler sağlanması istenmiş, fakat birçok konuda yine eksikler kalmıştır.

Tanzimat'ın ilanından itibaren oluşan sürece bakıldığında gayrimüslimlere verilen haklar ile kısmi bir özgürlük ortamı oluşmuştur. Eşit vatandaşlık haklarına sahip olmaya başlayan gayrimüslimler, bir yandan da eski bazı ayrıcalıklarını (vergi farklılığı, askerlikten muafiyet, vb.) korumuşlardır. Bu durum Müslüman halk arasında rahatsızlık

yaratmıştır. Türkleştirme hareketinin önde gelen ismi Ziya Gökalp'e göre "Tanzimat'ın en büyük hatası, gayrimüslimleri vatandaş statüsüne sokarak, ülkede genel eşitlik prensibini yerleştirmek istemesidir" (Akçam, 1997:149).

Kanun-u Esasi'nin ilanından hemen bir yıl sonra, 1877'de Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Kafkas cephesinde savaş başlamıştır. Birçok tarihçi, bu savaşın Ermenilerin devletle sorunlarını açığa çıkarttığını söylemektedir. Rusya, Doğu Anadolu'yu ele geçirmek amacıyla, bağımsız bir devlet kurmak isteyen bazı Ermeni gruplarına toprak söz vererek işbirliğine gitmiş, Osmanlılara karşı ayaklanmalarını sağlamıştır. Osmanlı Devleti savaşın sonunda ağır bir yenilgiye uğramış, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'nı imzalamak zorunda kalmıştır.

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde "Ermenilerin yerleştiği vilayetlerde ... ıslahat ve reformların yapılması, bunların Çerkezlere ve Kürtlere karşı korunması" (Ahmad, 2006:50) öngörülüyordu. Bu madde aynı zamanda "Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki Ermenileri bir uluslararası ilişkiler nesnesine dönüştürmüştür" (Somel, 1997:77). Ermenilerin sıkıntılarının ilk kez uluslararası platformda konuşulması; güvenliklerine, rahatlarına ve huzurlarına yönelik bir takım ıslahat çalışmalarının yabancı devletler tarafından talep edilmesi sayesinde olmuştur. Ancak Osmanlı hükümeti, Anadolu'nun belirli bölgelerinde oluşan olayları bahane ederek söz konusu reformları yerine getirmemiştir. Bu durum ve Doğu vilayetlerindeki güvenlik açıkları bazı Ermenilerde radikal bir milliyetçiliğin gelişmesine neden olmuştur.

Bu dönemde Anadolu'daki Ermeni köylüleri çeşitli sosyal taleplerde bulunmaya başlamışlar; Hınçak ve Taşnaksutyun gibi milliyetçi Ermeni örgütleri ise bağımsız bir devlet kurma isteğiyle eylemler gerçekleştirmişlerdir. İlk isyan 1890 yılında Erzurum'da çıkmıştır. Ardından Kayseri, Yozgat, Çorum, Sason, Maraş gibi merkezlerde benzeri isyan hareketleri gerçekleşmiştir. Bu eylemlerin bastırılması için 1891 yılında Hamidiye Alayları kurulmuştur. Doğudaki Kürt aşiretlerinin üyelerinden oluşturulan ve gayrinizami harp kurallarını uygulayan Hamidiye Alayları, Ermeniler tarafından başlatılan olayların tamamını bir tutmuş, hiçbir ayırım

yapmadan, demokratik taleplerde bulunmaya çalışan halkı ve isyancıları bir tutarak, tüm talepleri kanlı bir şekilde bastırmıştır. 1895 yılından itibaren Ermenilere karşı yapılan saldırılar ve katliamlar belirgin bir şekilde artmış, bu süreç 1908 yılına kadar devam etmiştir.

24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte demokratikleşme yönünde yeni bir adım atılmaya çalışılmıştır. Bu, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin çöküşünün yaşanacağı dönemdir. Meşrutiyet'in ilanı, yeni ismi ile İttihat ve Terakki Partisi olan Genç Osmanlılara gizli iktidar yolunu da açmıştır. İlk günden itibaren İttihat ve Terakki'nin hedefi, Osmanlılık adı altında, aslında bir Türk-İslam ulus devleti yaratmaktır.

Taner Akçam'a (2002:111) göre "Türk ulusal kimliği deyim yerindeyse, daima kendi geleceğinden, varlığından korku ile birlikte gelişmiştir". İttihat ve Terakki'nin ulus devletleşme yolundaki çabasını Osmanlılık çerçevesinde yürütmesi de bu korkunun bir yansımasıdır.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile yeniden bir özgürlük ve reform beklentisi oluşmuş ve bu beklenti anında tüm toplumda egemen olmuştur. Ancak parlak dönem kısa sürmüş ve devrime karşı olan muhalif gruplar, 13 Nisan 1909'da mevcut hükümeti hiçbir sorumluluk üstlenmeden yöneten ve gizli bir hükümet gibi çalışan İttihat ve Terakki'ye karşı İstanbul'da bir ayaklanma çıkartmışlardır. "31 Mart Olayları"⁸ olarak bilinen, ayaklanma ve darbe teşebbüsünün tetiklediği gelişmelerden biri de Adana'da Ermenilere karşı girişilen saldırılar ve 20.000 civarında Ermeni'nin öldürülmesi olmuştur" (Özdoğan vd. 2009:146). Adana'daki olayların İstanbul'dakine benzer nedenlerle ortaya çıkmış olmasına rağmen Ermenilerin ayaklandığı söylenmiş, galeyana gelen halk da Ermeni mahallelerine saldırmıştır. Birçok kaynağa göre yaklaşık bir ay süren olayların sonunda on binden fazla sivil Ermeni öldürülmüştür.

31 Mart Vakası ve Adana'daki olaylar ile II. Meşrutiyet'in getirdiği olumlu hava dağılmaya başlamış; bu durum 1912-1913 Balkan

---

⁸ Eski takvim ile yeni takvim arasındaki 13 günlük fark nedeniyle, söz konusu ayaklanma 13 Nisan'da gerçekleşmesine rağmen, 31 Mart Olayları veya 31 Mart Vakası olarak bilinmektedir.

Savaşları sonunda çok daha olumsuz bir şekil almıştır. “Balkan Savaşları bir yandan Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasının işaretini verirken, öte yandan Türk milliyetçiliğinin doğmasına” (Yerasimos, 2002:10) yol açmıştır. Bu dönemde gözler yine İttihat ve Terakki’ye dönmüş; Türkçülük politikaları dönemin ürünlerinden biri olarak alenen ortaya çıkarak, Osmanlılık ve İslamcılık akımlarının yerini almıştır. İttihat ve Terakki, 23 Ocak 1913’te düzenlediği Bab-ı Ali Baskını ile iktidarı ele geçirmiştir.

Böyle bir ortamda kurulan, Müslümanları ve ırk olarak Türkleri bir bayrak altında toplamayı amaçlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin gizli teşkilatı Teşkilat-ı Mahsusa, “Anadolu’nun gayrimüslim unsurlardan temizlenmesi projesinin başlangıcı olarak gösterilmektedir” (Yerasimos, 2002:11-12). Bunun yanı sıra 1913 yılında Hamidiye Alayları’nın yeniden yapılandırılması ve daha donanımlı hale gelmesiyle tehcir için gerekli altyapı tamamlanmıştır.

Bugün kabul edilen resmi tarih, gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti’nin ilk zamanlarından itibaren eşit yurttaşlar olmakla kalmayıp, ek birçok imtiyaza sahip olduklarını belirtmektedir. Buna göre gayrimüslim azınlık gruplardan biri olan Ermeniler de tüm ayrıcalıklarına rağmen 18. yüzyılın sonundan itibaren devlete karşı gelmeye başlamış, çeşitli ayaklanmalar ile huzursuzluk yaratmış; böylece 1915 Ermeni Tehciri’ne giden süreci oluşturmuşlardır. Ancak Osmanlı toplumsal yapısı detaylı olarak incelendiğinde, belirtilenin aksine gayrimüslimlerin imparatorluk tarafından aslında hiçbir zaman eşit vatandaşlar olarak kabul edilmedikleri görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan itibaren yürüttüğü ulus-devlet olma hedefi, ne İslam ne de Osmanlı tarihi ile temellendirilebilirdi. Yeni ve temiz bir sayfa açabilmek için Osmanlı’dan gelen unsurların hafızalardan silinmesi, yeni cumhuriyetin oluşumu için ön koşul olmuştur. Bu çalışmalar meyvesini vermiş, Osmanlı’nın devlet anlayışı tarih sayfalarına gömülmüştür. Bugün Türkiye’deki Ermenilerin kolektif hafızasına bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu döneminin yer etmediği, başlangıç noktası olarak genellikle 1915 ve sonrasında alındığı

görülmektedir. Yapılan saha çalışmasında görüşülen kişilerin hemen hepsi 1915 Ermeni Tehciri'nde aile büyüklerinin öldüğünden veya bir zarara uğradığından bahsetmiş, öncesi hakkında aktarım olmadığı iletmiştir. Bilinen hikayeler ise yaşanan yerler, mal varlığı, alınan eğitim, mahalleler, kiliseler, vb. gibi kaybedilen zenginlikler üzerine kurulmuştur. Osmanlı dönemi adeta nostaljik hikayeler olarak hatırlanmaktadır.

3.1.2 1915 Ermeni Tehciri

Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması çerçevesinde Doğu Anadolu'da ıslahat çalışmaları yapma konusundaki taahhütlerini yerine getirmeyince, 1914 yılında Batılı ülkelerden bir nota almış ve zorunlu olarak bazı müdahale çalışmalarına başlamıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle hedeflenen ıslahatlar hiçbir zaman uygulanamamıştır. 1914 Ağustos ayında başlayan ve yenilgiyle sonuçlanan savaş, aynı zamanda Osmanlı'nın çöküşünü getiren olaylardan biri olmuştur. Savaş, bir yandan da 'Türkleşme'yi hedefleyen yeni ulusal programı devreye sokmak için bir şans olarak görülmüştür. 1915 Ermeni Tehciri tüm bu karışıklıkların, yenilgilerin ve parçalanma korkusunun yarattığı sonuçlardan en önemlisidir.

Celal Bayar (1967:1573) Milli Mücadele'yi anlattığı kitabında 20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti için en büyük iki sorunun "her türlü hürriyeti suistimale hazır ölçüsüz bir muhalefet ile imparatorluğun tamamiyet ve vahdetini gizli, açık vasıtalarla tehdit eden iftirakçı (ayırıcı) Türk olmayan unsurlar" olduğunu söylemiş, Ermenileri iç düşman olarak göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında doğudaki Ermeni vilayetlerinde Rus cephesinin açılması bu iddiayı güçlendirmiş, İttihat ve Terakki Partisi'nin Türkleştirme politikasını uygulayabilmesi ve Ermenileri yok etme planlarını gerçekleştirebilmesi için bir fırsat yaratmıştır.

Anadolu'yu Ermenilerden arındırma çalışmaları, Şubat 1915'te Ermeni erkeklerinin Amele Taburları'na alınmalarıyla başlamıştır. 15-60 yaş arası, yaklaşık 60 bin kişi oldukları söylenen bu askerlere silah verilmemiş, sadece yan işlerde çalıştırılmışlardır. Aynı dönemde önce

Ermeni subayları tutuklanmış ve tecrit edilmiş, ardından Osmanlı İmparatorluğu'na hizmet eden Ermeni asker ve levazım tedarikçileri ortadan kaldırılmıştır. Bazı tarihçiler bu uygulamanın olası başkaldırıları önlemek için yapıldığını söylerken, soykırım tarihçileri Anadolu'daki Ermeni erkek nüfusunun yok edilmesinin hedeflendiğini savunmaktadırlar.

1915 Mart'ında Zeytun⁹ da, ardından 18 Nisan'da Bitlis'te ve 20 Nisan günü Van'da çıkan ayaklanmalar İttihatçıların Ermenilere yönelik planlarını yürürlüğe sokmaları için gerekli imkanı yaratmıştır. 24 Nisan 1915'te Anadolu'daki gelişmelerle hiçbir ilgisi bulunmayan, İstanbul'daki Ermeni aydınlarından, sanatçılarından ve cemaatin ileri gelenlerinden 235 kişi tutuklanarak sürgüne gönderilmişlerdir. Bu tarih, günümüzde Ermeni Tehciri'nin temsili başlangıç tarihi olarak anılmaktadır. Bu grubun ardından 600 kişi daha tutuklanmış, 24 Mayıs'a gelindiğinde tutuklanmış Ermeni aydınlarının sayısı 2 bin 345'e¹⁰ ulaşmıştır.

27 Mayıs 1915'te çıkartılan “Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat”, bilinen adıyla Tehcir Kanunu ise Ermenilere yönelik sürgün ve öldürme hareketinin resmi başlangıcı sayılmaktadır. Kanun “Ermenilerin, daha sonra da Rumların, savaş bölgelerinden düşmana yardım edemeyecekleri bölgelere yerleştirilmesini” (Ahmad, 2006:82) istemektedir. Kanunun birinci maddesi “savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine, yurt savunmasına, asayişin korunmasına ilişkin işlere ve düzenlemelere muhalefet, silahla saldırı ve direnme görürlerse, derhal askeri kuvvetler ile en şiddetli surette önlem almaya ve tecavüz ve direnişi tamamen yok etmeye mecburdurlar”¹¹ demektedir.

---

⁹ Kahramanmaraş'ta bugünkü Süleymanlı beldesinin eski adıdır.

¹⁰ 24 Nisan tarihinden itibaren tutuklanan Ermeni aydınlarının sayısı çeşitli kaynaklarda, farklı olarak verilmektedir. Bu tez çalışmasında Nor Zartonk web sitesinde yer alan Atilla Tuygan'ın makalesinde belirtilen sayılar baz alınmıştır. <http://www.norzartonk.org/?p=936>

¹¹ Tehcir Kanunu'nun birinci ve ikinci maddeleri, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı adına Sâlahaddin Kardeş tarafından hazırlanmış olan Tehcir ve Emval-i Metrûke Mevzuatı çalışmasından derlenmiştir.

<http://www.sgb.gov.tr/Publications/Tehcir%20ve%20Emval-i%20Metrûke%20Mevzuat%C4%B1.pdf>

Bugün Resmi Türk tarih tezleri, bu birinci maddeyi destekler nitelikte olup, “tehcir emrine en önemli neden olarak Ermenilerin Ruslarla birlikte gönüllü birlikler oluşturarak savaşmaları ve ülke içinde çete eylemleri ve ayaklanmalar düzenlemeleri”ni (Akçam, 2002:321) göstermektedir.

Tehcir Kanunu’nun ikinci maddesi “ordu, müstakil kolordu ve fırka (tümen) kumandanları, askerlik icaplarından dolayı veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köylerin ve kasabaların halkını tek tek veya toplu olarak diğer mahallere sevk ve iskan ettirebilirler” şeklindedir. Bu madde, herhangi bir bahane ile sivil halka yönelik müdahalede bulunabilme yolunu yasal olarak açmıştır.

24 Nisan’da Ermeni aydınlarının tutuklanmalarından sonra da İstanbul’da yaşayan sivil halk herhangi bir şekilde tehcire maruz kalmamıştır. Ülkenin kuzey ve batı bölgelerinde yaşayan Ermeniler ise bu olaylardan kısmen etkilenmiş veya hiç etkilenmemişlerdir. Bu tespit, saha çalışmasında yapılan görüşmelerde, bir anlamda Ermenilerin hafızalarından aktarılan anlatılarla da teyit edilmektedir.

“Yaşanılan bölgeler Samsun, tabii o da sonuçta Anadolu. İşte Tekirdağ var, Adapazarı var. Bunlar birazcık daha kuzeye ve batıya yakın. Esas olayların yaşandığı İç veya Doğu Anadolu değil yani bizim bildiğimiz. O yüzden daha böyle hani mal, esas yaşanan orada şey olmuş. İşte göç edilmiş, hakikaten tehcir olayı tabii yaşanmış her yerde. Tehcir ve mal kaybı, yani malların hepsinin kaybolması, yok olması.” (Nurhan, 39)

Saha çalışması sırasında yapılan görüşmede Nurhan’ın belirttiği gibi, tehcir uygulaması Anadolu’nun iç ve doğu bölgelerinde daha fazla etkili olmuştur. “1915’in yazında Doğu ve Orta Anadolu, Ermenilerden temizlenmiş bulunuyordu. Bunu Batı’daki Ermenilerin tehciri izledi, bunun tamamlanması ise 1916 yazının sonlarını buldu” (Zürcher, 2008:175). Farklı bölgelerde farklı şekillerde yapılmakla birlikte uygulamanın genel karakteristiği aynıdır. Bazı Ermeni vilayetlerine öncelikle baskın yapılacağına dair haber salınmış, ancak genelde belirtilen zamandan daha önce gelinmiştir. Baskın sırasında veya sürgün yolu üzerinde belirli bir yaşın üzerindeki erkekler, kadınlardan ve çocuklardan ayrılmış; bu kişiler

çoğunlukla öldürülmüşlerdir. Geri kalanlar ise konvoylar halinde ve elverişsiz koşullar altında Suriye'deki Der Zor çöllerine doğru yürümeye başlamışlardır. Bazı yerlerde sürgüne gidenlerin yanlarına bir miktar eşya almalarına izin verilmiş, bazılarında yanlarına yiyecek dahi alamamışlardır. Eşek, at gibi binek hayvanları kimi kabilelerde taşıma aracı olarak kullanılabilmiş, birçoğunda ise izin verilmemiştir. Saha çalışması sırasında görüşülen kişilerin hikayeleri tehcir uygulamasının genel karakterini göz önüne sermektedir:

“*Mama* tarafından *yayam* Sivas'ta evliymiş, kocası varmış gitmiş. Üç çocuğu varmış. [...] Kocası *çart*¹²a gitmiş. *Yayam* kalmış üç çocukla beraber. O gitmemiş. Erkekleri götürüyorlardı, toplayıp. Züriyet kesilsin diye, anlatabiliyor muyum? Daha sonra dedem Erzincan'da, o da *çarttan*, böyle bağlayıp sürgüne götürürlermiş ya, kaçmış. Bir ara çözerlermiş, kaçmış. Gündüzleri saklanırmış, '*Khod gi carageyi*'¹³ dermiş.” (Takuhi, 60)

“Tehcir olayları başlamadan evvela kovuyorlar. Hepsini birden evlerinden dışarı çıkarıyorlar, sürgüne yolluyorlar. Babam da beraber... Onlar giderken, işte yolda ölüyorlar. İhtiyar, şey yaşlılar... Ne kadar olsa dayanamıyorlar açlığa.” (Ani, 81)

“Büyük büyükannem o tehcir zamanında, Der Zor Çölleri dediğimiz Suriye'ye nakil sırasında çocuklarıyla birlikte, çocuklarını da yanına alarak ve malum sebepler dolayısıyla hastalıktan, işte açlıktan ölmüşler. Büyükannem yalnız kalmış ve o Suriye'ye kadar gitmiştir. Orada bir ailenin yanında, ya ailenin yanında hizmetçi olarak kaldı bir iki sene ya da bir aile onu yanına aldı. Ve sonunda hükümet izin verdiği zaman İstanbul'a tekrar aldılar. Yani gelen... Kalan kaldı, gelenler geldi. Gelenlerden bir tanesi de benim büyükannemdi.” (Arto, 58)

Suriye'deki Der Zor (Deyrizor) çöllerine yapılan tehcir süresince bazı bölgelerde din değiştiren ve Müslüman olan Ermenilere dokunulmamıştır. Benzer şekilde, daha önce Müslüman olmuş kişiler de uygulama dışı bırakılmıştır. Saldırıları önceden haber alan birçok Ermeni, ölüm korkusuyla İslamiyet'e geçmiş ve tehcirden kurtulmaya çalışmıştır. Görüşmecilerden Aras'ın (32) dedeleri de bu yöneme başvuranlar arasındadır:

¹² Ermenice 'çart' kelimesi, soykırım anlamına gelmektedir.

¹³ Ermenice 'Khod gi carageyi' cümlesi, ot yerdim anlamındadır.

“Annemin dedesine 1915'lerin öncelerinde filan özellikle söylüyorlar ki böyle bir toplama durumları var. Gel diyorlar, sen isim değiştir, bizden biri ol, din de değiştir tabii. Çocukların isimlerini falan değiştir, burada kal. Bak böyle bir durum var, toplayacaklar filan. O da tabii ne yapsın, yaşamını değiştirmesin diye tamam diyorlar ve isimleri değiştir filan ama daha sonra şöyle bir durum oluşuyor... İsim değiştir ama örnek veriyorum işte birini İsa yapıyor, birini Musa yapıyor; öyle isimler... Misak mesela Musa oluyor falan.”

Ancak tehcirin ilk zamanlarında “geniş olarak uygulanan İslamlaştırma politikasından, Ermenilerin çoğunun din değiştirerek ölümden kurtulmak istemeleri üzerine vazgeçilmiştir” (Akçam, 2002:296). Yeni uygulamada Müslümanlığa geçebilmek için en az 100 ailenin olması şartı konulmuştur. James Bryce ve Arnold Toynbee tarafından yazılan ve ‘Mavi Kitap’ olarak bilinen çalışmada, İslamiyet’e geçişle ilgili çeşitli tanıklık hikayelerine yer verilmektedir: “Harput’ta erkeklerin din değiştirmesi kabul edilmedi. Kadınlarınki ise kendileriyle evlenmeyi kabul eden bir Müslüman olması şartıyla kabul edildi. Birçok Ermeni kadın kendini bebeğiyle birlikte Fırat Nehri’ne atmayı ya da evinde intihar etmeyi seçti. Dicle ve Fırat binlerce Ermeni’ye mezar oldu” (Bryce ve Toynbee, 2005:158).

1915 Ermeni Tehciri ile ilgili benzer kadın ve çocuk hikayeleri görüşmeciler tarafından da anlatılmıştır. Gerek saha çalışmasındaki görüşmelerde gerekse diğer tanıklık hikayelerinde kadın ve çocukların ön planda olması, yukarıda belirtildiği gibi erkeklerin çoğunlukla daha önce öldürölmüş oldukları düşüncesini destekler niteliktedir.¹⁴

“Deli Vartuk derdik ona. Deli olmasının nedeni, *çart* zamanında bunlar gizli gizli kaçarken bir kızı, bir oğlu varmış. Kaynanası, kendisi, çocukları kaçarken ormana gelmişler. Arkalarından da kovalayanlar varmış. Demişler ki bunlar bizi öldürecekler; şu sabileri burada bırakalım, belki vicdana gelirler, onlara bir şey yapmazlar. Kaçmışlar. Gel gör ki onlar da kurtulmuş. Ömrünün sonuna kadar ‘Oğlum, kızım nerede?’ diye kadın hep rüyalarında onu görürdü... Deli gibi çıldırmış bir vaziyet.” (Takuhi, 60)

---

¹⁴ 12 yaşından büyük Ermeni erkeklerinin, baskınlar sırasında veya yolda öldüröldükleri ile ilgili bilgilere ve tanıklıklara Mavi Kitap başta olmak üzere pek çok kaynakta yer verilmektedir.

“Yayamın söylediği şu, tehciire gitmeden evvel dört tane çocuğu varmış. O dört tane çocuğu için demişler ki ‘Sen bu çocukları burada bırak, sen git’ demişler. Yani ‘Gidiyorsan sen git, çocukları burada bırak da yani bir şekilde kurtulsun’ filan demişler ve büyükannem bırakmamış. ‘Ya beraber ölelim, gidersek’ demiş, ‘ya da dönersek de beraber dönelim’ demiş ve çocuklar yollarda ölmüşler haliyle. Soğuktan ve açlıktan dayanamamışlar. Büyükannemin de dediği yani Der Zor'a kadar gitmiş yani. Der Zor çöllerine... Hatta orada ölmüş diye bir dereye filan atılmış. Orada da... Dereden kurtarmışlar bunu yani derenin içinden almışlar ve kurtulsun diye ayaklarından ters asmışlar. Kurtulması için ve orada su boşalması olunca, orada kurtarmış, kendisi kurtulmuş. Kurtulduktan sonra Suriye'ye filan gitmiş. [...] Orada bir ailenin yanında ya hizmetçilik yaptı ya barındı.” (Arto, 58)

Ermenilerin 1915 yılında Anadolu’da gerçekleştirilen tehcir uygulamasından kurtuluşlarıyla ilgili ortak hikayelerden biri de özellikle kız çocukların, Türk ve Kürt aileler tarafından evlat edinilmeleriyle ilgili olanlardır. Bunlardan bir bölümünün sadece ismi değiştirilmiş, bir bölümü ise hem isimlerini değiştirmiş hem de Müslüman olmuşlardır. Bu çocukların büyük çoğunluğu hayatlarının geri kalanını kimliklerini gizli tutarak ve Müslüman olarak yaşamışlardır. Koruma altına alınan çocuklardan bir bölümü ise olayların yatışmasının ardından ailelerini veya hayatta kalan Ermeni topluluklarını bularak gerçek kimliklerini devam ettirebilmişlerdir. Saha çalışmasında görüşülen 81 yaşındaki Ani’nin anne ve babası, hayatını bu şekilde kurtaran Ermenilere örnek olarak gösterilebilir:

“Babam da çok güzel bir adammış. Mavi gözlü, beyaz tenli, sarı saçlı... Bir tanesi onu alıyor, bir köye götürüyor. ‘Gel’ diyor, ‘seni evlat edecem’ diyor. Ondan sonra ‘Adın ne senin?’ diyorsa, ‘Sarkis’ diyor. ‘Hayır Sarkis değilsin, Sinan’sın’ diyor. İsmi değiştiriyor. Ondan sonra zavallı babam, al bebek gül bebek büyüyen çocuk onların kapısında köle oluyor. Şey yapıyorlar... Koyun kuzu otlatırlar ya onların ahırında yatırıyorlar. Babamın haberi yok nereye gittiler, ne oldular haberi yok. Babamı zorla götürüyorlar, sünnet ediyorlar. [...] Bir adam geliyor, diyor ki ‘Ben seni evlat almak istiyorum’ diyor anneme. Annem de diyor ki ‘Ne yapayım’ diyor, ‘canımı kurtarayım’ diyor. ‘Kız kardeşimi başkası aldı’ diyor, ‘beni de bu adam aldı götürdü köye’ diyor. ‘Senin adın Halime olsun’ diyorlar.”

Taner Akçam’a göre (2002:96) 1915 yılına kadar Ermenilere yönelik gerçekleştirilen saldırılar, merkezi politikaların ürünü olmakla

birlikte daha yerel bir karaktere sahipken, Ermeni Tehciri sorunu tamamen ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Gerçekten de tehcir çalışması, hedefleri büyük ölçüde başarmış, “Anadolu nüfusunu dini açıdan büyük ölçüde homojenleştirmiş ve böylelikle homojen bir ulusal devlet kurulması için önemli bir demografik önkoşul meydana gelmiştir” (Somel, 1997:78).

Rusya ile işbirliğine giren devrimci bir grubun çalışmaları nedeniyle Osmanlı topraklarındaki hemen tüm Ermenilerin bu şekilde bir cezaya tabi tutulmaları 20. yüzyılın ilk büyük kıyımı olarak tarihe geçmiştir. Türkiye Cumhuriyeti bugün, bunun bir soykırım olduğunu reddetmekte ve bir yer değiştirme olduğunu söylemektedir. Buna göre “döneme ilişkin baskın görüş, kısmi işgal altında bulunan ülkede Ermeni çetelerinin düşmanla yaptığı işbirliği üzerine, bir güvenlik tedbiri olarak Ermenilerin sıcak bölgelerden göç ettirildiği” (Polat, 2005:43) şeklindedir. Kimsenin etnik kimliği nedeniyle öldürülmesinin planlanmadığı, yoldaki hava koşulları nedeniyle kabilelerde hastalık ve ölümlerin olduğu belirtilmektedir. Ancak, farklı açıklamalarla da olsa, bu uygulama sırasında yüz binlerce Ermeni'nin öldüğü Türk resmi tarih tezinde dahi kabul edilmektedir.

15 Mart 1916 tarihinde, dönemin İç İşleri Bakanı Talat Paşa, bütün Anadolu vilayetlerine bir emir göndermiş ve “idari ve askeri maslahat gereği bundan sonra hiçbir gerekçeyle hiçbir Ermeni'nin sevk edilmemesini”¹⁵ bildirmiştir. Ancak bir senelik süre içerisinde Anadolu'daki Ermenilerin neredeyse tamamı tehcire uğramış olduğundan, ilgili emrin koruyucu bir etkisi olmamıştır.

22 Ekim 1918'de İstanbul, Adana, Bursa, Konya, Ankara, Kastamonu, Halep, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Edirne, Aydın vilayetleriyle İzmit, Bolu, Kütahya, Karesi (Balıkesir), Kayseri, Niğde, Menteşe (Aydın), Antalya, Urfa, Samsun, Eskişehir, İçel ve Maraş sancaklarına “Savaş sebebiyle başka yerlere nakledilen Rum ve Ermenilerin iâşe ve iskanlarının temin edilerek emniyet içinde geri dönmelerine müsaade edilmesi”¹⁶ emri

---

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Şifre Kalemi (BOA. DH. ŞFR.), 61/21

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Defterleri Mütareke (BOA. HR. MÜ.), 43/34

iletmiştir. 23 Ekim 1918’de ikinci bir talimat¹⁷ daha verilmiş, geri dönmek isteyen kaç Ermeni’nin olduğu, bunların yeniden iskan edilebileceği, dönüşte yol güvenliklerinin nasıl sağlanacağı gibi konularda bakanlığın devamlı olarak bilgilendirilmesi istenmiştir. ‘Ermenilerin Geri Dönmelerine Müsaade’ eden bu kanun çerçevesinde, henüz hayatta olan kişilerden ve ailelerden bir bölümü geri dönmüştür. Ancak dönüşte, evleri dahil olmak üzere her şeylerini kaybettiklerinden, bir bölümü İstanbul’a gitmeyi tercih etmiştir. Kendi yurtlarında kalanlar için de zaman içerisinde Anadolu’da Ermeni olarak yaşamak gittikçe zorlaşmış; okulları kapanan, kiliseleri yokluklarla mücadele etmeye çalışan Ermeniler İstanbul’a göç etmeye başlamışlardır:

“Gidenler nasıl mı döndüler? Rahmatlı (*rahmetli*) babam hep ‘gidenler’ derdi. Ama biz bilirdik onun da başına bir şeyler geldiğini. [...] ‘Nasıl olduysa bir yasa çıkmış dediler, kalanlar (*yaşayanlar*) döndü oğul. Baktık perişan halde bebeler, çocuklar, kadınlar bir bir veya iki üç kişi döndüler. Bazısı Ermeni var, kilise var diye duymuş gelmiş bizim oralara; bazısı takılmış birilerinin berisine’ derdi rahmatlı. [...] ‘Bu olaylardan sonra ne biz ne diğerleri tutunamadık bir daha kendi topraamıza (*toprağımıza*), geldik goca İstanbul’a’ derdi.” (Manuk, 75)

Çağlar Keyder (1989:67), Ermeni Tehciri ile büyük ölçüde başarılı olan Anadolu topraklarını gayrimüslimlerden arındırma ve Türkleştirme çalışmalarının sonuçlarını, “I. Dünya Savaşı’ndan önce Türkiye’nin bugünkü sınırları içinde yaşayan her beş kişiden biri [%20] gayrimüslimdi; savaştan sonra bu oran kırkta-bire [%2.5] düştü” sözleriyle açıklamaktadır. Bu oranlara Ermeni cemaati özelinde bakıldığında “1914 verilerine göre Osmanlı Devleti’nin toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 7’sini oluşturan Ermenilerin, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra yapılan ilk nüfus sayımında (1927) toplam nüfusa oranı binde 5 dolayındadır” (Özdoğan vd. 2009:156). Günümüze gelindiğinde hemen hepsi İstanbul’da yaşayan 50-60 bin civarında Ermeni olduğu sanılmaktadır ki bu da toplam nüfusun %0,07’sine karşılık gelmektedir.

---

¹⁷ BOA. HR. MÜ., 43/34

1915 yılında yaşanan tehcir olayı, Ermenilerin kolektif belleklerinin kurucu unsuru haline gelmiş, nesilden nesle aktarılmıştır. Bu, bazen sözlü ve açık yapılan bir aktarım olmuş; bazı ailelerde, durumlarda veya dönemlerde ise susarak, konuşmayarak gerçekleştirilmiştir. Atalarının yaşadığı mağduriyet, zulüm ve korku, bugün hala Türkiyeli Ermenilerin seçilmiş travması olarak yerini korumaktadır:

“O günden sonra bence çok keskin bir kırılma... Bu hangisi için olursa olsun, Amasya’daki dedeler için de olsun, İzmit’tekiler için de olsun, İstanbul’da kalanlar için de olsun... O günden sonra hep bir daha benzer bir korku yaşayabiliriz hissi var.” (Aras, 32)

Todorov (akt. Bilgin, 2005), geçmişî kavramada kaçınılması gerekli iki eğilim olduğunu söylemektedir. Bunlardan birincisi olan ‘kutsallaştırma’, tarihteki trajik bir olayı yüceltip ayrı bir yere koymak; ikincisi olan ‘sıradanlaştırma’ ise olayı benzerleriyle aynı kategoriye sokarak olağan bir durum haline getirmektir.

“Sonuçta kaç sene önce olmuş olaylar. Yani şu anda bunu irdelemenin bana hiçbir faydası olmayacak. Bugüne hiçbir faydası olmaz. Hem sadece bu olmamış ki son yüz senede. Almanya’da Hitler’in yaptıkları var. Geçtiğimiz yıllarda Bosna’da olanlar var. Biz irdelesek, onlar irdelese hiçbir ilerleme olmaz.” (Maral, 26)

Yapılan saha çalışmasında görüşülen kişilerin geçmişîleri algılama biçimleri yaş, eğitim, aile geçmişi gibi pek çok kritere bağlı olarak farklılık göstermektedir. Görüşmecilerden Aras, yukarıdaki ifadesinde 1915’te yaşananları ‘kutsallaştırma’ yoluna gitmektedir. Maral ise Ermeni Tehciri’ni, II. Dünya Savaşı sırasında Almanya’da Nazilerin Yahudilere uyguladıkları soykırım ve 1990’lı yılların başlarında Bosna’da gerçekleşen olaylar ile özdeşleştirerek ‘sıradanlaştırma’yı seçmektedir. Ancak bu taktiklerin her ikisi de görüşmecilerin kolektif belleklerinde yer edinmiş bu seçilmiş travmanın sona ermesi için gerekli sürece ket vurmaktadır. Bunun sebebi travmanın etkisinden kurtulmaları için gerekli üç aşamayı (güvenli hissetme, yas tutma, bağışlama) geçememeleridir.

3.2 Cumhuriyet Döneminde Ermenilere Yönelik Başlıca Olaylar

Nafiz Tok'a göre (2003:266) “yeni kurulan, uluslaşma sürecindeki devletler etno-kültürel ve diğer farklılıkları, genellikle bu süreç önünde bir engel olarak görürler ve onlar için bu farklılıklar bir güvensizlik kaynağı oluşturur”. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda da buna benzer bir süreç yaşanmıştır. Osmanlı'nın son döneminden itibaren Anadolu'nun tamamen 'Türk'leştirilebilmesi istenmiş, farklılıklardan arınmak için Türk ve Müslüman olmayanların toplum dışına çıkarılmalarını sağlama yoluna gidilmiştir. Bu politikanın bir parçası olarak “Abdülhamit döneminde başlayan, 1909 Adana olaylarında sınıanan, nihayet 1915 Tehciri ile devam eden süreç de Ermenilere yönelik bir 'kurtulma' eylemi” (Mahçupyan, 2005:106) sayılmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda yenilgiye uğrayan Osmanlı hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında, 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması imzalanmıştır. Ancak antlaşma imzalandığı dönemde henüz devam eden Kurtuluş Savaşı, Türklerin galibiyeti ile sonuçlanınca Lozan'da yeni görüşmeler başlamıştır. 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalanmış, böylece Sevr Antlaşması hükümsüz kalmıştır. Lozan'daki görüşmeler sırasında azınlıklar konusu yeniden gündeme gelmiş ve antlaşma kapsamına alınmıştır.

Lozan Antlaşması'nın 37. maddesinden 44. maddesine kadar olan bölüm “Azınlıkların Korunması” başlığı altında, Türkiye'deki gayrimüslim azınlıkların haklarını belirleyerek güvence altına almıştır. Bu maddelerde belirtilen haklar bugün hala geçerli olup, azınlıkların Türkiye Cumhuriyeti toprakları içerisindeki konumlarını belirlemektedir. Antlaşmanın 42. maddesi “Türk Hükümeti, Müslüman olmayan azınlıkların aile ya da kişisel statüleri konusunda, bu sorunları, söz konusu azınlıkların gelenek ve görenekleri uyarınca çözümlenmesine elverecek bütün tedbirleri almayı kabul eder” diyerek, bugün hala resmi olarak kabul edilen “azınlık” tanımını yapmaktadır.

29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte yeni 'Türk' kimliğinin inşa çalışmaları hızlanmıştır. Yeni Cumhuriyet

Türklüğü sadece etnik-kültürel anlamda tanımlamamış, İslamiyet'e dahil olmayı da Türklüğün önemli bir unsuru saymıştır. Türkiye Cumhuriyeti, “Lozan Antlaşması nedeniyle gayrimüslim azınlıkları resmen tanımak zorunda kalmasına rağmen, onlara her zaman aşırı kuşkuyla, potansiyel suçlu ile misafir arasında gezinen bir aralıkta muamele yapmış, onları hiçbir zaman bu ülkenin sahibi eşit yurttaş olarak görmemiş” (Paker, 2009:27); farklı politikalar uygulamak suretiyle ‘öteki’leştirmiş ve Anadolu’yu onlardan arındırmaya çalışmıştır. Buna göre “Türk ulusal tarihinin kuruluş safhası, farklı bir etno-dinsel kimlik iddiasında bulunan yerli azınlıkların nasıl bir tehdit olarak görüldüğüne ve planlanmış demografik yeniden düzenlemeler yoluyla nasıl yok edildiğine örnek teşkil etmektedir” (Canefe, 2007:81).

1925 yılına gelindiğinde, “Lozan Antlaşması’nın 42. maddesi ile belli bir koruma altına alındıklarını zanneden azınlık temsilcileri, hükümetin baskısı sonucunda Cemaat Meclisleri’ni toplayarak bu haklardan tamamen vazgeçtiklerini” (Aktar, 2008:112) bildirmişlerdir. İlk olarak Yahudiler, hemen ardından Ermeniler haklarından vazgeçtiklerini açıklamışlardır. Rum cemaati haklarını koruma konusunda bir süre dirense de, sonunda aynı kararı vermek zorunda kalmıştır. Böylece Türkiye’deki gayrimüslim azınlıklar uluslararası antlaşmalarla kazandıkları tüm ayrıcalıkları kaybetmişlerdir.

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren azınlık gruplarının ‘öteki’leştirilmesine yönelik en önemli politikalarından biri de sermayenin ve istihdamın Türkleştirilmesi olmuştur. 1920’lerin sonlarında İstanbul’daki İngiliz Elçisi Sir L. Lindsay, bu amaçla yapılan çalışmaları, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain’e raporlamıştır. Raporda yabancı firmaların çalışanlarının %75’inin Müslüman Türk olmasının zorunlu kılınması ve devlet kurumlarında azınlıklara iş verilmemesi gibi uygulamalar bulunmaktadır. Benzer bir ayrımcılık, 1 Haziran 1932 tarihinde kabul edilen İş Kanunu’nda görülmektedir. Bu kanun ile kılavuz kaptanlık, çarkçıbaşılık, dalgıçlık, şoförlük, rehberlik, fotoğrafçılık, ebelik gibi bazı mesleklerin icrası Türklerle sınırlandırmıştır. Ayrıca ‘gizli kanunlar’la

subay, polis, itfaiyeci gibi kamu güvenliği ile ilgili mesleklerin icrası, ırk olarak Türk olanlarla sınırlandırılmış, gayrimüslim azınlıklar bu mesleklerden de men edilmiştir. Tüm bunların yanı sıra çeşitli seyahat yasakları konarak, yabancıların ve gayrimüslimlerin Anadolu'da iş yapması engellenmeye çalışılmıştır.

Gayrimüslim azınlıkların dilsel, kimliksel, kültürel, eğitimsel ve ekonomik olarak güçsüzleştirilmesine yönelik çalışmalar Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren temel politikalarından biri olmuştur. 1934 yılında çıkartılan 2525 sayılı Soyadı Kanunu bu çalışmalardan biridir. Kanunun üçüncü maddesi "Rütbe ve memuriyet, aşiret ve yabancı ırk ve millet isimleriyle umumi edeplere uygun olmayan veya iğrenç ve gülünç olan soyadları kullanılamaz"¹⁸ demektedir. Böylece azınlıklara ait soyadlarında bulunan -yan, -pulos, -of gibi takılar da yasaklanmıştır.

Günümüze kadar görünmez kurallar ve uygulamalar ile azınlıkların 'öteki'leştirilmesi için sistematik çaba devam etmiş, kamuoyunda bu topluluklara yönelik önyargı oluşturma konusunda başarılı olunmuştur. Belirli dönemlerde bu bakış açısı, azınlıklara karşı resmi veya gayri resmi, maddi veya manevi şiddet eylemleriyle kendini göstermiştir. Türkiye'deki Ermeniler özelinde bakıldığında, bugün kolektif belleklerinde ortak bir yere sahip olan ve Cumhuriyet'ten sonra 'koru'yu en çok besleyen şiddet eylemleri, Vatandaş Türkçe Konuş kampanyaları, 20 Kura Askerlik uygulaması, Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Olayları ve son yıllarda Türkiyeli Ermeniler açısından önemli bir dönüm noktası sayılabilecek Hrant Dink cinayetidir.

3.2.1 Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyaları

1920'li yılların başından itibaren gayrimüslim azınlıklar, eşit vatandaş olabilme umuduyla cumhuriyet fikrine toplumun genelinden daha sıcak yaklaşmışlardır. Cumhuriyetin ilanıyla gerçekten de yasalar nezdinde eşit hale gelmelerine rağmen, uygulamada her anlamda zorluk yaşamaya devam etmişlerdir. Gayrimüslimlerin baskı ve engellemelerle karşı karşıya

---

¹⁸ http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Mevzuat/Nufus_Mevzuati/Kanun/pdf/soyadi_kanunu.pdf

kaldıkları konulardan biri de ana dilleri olmuştur. Uluslaşmanın temel unsurlarından olan dil birliğinin yaratılabilmesi için gayrimüslimlerin kamusal alanlarda ve hatta özel alanlarda Türkçe konuşması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu cemaatlerin, özel alanlar da dahil olmak üzere, ana dillerini kullanmaları halinde cemaat ve birlik duygularının gelişmesinden ve bunun Türk ulusal kimliğine karşı bir tehdit oluşturmasından çekinilmiştir.

Dini ve ırkı ne olursa olsun, Türkçe konuşan bir milli kültür ve ulus yaratmak isteyen Türkiye Cumhuriyeti, 1924 Anayasası ile devletin resmi dilinin Türkçe olduğunu ilan etmiştir. Kanun, Türkçe bilmeyen vatandaşların (genelde azınlıklar) da Türkçe'yi öğrenmesini zorunlu kılmıştır. Ancak yüzyıllar boyunca kendi dillerini kullanan gayrimüslimlerin bir anda Türkçe'yi öğrenmesi ve konuşmaya başlaması mümkün olamamıştır.

10 Nisan 1926 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilen “İktisadi Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun” ile Türk şirketlerinin yurt içinde yapacakları her türlü faaliyetle ilgili defterleri Türkçe tutmaları emredilmiştir. Kanun aynı şekilde yabancı şirketlerin de Türklerle ve Türkiye'de yaptıkları tüm faaliyetleriyle ilgili defterlerde, o güne kadar sadece kendi dillerini kullanıyor olsalar dahi, artık resmi dil olarak Türkçe'yi kullanacaklarını söylemektedir.

1927 yılında düzenlenen Türk Ocağı Kongresi'ndeki ana konulardan biri, azınlıklar nedeniyle Türk dilinin ihmal edilmesi olmuştur. Bu çerçevede “azınlıkların da Türkçe konuşmasını sağlayacak olan bir kampanyanın başlatılmasına, Hukuk Fakültesi öğrencilerinin 1928 Ocak'ında toplanan yıllık kongresinde karar verildi” (Üstel, 1997:240). 13 Ocak tarihinde¹⁹ yapılan Dar-ül Fünun (Hukuk Fakültesi) Talebe Cemiyeti'nin yıllık kongresinde alınan karara göre kampanya başta İstanbul'da olmak üzere, azınlıkların olduğu tüm bölgelerde uygulanacak; buralarda “sözde vatandaşlar”ın (Hür, 2011:13) Türkçe'den başka dil

---

¹⁹ Kampanyanın başlangıç tarihi hakkında farklı kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Füsun Üstel, İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği, Türk Ocakları (1912-1931) kitabında kampanyanın Ocak ayında başladığını söylemektedir. Ayşe Hür ise 22 Nisan 2011 tarihinde Agos Gazetesi'nde yayınlanan makalesinde, kampanyanın 20 Şubat günü başladığını belirtmektedir.

konusulması engellenecektir. Kongre tarafından kabul edilen beyannameye göre, “Türkiye’de Türkçe’den başka lisan kullanmak Türk hukukunu tanımamak” demektir. Hemen ardından toplanan Türk Ocakları toplantısında kampanyanın kapsamı belirlenmiş; kamuya açık yerlerde poster ve pankartların açılması, okullarda konferanslar verilmesi kararı alınmıştır.

Kampanya çerçevesinde sinema, tiyatro, çay bahçesi, caddeler, meydanlar gibi kamusal alanlar ile vapur, tramvay gibi toplu taşıma araçlarında “Vatandaş Türkçe Konuş” ve “Türk Vatanında Yalnız Türkçe Konuşulmalıdır” yazan pankartlar açılmış, posterler asılmıştır. Ancak başlangıçta sadece gayrimüslim azınlıkları hedefleyen kampanya, planlanandan daha sert bir hal almış, Türkçe’den başka dilde konuşan herkesin tartaklanmasına varacak olaylar meydana gelmiştir. O kadar ki, azınlık olmayan yabancılara, anadili Türkçe olmayan Müslüman topluluklarına, hatta yabancı dilde gazete okuyan Türklere bile müdahale edenler olmuştur. Gerilimin en yüksek olduğu yerler Beyoğlu, Galata, Hasköy, Balat, Eminönü, Samatya ve Adalar gibi gayrimüslimlerin toplu olarak yaşadıkları semtlerdir.

Vatandaş Türkçe Konuş kampanyaları, 1930’lu yıllarda da aralıklı olarak sürdürülmüştür. Bunlardan ilki 25 Şubat 1933’te gerçekleştirilmiştir. Ayşe Hür (2011:13) kampanyayı başlatanlar arasında yazar Peyami Safa, matematikçi Cahit Arf gibi tanınmış isimlerin bulunduğu Darülfunun ve Milli Türk Talebe Birliği öğrencilerinin de olduğunu söylemektedir. Bu kişiler, “ceplerine irili ufaklı taşlar doldurarak Osmanlı döneminden beri yataklı trenleri işleten La Compaigne des Wagons-Lits (kısaca ‘Vagon Li’ denmektedir) adlı bir Fransız/Belçika şirketinin Beyoğlu’ndaki eski Tokatlıyan Oteli binasındaki bürosu önünde” toplanmış ve büyük bir protesto gösterisi yapmışlardır. Bunun hemen ardından yeni bir “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyası başlamıştır. 1935 yılında ise dönemin Başbakanı İsmet İnönü, “Bundan sonra susmayacağız. Bizimle beraber yaşayan bütün vatandaşlar artık Türkçe konuşacaklar” diyerek kampanyanın yeniden hız kazanmasını sağlamıştır. 1937 yılında

bazı belediyeler kendi sınırları içerisinde Türkçe'den başka dil konuşulmasını yasaklamıştır. Ancak bu kampanyaların hepsi de 1920'lerde olduğu gibi yavaş yavaş hararetini kaybetmiş ve bir süre sonra sona ermiştir.

1950'lerde tekrar canlanan, ardından tamamen biten ve unutulan yeni dalga Vatandaş Türkçe Konuş kampanyası, 27 Mayıs 1960 İhtilali'nden hemen sonra gündeme gelmiştir. Ancak bu kampanya öncekiler kadar uzun soluklu olamamıştır. Dönemin İstanbul Valisi Tuğgeneral Refik Tulga öğrenci liderleriyle görüşmüş; kampanyanın yaz aylarına denk gelmesi nedeniyle turistleri rahatsız edebileceğini, bunun da ekonomiyi olumsuz yönde etkileyeceğini söylemiştir. Böylece kampanyanın kısa sürede sona ermesini sağlamıştır.

Uygulandığı dönemde sadece gayrimüslim vatandaşlar üzerinde değil, ana dili Türkçe olmayan tüm topluluklarda tedirginliğe ve hatta korkuya neden olan Vatandaş Türkçe Konuş kampanyaları, Ermeniler üzerinde de benzer bir duygu uyandırmıştır. 20. yüzyılın başından itibaren yaşadıkları travmalar nedeniyle, zaten kamusal alanda olabildiğince görünmemeye çalışan Ermeniler, bu dönemde ana dilleri konusunda da içlerine kapanmışlardır.

Saha çalışmasında görüşülen kişilerin hemen hepsi kampanya hakkında bilgi sahibi olduğunu belirtmişlerdir. Ailesinde bu konuyla ilgili özel bir hikaye olmayanlar dahi, son yüzyılda yaşanan trajik olaylardan ve korkulardan söz ederken, Vatandaş Türkçe Konuş kampanyasını da hatırlamaktadır:

“Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyası'nda baskı olmuş ama Rumlara yönelik olarak. Herkes Rumca'yı kesinlikle konuştuğu için, Rumların Rumca konuşmalarını istemezlermiş ve tramvaylarda, toplu taşıma araçlarında 'Vatandaş Türkçe Konuş' diye yazarlarmış. 'Öyle olduğu halde' derdi babam, 'onlar çatır çatır Rumca konuşurlardı, biz gene Türkçe konuşurduk korkumuzdan' derlerdi.” (Takuhi, 60)

“Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyası'nı bana anneannem anlatmıştı. Onun çocukluğunda olmuş galiba. Demek ki 30'lar falan mı? Duvarlarda, otobüslerde, hatta bakkalların camlarında falan posterler varmış. İşte 'Türkçe konuş, çok konuş' mu 'Türkçe konuş, güzel konuş' mu ne? İşte o posterleri gördükçe iyice korkarlarmış alıp götürülürler diye. Zaten sokakta

Ermenice konuşmazlarmış; Rumlar, Yahudiler daha çok konuşurlarmış ama işte yine de gereksiz bir tedirglik yaratılmış.” (Levon, 26)

İki farklı nesli temsil eden görüşmecilerden Takuhi ve Levon kampanya hakkında çok benzer hikayeler anlatmaktadırlar. İki hikayede de Ermenilerin mevcut korkuları nedeniyle kamusal alanda Ermenice konuşmalarına rağmen, kampanyalar nedeniyle ek bir korkunun oluştuğu belirtilmektedir. Vatandaş Türkçe Konuş kampanyalarının gittikçe daha yüzeysel olarak uygulanması, fiziksel bir şiddet içermemesi ve Türkçe dışında dilleri konuşan herkesi hedef alması gibi nedenlerle, Ermenilerde yarattığı korku 1915 Ermeni Tehciri kadar derin olmamış; ancak mevcut travmanın devamını sağlamış ve korkuyu derinleştirmiştir. O kadar ki Ermeniler, kampanyaların tamamen sona ermesinin ardından seneler geçmiş olmasına rağmen, hala kamusal alanlarda ana dillerini konuşmamayı tercih etmektedirler²⁰.

3.2.2 20 Kura Askerlik

1939 yılı Kasım ayında hükümet daha önce yapılan bir uygulamayı yeniden yürürlüğe sokmuştur. Buna göre “halen askerliğini yapan ve yapacak olan azınlıklar, silahlı eğitim görmeyip Türk subaylarının emrinde emir eri veya hizmetli olarak çalışacaklardı” (Koçoğlu, 2004:18). Bu karara bağlı olarak askere alınan gayrimüslim erkekler hiçbir suretle ellerine silah almamış, askeri eğitim yapmamış ve inşaat işlerinde çalıştırılmışlardır.

Bu uygulamadan kısa bir süre sonra hayata geçen ve Ermenice ‘*Kısan Tasagark*’ olarak adlandırılan Yirmi Kur’a (tertip) Nafia Askerliği, 22 Nisan 1941’de “Yunanistan’ı işgal eden Nazi Orduları’nın Türkiye’ye de saldırmalarının muhtemel olduğu bir ortamda, münhasıran gayrimüslim erkeklerden oluşan yirmi kur’a ihtiyat askerlerinin İcra Vekilleri Heyeti’nin kararıyla silah altına alınmaları” (Bali, 2008:1) olayıdır. Bu uygulamayı yürürlüğe sokarken hükümetin amacı bir yandan Türkiye’nin İkinci Dünya

---

²⁰ Bugün hala kısmen devam eden bu korku hakkında detaylı tartışma, bu tez çalışmasının 5. bölümünde yapılmaktadır.

Savaşı'na girmesi halinde azınlıkların (özellikle Ermenilerin) olası beşinci kol faaliyetlerini kontrol altında tutabilmek, bir yandan da gayrimüslim erkekleri ticari hayattan uzaklaştırmaktır. Böylece ekonomik olarak zayıflamaları sağlanabilecek ve oluşan boşluktan faydalanılarak sermayenin Türkleştirilmesi yönünde önemli bir adım atılabilecektir.

Hükümet tarafından verilen karar doğrultusunda, askerlik çağına gelmiş veya ihtiyata (yedeğe) ayrılmış gayrimüslim erkeklerden 1897 – 1917 yılları arasında doğanlar (24-44 yaş), ani bir şekilde, 48 saat içerisinde ve hiçbir neden belirtilmeden askere alınmışlardır. Uygulamanın isminin 20 Kura olmasının nedeni belirlenen bu yaş aralığıdır. Ancak bu dönemde yeni doğan çocukların nüfus kayıtları genelde erken veya geç yapıldığından, 20 sınıfı kapsamı planlanan bu uygulama kapsamında askere alınanların yaş sınırı onbeş ile altmışbeş arasında değişmiştir. Bazı ailelerde hem babanın hem de oğlun askere alındığı olmuştur. Bakırköy Belediye Başkan Yardımcısı Yervant Özuzun Radikal İki'de²¹ yer alan makalesinde uygulamayı aşağıdaki şekilde tanımlamaktadır:

“1940'larda, Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren devam edegelen azınlık karşıtı ya da diğer deyişle Türkleştirme politikalarının ağırlığı devam ediyordu. Mesela, -çok az kimsenin bildiğini sandığım Ermenisi, Rumu, Yahudisi 'Yirmi Kura Nafia Askerliği' denilen, babanın oğluyla sözde askerlik yaptığı çalışma kamplarından yeni dönmüşlerdi.”

Uygulama kapsamında gayrimüslim erkekler evlerinden, işlerinden veya sokaktan toplanmış, yanlarına herhangi bir eşyalarını almalarına bile izin verilmemiştir. 1941'de bir gece uykudan uyandırılan ve babası pijamaları üzerinde olmak suretiyle zorla askere götürüldüğünde dört-beş yaşlarında olan Ohannes Gavaryan, olay nedeniyle büyük bir korku yaşadıklarını söylemektedir:

“Annem ağladığını bize göstermek istemiyordu. 'Ağlamayın çocuklar, babanız biraz sonra gelecek' diyordu. Ben çocuk aklımla, 'Birazdan gelecekse, neden elbiselerini giymesine izin vermediler?' diye düşünüyordum. Mahallemizde, komşu apartmanlarda o yıllarda pek çok Hıristiyan aile vardı. O evlerden de acı çılgınlıklar işitmeye başladık. Demek ki o evlerden

---

²¹ Yervant Özuzun. “Ayrımcı Uygulamalar ve Sonuçları”, Radikal İki Eki, 17 Kasım 2002. http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=1743

de babaları, erkekleri götürmüşlerdi. Korkumuz daha da arttı. Derdimizi anlatacak, yardım isteyecek kimsemiz yoktu” (Bali, 2008:131).

Görüşmecilerden 81 yaşındaki Ani de 20 Kura Askerlik uygulamasına tabi tutulan babasının bir gece ansızın götürülüşüne şahit olmuştur. O anda yaşadıkları büyük korku ve sonrasındaki belirsizlik, yeni bir tehcir olayıyla karşı karşıya kaldıklarını düşündürmüştür:

“20 Kura Askerlik vardı o zaman. Babamı aldılar götürdüler. Herkesin kapılarını çaldılar hoyratça. ‘Ulan, ulan buraya gelsene’. Bu vaziyette, ‘ulan’ diyerek. Ah annemi görsen dizlerine vuruyor. ‘Ah bu da mı gelecekti başımıza, bu da mı gelecekti?’ Bir tanıdığımız var, 5. katta oturuyor. Gece 12-1’de geliyorlar, kapısını tak tak vuruyorlar. ‘Ulan gavur oğlu Avedis’ diyorlar, ‘kalk askere gideceksin’. Kadın verem oldu korkudan. İnanmazsın değil mi? İnan, korkudan verem oldu ne çekti, ne hastanelere yattı, neler oldu. Bir tane kızı vardı. Adamcağızı şaşkın şaşkın aldılar götürdüler. Annem de beraber gidiyor. Bunu nereye götürüyorlar diyor. Annem bakıyor ki bütün genç erkekleri toplamışlar. Türkler ne diyor biliyor musun? ‘Koyun sürüleri gidiyor, kesilecek.’ Annem diyor ki, ‘Gene mi bir şey olacak? Ah gene mi görecez bu şeyleri’ diyor. Yüreği kalkıyor, götürüyorlar, Gülhane Parkı’na hepsini dolduruyorlar. ‘Kurbanlık koyunlar’ diyorlar.”

20 Kura kapsamında askere alınan kişiler, öncelikle Sultanahmet ve Gülhane’de kurulan kamplarda toplanmıştır. Buradan 40-80 kişilik kabileler halinde trenler ile Anadolu’nun farklı noktalarına götürülmüşlerdir. Bunlar askeri birliklerde görev yapmadıkları, silah ve askeri üniforma verilmediği gibi, Nafia Vekaleti’ne (Bayındırlık Bakanlığı) bağlanmışlardır. Bugün Nafia askeri olarak da hatırlanan bu kişilere üniforma yerine, 1939 Erzincan depreminde zarar görenlere yardım amacıyla Yunanistan’ın gönderdiği ve aslında çöpçü üniforması olan, 5 düğmeli denem kıyafetler giydirilmiştir. Ayaklarına da postal yerine çarık verilmiştir.

“Baba tarafında dedem gitmiş işte. Bir kıyafet giydirmişler. İşte ellerine kazma kürek veriyorlar, iş yapıyor. Doğuda bir yer değil, onu biliyorum. Erzurum değil, ondan eminim. Gidiliyor... Ne yapacaksın? Veriyorlar işte kıyafeti, ellerinde kazma kürek... Çalış babam çalış... Ne zaman döneceksin? Yani ‘ne zaman döneceksiniz diye birşey söyleyemeyiz’ demişler. ‘Ömrünüz sizin bu işi yapmak’ demişler. Kahverengi bir kıyafet giydirmişler, askeri kıyafet değil yani. İşin acı yanını, orada onu hissediyoruz diyorlar. Askeriz ama senin asker olmadığını

hissettiriyorlar diyor. ‘Biz neyiz?’ diye soruyorsun. ‘Biz neyiz? Yani asker miyim, değilim; sivil miyim, değilim.’ Üzerlerinde bir üniforma, silah yok. Allah korusun birşey yok, kendini koruyacak bir halin yok. Ellerinde kazma kürek bu. Ve söylenen şu: ‘Evlerinizi unutun. Hayatınız sizin bu’. Babamdan duyduğum kadarıyla artık dedemden ümidi kesmişler. Dönmeyecek diyorlar. Tabii almış gitmişler. O zaman telefon yok birşey yok, nereden haberleri olacak insanların. Aldılar, götürdüler biz ümidi keselim.” (Aras, 32)

Görüşmecilerden Aras’ın hikayesinde de görüldüğü gibi 20 Kura uygulamasına tabi tutulan kişiler hiçbir şeyden habersizdirler. “Götürülenlerin evlerine haber verilmemesi, birden fazla sınıfın aynı anda toplanması suçlu gibi muamele edilmesi nedeniyle kamptakilerin çoğu ölüm korkusu yaşıyordu. Bu korkunun altında subayların ‘İstanbul’u unutunuz’ yollu sözleri de yatıyordu” (Koçoğlu, 2004:19). Asker olup olmadıkları bile belli olmayan bu gruptaki Ermeni erkekleri, -ki bazıları 1915 Ermeni Tehciri’ne maruz kalmış kişilerdir- bunları yaşarken, geride bıraktıkları yakınları benzer korkuları ve ümitsizlikleri yaşamışlardır.

20 Kura uygulaması ile askere alınan erkekler, Zonguldak’taki Kozlu tünel inşaatı, Ankara’daki Gençlik Parkı’nın yapımı ve Afyon, Karabük, Konya, Kütahya gibi illerde taş kırma ve yol yapımı gibi ağır işlerde çalıştırılmışlardır.

“Kimler yoktu ki; mühendisi, kimyageri, doktoru... Hepsinin eline kazmayı, küreği verdiler. [...] ‘Yürü lan’ diyerek taş taşıttılar. Armenak Bezirciyan vardı. Ordu’lu, Robert Kolej mezunu. Bizden çok büyüktü ama bizlerle beraber geldi askere. Teyzemlere gelirdi, oradan tanırdım. O mühendis Armenak’ın sırtına sopayla vurduklarını iyi hatırlarım. ‘Yürü lan’ diyerek el arabasıyla toprak taşıyorlardı.”²²

Ağır amele işlerinde çalıştırılan Nafia askerleri, bir yandan da sağlıksız koşulların hakim olduğu ve altyapısı bulunmayan kamplarda kalmış, birçok insan hastalanmıştır. 20 Kura Askerlik uygulaması kapsamında ikinci kere askerlik yapmış olan Sarkis Çerkezyan (Bali, 2008:111) kamplardaki şartları şöyle anlatmıştır:

---

²² Sarkis Çerkezyan’ın sözleri, 05 Ağustos 2009 tarihinde Bianet web sitesinde yayınlanan Garine B. Seropyan’ın makalesinden alınmıştır. <http://bianet.org/bianet/azinliklar/116285-portre-sarkis-cerkezyan>

“Askerlik filan değildi o. Ermeni, Rum ve Yahudi erkeklerini toplumdaki izole etmek, kontrol altında tutmakla yetinmeyip ücretsiz çalıştırmak, ondan sonra da en kötü şartlarda yaşatmak... Askerlik adı altında yapılan buydu.”

20 Kura Askerlik uygulaması ile ilgili olarak Ermeniler arasında dolaşan ve ‘şehir efsanesi’ haline gelen bir hikayeye göre, o dönemde Mareşal olan Fevzi Çakmak yol kenarında çalışan Nafia askerlerini görmüş, kim olduklarını sormuştur. Üniforma giyinmemelerine rağmen, asker denilmesinden rahatsız olan Çakmak, bu kişilerin Nafia Vakaleti’nin tasarrufundan çıkarılmalarını ve Milli Müdafaa Vekaleti’ne (Milli Savunma Bakanlığı) bağlanmalarını sağlamıştır.

“Dedem gitmiş 20 Kura Askerliğe. ‘Nafia askeriydik biz, asker de sayılmazdık ya neyse’ derdi. Ankara Gençlik Parkı’nın inşaatında çalışmış sanırım. Bazı komutanların gelip ‘Buradan sonraki durak toprak olacak’ gibi sözlerle korkuttuğunu söylerdi. ‘Analarımız, babalarımız 1915’te çekti; bizim de kaderimiz buymuş’ derlermiş. Kadınlar çok korkmuşlar erkekleri yeni bir soykırıma gittiler diye. Bir de hatırladığım Fevzi Çakmak’ın üniformalarını değiştirdiği ve asker kıyafeti verdiğiyle ilgili bir şey. Ama net değilim. Şeyi hatırlıyorum, dedem ‘Fevzi Çakmak sayesinde asker olduk, ölümden döndük’ derdi.” (Mari, 32)

Saha çalışmasında görüşülen kişilerden Mari de şehir efsanesi olduğu söylenen bu hikayeyi tekrarlamaktadır. Mari’nin anlatısında da görüldüğü gibi, Mareşal Fevzi Çakmak’ın olaya müdahale etmesine kadar geçen sürede, uygulamaya tabi tutulan Ermeniler’de 1915 Ermeni Tehciri’ne benzer bir olayın tekrarlandığı şeklinde yoğun bir korku oluşmuştur. Etyen Mahçupyan’a (2005:46) göre, 20 Kura Askerlik uygulamasının “nasıl büyük tedirginlik yarattığı, konuşulamayan ama beklenen bir ‘bilinen son’u ima ettiği bugün de epeyce berrak bir biçimde hatırlanır. Çünkü o yıl tüm Ermeni toplumu 1915’in yeniden yaşanacağı korkusu içinde aylar geçirmiş.” Görüşmecilerden Levon’un sözleri, Mahçupyan’ın tespitini doğrular niteliktedir. Ermeniler 20 Kura Askerlik uygulamasını, erkeklerin benzer şekilde götürülmesi ve uzunca bir zaman haber alınmaması nedeniyle 1915 Ermeni Tehciri ile ilişkilendirmişlerdir. Sarkis Keşişyan’ın hikayesi korkunun yoğunluğunu net bir şekilde tarif etmektedir:

“Varlık Vergisi öncesinde, 20 Kura’da Ermenileri askere paldır küldür, elbiselerini doğru düzgün giyemedi topladıkları gece ben evde değildim. Herkes ağlamış, ‘yine kesimler başlıyor’ demişler” (Bali, 2008:140).

Gayrimüslim azınlıkların ‘öteki’leştirilmesine ve bir anlamda gücünün kırılarak yok edilmesine yönelik faaliyetler arasında önemli bir yer tutan 20 Kura Askerlik uygulaması kapsamında yaklaşık 12 bin kişi askere alınmıştır. Uygulama 1941 yılı Haziran ayından itibaren yumuşatılarak askerler daha ılımlı iklime sahip yerlere götürülmüş, aile ziyaretlerine izin vermeye başlanmıştır. 27 Temmuz 1942’de, Varlık Vergisi Kanunu’nun kabulünden sadece 3,5 ay önce ani bir karar verilmiş ve tüm askerler terhis edilmiş, evlerine gönderilmişlerdir.

“1940’ların başında yapılan 20 Kura uygulaması tam anlamıyla Varlık Vergisi’ne ön hazırlıktır bence. Önce erkekler işlerinden, evlerinden uzaklaştırılmış; ekonomik olarak çöküş başlatılmış. Döndüklerinde de Varlık Vergisi ile son golü yemişler. Tabii bu işin bir de korku yanı var. Her an başımıza yeni bir şey gelebilir korkusu...” (Levon, 26)

Görüşmecilerden Levon’un da belirttiği gibi, bu uygulamanın Varlık Vergisi’nden hemen önce yapılması, 20 Kura’nın amaçlarından birinin gayrimüslim azınlığın ekonomik gücünün azaltılması olduğunu doğrular niteliktedir. Böylece varlıkları azalacak olan azınlıklar, vergilendirme sonrasında borçlarını ödemekte zorlanacak ve mallarını elden çıkartmak zorunda kalacaklardır. Bu da sermayenin Türkleştirilmesi çalışmasını hızlandıracaktır.

3.2.3 Varlık Vergisi

1940’lı yılların başlarında Türkiye bir yandan İkinci Dünya Savaşı’na girme tehlikesi ile karşı karşıya kalmış, bir yandan da ekonomik sıkıntılar içerisine girmiştir. Tarım ekonomisindeki durgunluk ve dış ticaret açığı, ekonomiyi olumsuz yönde etkilerken; bütçenin büyük bir kısmının askeri harcamalara ayrılması sıkıntıyı gittikçe artırmıştır. Ekonomiyi canlandırmak için uygulanan iktisadi politikalar ise beklenen etkiyi göstermemiştir. Böyle bir dönemde yükselen milliyetçi havanın da etkisiyle

Türkiye'ye ekonomik bağımsızlık kazandırma ve mevcut sermayenin Türkleştirilmesi yönünde çalışmalar başlamıştır.

1920'li yıllarda gayri-resmi olarak, hiçbir yasaya dayandırılmadan yapılan uygulamaların birçoğu, 1930'lara gelindiğinde yazılı kanunlar haline gelmiştir. 1932 yılında kabul edilen 2007 sayılı "Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkındaki Kanun" vatandaşlar arasında yapılan ayırımın göstergeleri arasındadır. Ancak gerek gayri-resmi, gerekse resmi önlemler, hedeflenen sonuca ulaşmayı sağlayamamıştır.

1942 yılında Başbakan olan ve hükümetin başına geçen Şükrü Saraçoğlu, ekonomideki açığı kapatmak amacıyla borçlanma ve yeni vergilendirmeler gibi bazı uygulamalar denemiş, ancak istediği sonucu elde edememiştir. Kaynak yaratma arayışları sonucunda bulunan yeni yöntem, fevkalade kazançların vergilendirilmesi yönünde olmuştur. 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, 11 Kasım 1942'de TBMM'de kabul edilmiş, 12 Kasım 1942'de ise Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

Cumhuriyet döneminde azınlıklara yönelik çıkartılan ilk önemli kanun olan Varlık Vergisi aslında, "ekonomik önlem gibi görünüyordu. Bütçesinin yarısından fazlasını savunma harcamalarına ayıran Saraçoğlu hükümeti, yeni kaynak arayışı içinde bu vergiyi uygulamaya karar vermişti" (Akar, 1995:69). Resmi hükümet açıklamasına göre, verginin amacı, savaş koşullarından faydalanarak elde edilen haksız kazancı vergilendirmek ve "toplumda savaş koşullarının yarattığı ekonomik dezavantajları eşit biçimde bölüştürmek" (Ahmad, 2006:108) olmuştur. "Dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu ve Maliye Bakanı Fuat Ağralı'ya göre çıkarılan bu yasayla temelde şu hususların gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır: Enflasyonla mücadele için tedavülden para çekmek; savaş yıllarında 'çok para kazanmış olanlardan' vergi almak; devlet gelirlerini artırmak" (Tokgöz, 2001:113). Saraçoğlu, bu vergiye zenginlerin, akar sahiplerinin ve büyük çiftçilerin tabi olacaklarını belirtmiştir.

Varlık Vergisi'nin görünen nedeni maliye ile ilgili olsa da, 20 Kura Askerlik uygulamasının sonuçlanmasından sadece 3,5 ay sonra

yürürlüğe girmesi, bunun İttihat ve Terakki döneminde başlayan Türkleştirme politikalarının devamı niteliğinde bir uygulama olduğunu düşündürmektedir. Bu fikre göre verginin asıl amacı çoğunlukla gayrimüslimlerin yürütmekte olduğu ticaretin el değiştirmesi ve tamamen ‘Türkleştirilmesi’ olmuştur.

“Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türk tüccarların ve Türklerin eline vereceğiz. İstanbul’daki gayrimenkullerin Türklerin eline vereceğiz.” (Barutçu, 1977:263)

Dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu’nun basına kapalı olarak gerçekleştirilen CHP Grup Toplantısı’nda yaptığı konuşma verginin amacını açıkça ortaya koymaktadır. Saraçoğlu hükümeti Varlık Vergisi’nin hazırlıklarına aslında Ağustos 1942’de başlamıştır. Milli Emniyet, kendilerine verilen emir çerçevesinde, gayrimüslimleri fişleme çalışmalarını o tarihten itibaren yürütmüştür.

Başta karaborsa faaliyetlerinin önlenmesi için yapıldığı söylenen fişleme işlemleri için gerekli bilgiler bankalardan, sigorta şirketlerinden ve gayrimüslimlerin rakipleri olan şirketlerden toplanmıştır. Sistematiik bir şekilde, aylar süren hazırlıklar sırasında her azınlık grubu için farklı renkte fişler kullanılarak, grupların rahatça ayırt edilebilmesi sağlanmıştır. Bu çalışmalar devam ederken, bir yandan da “yaz ayları boyunca İstanbul gazetelerinde, gayrimüslimleri genellikle hırsızlık, karaborsacılık, soygunculuk, vurgunculuk ve ihtikar fiileri ile ilişkilendiren” (Aktar, 2008:143) haberler yayınlanmış, böylece dikkatler azınlıkların üzerine çekilmeye çalışılmıştır.

12 Eylül 1942’de defterdarlıklara gönderilen bir genelgeyle, tüm vatandaşlar için mal varlığı tespiti istenmiştir. Bu uygulamanın ilkinden farkı resmi ve yazılı bir emre dayanmasıdır. Tespit çalışması kapsamında savaş zamanında fevkalade kazanca sahip olanlar M (Müslüman), G (Gayrimüslim), D (Dönme), E (Ecnebi) olmak üzere 4 kategoriye ayrılmıştır. G Grubu’nu Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Ermeniler, Rumlar ve Museviler oluşturmaktadır. D Grubu, daha önce farklı bir dine

sahip olup belirli bir zamanda Müslüman olmuş vatandaşları, E Grubu ise Türkiye’de yaşayan ve çalışan yabancıları kapsamaktadır.

Varlık Vergisi Kanunu’nun 5. maddesine göre verginin miktarı kurulan ‘Takdir Komisyonları’ tarafından belirlenmiştir. Üç tanesi İstanbul’da olmak üzere her ilde kurulan bu komisyonları, mahallin en büyük mülkiye memurunun başkanlığında en büyük mal memuru, ticaret odaları belediyelerden ikişer kişi oluşturmuştur. Takdir Komisyonları, Milli Emniyet’in daha önce gerçekleştirdiği fişlemelere ve defterdarlığın belirlediği mal varlıklarına göre kimlerin ne kadar vergi ödemesi gerektiğini hesaplamakla yükümlü olmuş; aslında hiçbir somut veriye veya belgeye sahip olmadan, keyfi bir sistem uygulamışlardır. Bu da dengesiz bir vergilendirme ortaya çıkmasına neden olmuştur. Vergi oranlarının 18 Aralık 1942’de açıklanması ile birlikte ortaya çıkan rakamlar, bu uygulamanın aslında azınlıkları hedef aldığını göstermiştir.

“Varlık Vergisi konulduğunda 31 yaşındaydım ve odun ticareti yapıyordum. Ödenecek vergi 150.000 lira idi. Düşünün, o zamanlar bir kamyon dolusu odun 25 lira. Bütün malımı da satmış olsam, bu meblağı ödeyemezdim; bu arada aslında ödenmesi gereken rakam bunun iki katıymış, ancak komisyondaki arkadaşlar yarıya düşürmüşler” (Akar, 1992:106).

“15 yaşında o zaman. Dedem kalfa bile değil, yani çırak daha. Dedeme bir kağıt geliyor, eve daha doğrusu. İşte şey vergi dairesine gel, tam rakamı bilmiyorum ama dedemin dediğiyle yani şu an üç apartman yapılabilecek ya da üç apartman alınabilecek bir miktardan bahsediyoruz. Bu borcunuz vardır diyor, Varlık Vergisi'nden ötürü, bunu ödeyiniz diyor. Ustası *Hay*²³. Ustasına da çıkıyor Varlık Vergisi ama ustası çok zengin, o ödüyor. Onun ödeyebileceği bir miktar. Zaten çok keyfi bir vergilendirme sistemi olduğu için... Muhtemelen dedeme de öyle bir şey oldu. Gidiyor vergi müdürlüğüne, kimse o artık tahakkuk ettiren, diyor ki ben böyle böyle yani aileme bakıyorum, kız kardeşim var, annem var. Başka kimse çalışmıyor. Çalışıyorlar da çok ufak paralarla. Bunu diyor şey yapın. Tamam, silelim diyor. Oluyor bitiyor.” (Serdar, 33)

Yukarıda Rıdvan Akar’ın Parseh Gevrekyan ile yaptığı mülakatta ve saha çalışmasındaki görüşmecilerden Serdar’ın hikayesinde

---

²³ Ermenice “Hay” kelimesi, Ermeni anlamındadır.

anlatıldığı gibi Takdir Komisyonları vergi miktarlarını kulaktan dolma bilgilere göre belirlemişlerdir. Rıdvan Akar (1999:81), uygulamanın keyfiliğini ve aslında azınlıkları hedeflediğini “Varlık Vergisi, gayrimüslimlerin en yoksul kesimi olan seyyar satıcılar, işçiler, hademeler ve şoförler gibi meslek gruplarından tam 26 bin kişiye de uygulandı. Buna karşılık aynı meslek gruplarından olan Müslümanlar ise vergiden muaftı” sözleriyle anlatmaktadır.

O dönemde İstanbul Defterdarı olan Faik Ökte, sonraki yıllarda kaleme aldığı anılarında, Varlık Vergisi’ni bir facia olarak tanımlamış ve vergi toplama esnasında gayrimüslimlere yapılan ayrımcılığı “yan yana aynı dükkânda çalışan, aynı kirayı veren ve aynı istidatta olan Müslim ve gayrimüslim iki vatandaşa tarh ettiğimiz vergilerin arasındaki ölçsüz fark, verginin ilan günü foyamızı meydana vurmuştu” (Ökte, 1951:15) diyerek ortaya koymuştur.

“Varlık Vergisi’nde, *mamam* tarafı epeyi bir zayıat görmüş. Evdeki halısına kadar satmışlar.” (Arto, 58)

“Bayağı varlıklyken, bir anda her şey, Varlık Vergisi filan falan... Her şeyleri gidiyor galiba, öyle bir şeyler hatırlıyorum.” (Maral, 26)

Yapılan saha çalışması sırasında görüşülen bazı kişilerin babaları veya dedeleri de Varlık Vergisi’ne tabi tutulmuştur. Bu kişilerin hikayelerindeki ortak noktalar verginin çok yüksek miktarda olması, adaletsiz bir vergilendirme yapılması, vergiyi ödeme konusunda zorluklar yaşanması ve ödenemediği takdirde yeni bir tehciye gönderilme korkusudur. Görüşmecilerden Arto ve Maral’ın yukarıda belirttikleri gibi, vergi ödemek zorunda kalan gayrimüslim ‘yükümlülerin’ birçoğu neredeyse tüm mal varlıklarını kaybetmişler; bunlardan bazıları ise çevrelerinden aldıkları destekler sayesinde vergilerini ancak ödeyebilmişlerdir. Görüşmecilerden Selin ve Anahit’in büyükbabaları da maddi yardımlar sayesinde ayakta kalabilenler arasındadır:

“İlk bilmem ne kumaşından pardösüyü o yapıyor filan ama sonradan şey; işte tam o zaman da 45’ten gol yiyor, Varlık Vergisi’nden. Bayağı büyük şey geliyor, vergi ve ondan sonra tekrar piyasada yarattığı güven sayesinde tekrar işte bir şeyler

ayarlayıp, tekrar ayağa kaldırıyor. [...] Yok, Aşkale yok, Aşkale yok. Ödemeye çalışmış ama bayağı bir şey olmuşlar. Sonradan tekrar toparlamış. Yani piyasadaki insanlar tanıdığı için ona parasız mal vermiş filan... Oradan tekrardan toparlamış kendisini geri.” (Selin, 33)

“1940’larda dedem Varlık Vergisi’ne maruz kalmış. O zamanlar bir terzi atölyesinde kalfaymış. Maaşı ancak ailesini geçindirmeye yetiyormuş. Gelen vergi çok yüksek olmuş. Sanki terzide kalfa değil de koca mağazaların sahibi. Şimdiki zamanın parasıyla birkaç daire alınmış o parayla. Neyse şanslıymış ki ustası biraz yardım etmiş, çevresinden destek almış, bir şekilde toparlamış. Sonra da senelerce o borçları yavaş yavaş geri ödemiş. Kısacası kampa gidip mahvolmaktansa hayatı boyunca borç ödemeye razı olmuş.” (Anahit, 33)

Örnek tanıklık hikayelerinde de görüldüğü gibi keyfi uygulamalara rağmen Varlık Vergisi zorunlu ve itiraz edilemez bir vergiydi. Kanunun 12. maddesine göre “Mükellefler vergi borçlarını tahk tarihinden itibaren 15 gün içerisinde mal sandığına yatırmaya”²⁴ mecbur edilmişlerdir. 15 gün sonunda vergisini ödemeyenlere, borcun faizi eklenmek suretiyle 15 gün daha mühlet verilmiştir. Aynı kanunda “Talik tarihinden itibaren bir ay zarfında borçlarını ödemiye mükellefler, borçlarını tamamen ödeyinceye kadar memleketin herhangi bir yerinde bedeni kabiliyetlerine göre askerî mahiyeti haiz olmıyan umumî hizmetlerde veya belediye hizmetlerinde” çalışacakları bildirilmektedir. Buna göre vergiyi öde(ye)meyenler için ‘zorunlu çalışma’ yeri olarak Erzurum, Aşkale seçilmiştir.

Kanunun Resmi Gazete’de yayınlanmasının hemen ardından tahsilat süreci başlatılmıştır. Varlık Vergisi uygulaması tüm ülkeyi kapsamına rağmen, asıl çalışma İstanbul’da yapılmıştır. Bunun temel nedeni vergi uygulamasındaki hedefin azınlıklar olması ve o dönemde mükelleflerin büyük çoğunluğunun İstanbul’da toplanmış olmalarıdır.

Vergi borçlarını zamanında ödeyemedikleri için Aşkale’ye gönderilen 32 kişilik ilk kabile, 27 Ocak 1943’te sevk edilmiştir. Kanunda belirtilen bir aylık süre dolar dolmaz sürgünün gerçekleştirilmesi azınlıkları ‘korkutma’ politikasının ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. İlk

²⁴ Varlık Vergisi Hakkında Kanun, T.C. Resmi Gazete, 11 Kasım 1942.
[http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5255.pdf](http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5255.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5255.pdf)

grubun ardından Şubat - Eylül 1943 tarihleri arasında 1.869 kişi polis eşliğinde Sirkeci'deki toplama merkezine getirilmiştir. Bunların 636'sı borcunu toplama merkezinde beklerken veya Aşkale yolunda ödemiştir. Borçlarını ödeyemeyen 1.229 mükellef ise trenlerin hayvan vagonlarında yolculuk etmek suretiyle Aşkale'deki çalışma kamplarına yollanmıştır. Bu kişilerin tamamı gayrimüslim gruplarından olup, vergiyi ödeyemeyen Müslümanlara 'zorunlu çalışma' mükellefiyeti uygulanmamıştır.

Ermeni komünist yazar Sarkis Çerkezyan, hayatını anlattığı röportaj sırasında, Aşkale'ye gönderilen gayrimüslimlerin yol boyunca yaşadıklarını şu sözlerle anlatmaktadır.

“Varlık Vergisi bizi etkilemedi. Neyimiz vardı ki? Babam ölmüştü, ben de Ankara'da demiryolunda askerdim o yıllarda. Aşkale'ye götürülenler trenlere doldurulmuş halde Ankara'dan geçirdi. Ankaralılar da toplanıp sirkte hayvan seyrederek gibi Aşkale'ye götürülenleri seyredirdi. Hatta 'Yeter artık yaşadığımız' diye laf atarlardı. Yaşlı yaşlı insanları götürüyorlardı.”²⁵

Vergi borçlarından dolayı sürgüne gönderilenlerin yarısından fazlası Yahudi, geri kalanı ise Ermeni ve Rum vatandaşlardan oluşuyordu. Aşkale'de yol yapımı, taş kırma gibi işlerde çalışan 'mükellefler' kötü koşullarla, soğukla, açlıkla, hastalıklarla baş etmek zorunda kalmışlardır. Kampta günlük çalışma karşılığında 2 Lira yevmiye verilmiş, bunun 1 Lirası vergi borçlarına istinaden kesilmiştir.

“Ailem, dedelerim Varlık Vergisi'nden çok etkilenmişler. Annemin babası neredeyse her şeyini, aslında gerçekten her şeyini kaybetmiş. Hatta her zaman bize 'Nasıl oldu bilmiyorum parayı denkleştirdim. Bir mucize eseri Aşkale'ye gitmekten kurtardı beni Allah'ım' diye anlatırdı. Teyzesinin oğlu gidenler arasındaymış. Daha 20'lerindeymiş. Fena muamele... Orada tam anlamıyla esaret hayatı yaşamış. Döndüğünde sağlığı çok kötüymüş, kısa zamanda da genç yaşta ölmüş zaten.” (Mari, 32)

Görüşmecilerden Mari'nin dedesi, her şeyini kaybetmek pahasına borcunu ödeyebilmiştir. Ancak henüz yirmili yaşlarında olan yakın akrabaları, vergi borcunu ödeyemediği için Aşkale'ye gönderilenler

---

²⁵ Sarkis Çerkezyan'ın sözleri, 05 Ağustos 2009 tarihinde Bianet web sitesinde yayınlanan Garine B. Seropyan'ın makalesinden alınmıştır. <http://bianet.org/bianet/azinliklar/116285-portre-sarkis-cerkezyan>

arasında olmuştur. Kamptaki kötü şartlar nedeniyle eve hasta dönmüş, kısa zaman sonra da hayatını kaybetmiştir. Kamptaki koşullar, birçok kişinin benzer şekilde hastalanmasına neden olurken, 21 kişi ise çalışma kamplarında hayatını kaybetmiştir.

Varlık Vergisi'nin Kasım 1942'de uygulamaya konmasından yaklaşık bir sene sonra, 3 Aralık 1943 tarihinde Başbakan Saraçoğlu tarafından Dahiliye, Maliye ve Nafia Vekaletleri'ne bir yazı gönderilmiş ve Aşkale'ye sürgün edilen 'mükellef'lerin evlerine dönüp, oralarda çalışarak bakiye borçlarını ödeyebilecekleri belirtilmiştir. 15 Mart 1944'te ise "Varlık Vergisi Bakayasının Terkine Dair Kanun" kabul edilmiş ve vergi uygulaması sonuçlandırılmıştır. Yeni kanuna göre henüz tahsil edilmeyen vergi borçları da af edilmiştir. Varlık Vergisi'nin bir anda kaldırılmasında, azınlıklara yapılan uygulama konusunda yabancı basından gelen tepkilerin ve Almanların savaşı kaybediyor olmasının etkisi bulunmaktadır.

Varlık Vergisi kapsamında 114 bin kişi vergilendirilmiş ve 465 milyon Lira gelir elde edilmesi hedeflenmiş, bunun 317 milyon Lirası'nın İstanbul'dan toplanması planlanmıştır. Ancak 15 Mart 1944'te kanun kaldırılana kadar toplanan miktar, 221 milyon Lirası İstanbul'dan olmak üzere yaklaşık 315 milyon Lira'da kalmıştır²⁶. Feroz Ahmad (2006:120) verginin sonuçlarını, "pek çok Gayrimüslim varlıklarını (gayrimenkuller, fabrikalar, vb.) satmak zorunda kaldı ve bunlar yeni Müslüman burjuvazisi tarafından piyasa değerlerinin çok altında fiyatlarla, bu sınıfı hem zenginleştirecek hem de hükümetten yabancılaştıracak şekilde satın alındı" sözleriyle açıklamaktadır. Görüldüğü üzere bu uygulama ile hedeflenen rakamsal sonuca ulaşamamış olsa dahi, ekonomik gücün ve piyasanın Türkleştirilmesi büyük ölçüde başarılıdır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında "birçok Avrupa ülkesinde 'olağanüstü kazançların vergilendirilmesi', 'savunma vergisi' ya da 'varlık vergisi' adı altında toplanan vergilerle Türkiye'deki Varlık Vergisi'ni ayıran temel ayrım; verginin tarh, tahakkuk ve tahsil aşamalarındaki adaletsizlik ve

---

²⁶ Detaylı bilgi için bkz. Aktar, Ayhan. 2008. *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları. s.140.

daha önemlisi ülkede yaşayan azınlıkların hedeflenmiş olmasıdır” (Akar, 1992: 44). Bu dönemde, Türkiye'nin Nazi Almanyası ile yakın ilişkiler içerisinde olması da bu ortam için zemin yaratmıştır.

Varlık Vergisi Kanunu incelendiğinde hiçbir şekilde gayrimüslimlere uygulanacağını yazılmadığı görülmektedir. Yasa fevkalade kazanca sahip herkese uygulanacak gibidir. Ancak hükümet ile komisyonlar arasındaki tebliğlerin sözlü olması, neredeyse hiç yazılı belge olmaması dikkat çekicidir. Bunun nedeni şüphesiz, kanunun azınlık karşıtı uygulamalardan biri olduğu konusunda kanıt bırakmamaktır.

Rıdvan Akar (1999:9), Varlık Vergisi uygulamasını azınlıklara yönelik “ekonomik bir soykırım” olarak tanımlamaktadır. Gayrimüslimlerin ticarete ileri olmasının nedeni aslında memuriyet, askerlik ve hatta şoförlük gibi kamu görevlerine getirilmemeleriydi. Yine görünmeyen yasalar nedeniyle bu işleri yapamayan azınlık mensupları ticarete ilerleme göstermişlerdir. Ayhan Aktar, gayrimüslimlerin çoğunlukta oldukları ticari hayatın Varlık Vergisi ile bir anda ters yüz olduğunu ve uygulama sonucunda ticari sermayenin %75 oranında el değiştirdiğini söylemektedir.

Ekonomik güçleri, mülkleri ellerinden alınan, zorunlu çalışma kamplarında bir nevi sürgüne götürülen azınlıklar için bu durum yeni bir travma yaratmış, gündelik hayattaki korkuları, ekonomik hayatlarına da geçmiştir.

“İşte Varlık Vergisi'ni de babam hatırlar az çok. Keza doğduğu zamanlara denk geliyor, çok yakın bir tarih. Böyle durumlar falan var. Tabii ki onlarda da bir travma var, yok değil...” (Aras, 32)

“Varlık Vergisi zamanında ben daha çocuktum. Ama hatırlıyorum evdeki korkuyu. 1915'te çok acı çekmiş babam. Anlatmazdı ama bilirdik. 40'ların başıydı galiba, askerden yeni gelmişti. Bir vergi çıkmış derlerdi. İşte o Varlık Vergisi'ymiş. Babamın parası yok, nasıl ödeyecek? Gecelerce annemle konuştuklarını hatırlıyorum. Çocuk aklımla anlamaya çalışırdım. İki de çok korkmuşlardı. Korkmaz mı güzel kızım? 1915'te çocuk yaşında çok acı çekmiş, tekrarlanıyor sanmış herhal... Neyse ki vergi gelmedi bizim eve. Sana bir şey diyem mi? Nasıl bir hisse bu meret, bana da sirayet etmiş. İş hayatım boyunca hep ‘Başımıza bir şey gelir’ korkusuyla çok para kazanmak istemedim.” (Manuk, 75)

Görüşmecilerden Aras, babasının çocuk olmasına rağmen bu olay nedeniyle bir travma yaşadığını anlatmaktadır. Varlık Vergisi uygulaması sırasında henüz çocuk olan Manuk'un hikayesi ise 1915 süreciyle oluşan korkunun sürekli yenilendiğini ve 'seçilmiş travmalar' oluşturarak yeni nesillere aktarıldığını göstermektedir. Yapılan saha çalışmasında da görülmektedir ki, bugün hala Ermenilerin birçoğu iş hayatında benzer korkuları fark etmeden yaşamakta ve kimliklerini gizleyerek önlem almaya çalışmaktadırlar²⁷.

3.2.4 6-7 Eylül Olayları

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve çok partili döneme geçişle birlikte ülkede olumlu bir atmosfer oluşmaya başlamıştır. 1950 yılında, tek parti devrini bitiren seçimlerde aldığı yüksek oylar ile Demokrat Parti iktidara gelmiştir. Demokrat Parti'nin dinamizminin ve devlet yönetimindeki farklı yaklaşımının yanı sıra Amerika'dan alınan yardımların da etkisiyle ekonomi canlanmış, bu ortamdan gayrimüslim azınlıklar da olumlu yönde etkilenmişlerdir.

Türkiye'de çok partili döneme geçişin dinamizmi yaşanırken, bir yandan "İngiliz yönetimindeki Kıbrıs'ta Rumların bağımsızlık hareketi 1950'li yıllarda başlamıştır. EOKA denilen grubun başlattığı hareket, sadece bağımsızlığı hedeflemiyor, aynı zamanda Kıbrıs'la Yunanistan'ın birleşmesini de amaçlıyordu" (Koçoğlu, 2004:25). Bu bağımsızlık hareketi, zamanla Türkiye'deki milliyetçi kesimi rahatsız etmeye başlamıştır. 24 Ağustos 1954 tarihinde, Türkiye Milli Talebe Federasyonu'nun organize ettiği bir kongre toplanmış ve Kıbrıs sorununa kamuoyunun dikkatini çekebilmek amacıyla Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin kurulmasına karar verilmiştir. Daha sonra partileşen Cemiyet, Kıbrıs konusunda kamuoyu yaratabilmek için çeşitli eylemler yapmıştır.

1955 yılına gelindiğinde, EOKA saldırıları nedeniyle Kıbrıs'taki Türklerin güvenlikleri tehlike altına girmeye başlamış, İngiltere konuya müdahil olmuştur. Bu yıl Demokrat Parti için de zor bir yıl olmuştur.

²⁷ Ermenilerin iş hayatlarındaki korkular, bu tez çalışmasının 5. bölümünde ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

Hükümetin başarılı bir ivme kazandırdığı düşünülen ekonominin zamanla kötüye gitmesi, diğer yandan Kıbrıs sorununun uluslararası bir boyut kazanması ve Türkiye'nin bu konuda taraf olmak zorunda kalması sıkıntı yaratmıştır. Yunanistan ve Türkiye arasındaki ilişkiler gün geçtikçe gerilmiş, bu durum Türkiye'de yaşayan Rumların hayatlarını da olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır. Hükümetin Kıbrıs konusunda yaptığı açıklamalar ve basında hemen her gün yayınlanan haberlerin de tetiklemeyle, milliyetçi kesimde Rum karşıtı bir hava oluşmuştur.

28 Ağustos 1955 tarihinde İngiltere, Yunanistan ve Türkiye, Kıbrıs meselesini görüşmek üzere Londra'da bir konferans düzenlemişlerdir. Konferans görüşmeleri devam ederken 5 Eylül günü, milliyetçi bir grup tarafından Taksim'de, Kıbrıs sorunu nedeniyle Yunanistan'ı protesto eden eylemler yapılmış ve Rum Patrikhanesi'ne "Kıbrıs Türktür" yazan bir çelenk bırakılmıştır.

Böylesine gergin bir ortam söz konusu iken, 6 Eylül öğle saatlerinde devlet radyosu olan TRT Radyo'nun haberlerinde ve hemen ardından İstanbul Ekspres Gazetesi'nin yaptığı ek baskının manşetinde herkesi şok eden bir haber yayınlamıştır. Haberler, 5 Eylül akşamı Atatürk'ün Selanik'teki evine bombalı saldırı düzenlendiğini söylemektedir. Bomba haberinin duyulmasından sadece birkaç saat sonra Kıbrıs Türktür Cemiyeti ve çeşitli öğrenci birliklerinin çağrısıyla, Taksim'de bir protesto mitingi düzenlenmiştir. Önceden planlandığı belli olan bir operasyonla, kısa sürede büyük bir kalabalık Taksim civarında toplanmış, mitingin ardından bazı gruplar, Beyoğlu'nda gayrimüslimlere ait işyerlerine ve evlere saldırmaya, camlarını taşlamaya, içerideki eşyaları yağmalamaya başlamışlardır.

"Babam o zaman bakkal, dedemle birlikte bakkallık yapıyorlar. [...] Çok zayıf vermişler. Dükkanı tanınmaz halde olmuş. Yağ tenekeleri o Gedikpaşa'nın yokuşundan böyle aşağı kadar akıyormuş yağlar. Fasulye, pirinç, nohutlar, o kırık cam... *Yayam* aylarca o camları, fasulyelerin pirinçlerin içinden ayıklıyor ve sonra yine satışa sunuyorlar. İyi bir zayıf olmuş. Kepenkleri böyle kağıt keser gibi, artık ellerinde ne varmışsa, babam anlatıyordu. Kapalı dükkanın kepenklerini kağıt gibi kesmişler zamanında. Yani iyicene... Zaten olan dükkana olmuş.

Korusalar ne olur, korumasalar ne olur. Bir kere olmuş yani.”
(Arto, 58)

Görüşmecilerden Arto henüz çok küçük yaştaiken 6-7 Eylül Olayları gerçekleşmiş, babasının dükkanı tahrip edilmiştir. Aras (32) ise, 6 Eylül günü dedesinin yaşadıklarını aşağıdaki sözlerle anlatmaktadır:

“Babamın babasının saatçi dükkanı o gün yağmalanmış. ‘Koş’ demişler, ‘gel’ demişler işte. Dedem gitmiş, orada tabii Türkler arasında koruyanlar, yapmayın diyenler, esnafın içinden de yapmayın diyenler var ama... Onun da hiç unutmadığı bir hikaye var. ‘Gözümün önünde vitrininden saat avuçlayıp götürdüler, hiçbir şey yapamadım’ diyor.”

Aras’ın belirttiği gibi, sadece dükkanlara saldırmakla kalmamış, içerideki mallar da yağmalanmıştır. Tüm bunlar olurken dükkan sahibi gayrimüslimler korkularından herhangi bir müdahalede bulunamamış, tüm güçlerini canlarını korumaya harcamışlardır. Serdar Sakin (2010:380), işyerlerine yapılan saldırılarda malların talan edilmesiyle ilgili çarpıcı bir hikayeyi, “ayakkabıcı Kevork Manoyan’ın mağazasında 200-300 çift kullanılmış ayakkabı bulunmuştur. Yağmacılık yapanlar yenisini giyerek eski ayakkabılarını dükkanda bırakmışlardır” sözleriyle anlatmaktadır.

Olayların başlamasından kısa süre sonra gayrimüslimlerin yoğunlukla yaşadıkları ve çalıştıkları, “Kurtuluş, Şişli, Nişantaşı gibi bölgeler, çeşitli araç gereçlerle donanmış olarak gelen ve işyerlerini, evleri, okulları, kiliseleri ve mezarlıkları tahrip eden” (Güven, 2005:13) insanlarla dolmuştur. “Aynı biçimde, İstanbul’un Eminönü, Fatih, Eyüp, Bakırköy, Yeşilköy, Ortaköy, Arnavutköy, Bebek gibi daha uzak semtlerinde, kentin Asya kıtasında yer alan Moda, Kadıköy, Kuzguncuk, Çengelköy, gibi semtlerde ve hatta Adalar’da şiddet olayları” (Güven, 2005:13-14) olmuştur.

Gayrimüslimlerin mülklerine karşı yağmalama ve tahrip hareketi, sadece İstanbul’da değil, İzmir’de de yoğun bir şekilde kendini göstermiştir. Bu iki ilin dışında Ankara, Bursa, Samsun, Adana ve Eskişehir’de küçük çaplı protesto gösterileri yapılmış, ancak buralarda şiddete ve yağmaya varan eylemler olmamıştır. Gayrimüslim azınlıklara yönelik bu protestoların ve sonrasındaki saldırı ve yağmalamaların öncüleri

arasında, Taksim'deki gösterileri organize eden Kıbrıs Türktür Cemiyeti'ne üye öğrencilerin olduğu pek çok kaynakta ve tanıklık hikayelerinde yer almaktadır. Cemiyet üyelerinin günler öncesinden, başta Rumlar olmak üzere, gayrimüslim azınlıklara ait ev ve işyerlerini işaretledikleri, yağma sırasında kullanılan sopaların çoğunun önceden hazırlanmış gibi birebir aynı büyüklükte ve şekilde olduğu, bazı yağmacıların içi sopa ve taş dolu arabalarla olay yerlerine geldikleri de bilinmektedir.

“İnanılmaz bir manzaraydı. Sanki dükkanımızı yıkmaya, mallarımızı almaya gelenler fakir, fırsatçı adamlar değil, gerilla ordularıydı. Bıyıklı, iri yarı adamlar ellerinde kocaman sopalarla geldiler. Diyem ki gerçekten Selanik'teki bombaya kızdın. Koca koca sopaları nereden buldunuz be babam? Hepsinin elinde birer sopa... Bir de taş vardı bazılarında. Ama bizim dükkan kaldırımlarının taşından değildi kızım. Artık nereden buldularsa. İşte sen anla berisini.” (Manuk, 75)

Görüşmecilerden Manuk da kendi yaşadıklarını anlatırken, bu olayların anlık bir kızgınlığın eseri olmadığını, sistematik bir saldırı yapıldığını söylemektedir. Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin bu eylemlerden hemen önce, on gün içerisinde onbeş tanesi İstanbul'da olmak üzere toplam 45 şube açması da planlı bir eylem hazırlığının yapılmış olduğu düşüncesini doğrular niteliktedir.

“6 Eylül günü *mamam* dedemin elinden tutuyor, bir tramvaya biniyor. Bir hareketlenme var, zaten insanların elinde sopalar filan. Tramvaya biniyoruz diyor. Sürekli Ermenice konuşuyormuş *mamam* da... Susmuyor, çocuk akli işte... O da ‘Kızım sus’ diyormuş, ‘Sus, *hima bidi dzedzem*²⁸’ diyormuş. Neyse bir adam dedemin omzuna elini koyuyor. ‘Unutmuyorum’ diyor *mamam*; bak 4 yaşında ‘unutmuyorum’ diyor. Kahverengi bir elbisesi olduğunu ya da neyse işte bir adam sopası elinde. ‘Abi geliyorsun değil mi?’ demiş dedeme. ‘Ya tabii geliyorum da şu çocuğu bir eve bırakayım, geliyorum. Merak etmeyin’ falan demiş. Apar topar Pangaltı'da iniliyor, eve gidiliyor... ‘Hemen saklanın, camlardan falan uzak kalın’ demiş.” (Aras, 32)

Aras'ın annesinin 6 Eylül günü çocuk olarak şahit olduğu olaydan da görülmektedir ki, yağmaya karışanlar, sadece protesto mitingi sırasında milli duygularının pekişmesi nedeniyle galeyana gelen kişiler

---

²⁸ ‘Hima bidi dzedzem’ cümlesi Ermenice'de şimdi döveceğim anlamına gelmektedir.

değildir; önceden hazırlık yapmak suretiyle, gayrimüslimlerin yaşadıkları semtlere saldırmak amacıyla giden çok sayıda insan olmuştur.

Yapılan saha çalışmasındaki görüşmecilerin bir kısmı 6-7 Eylül Olayları'nı birebir yaşamış kişilerdir. Yaşları daha genç olanların tamamı ise o gün olanları birinci ağızdan dinleme şansına sahip olmuşlardır:

“O zaman saklanmışlar evlerinde. Saklanmışlar, işte ışıkları falan yakmıyorlarmış. Onlar bir şey görmemişler ama yani komşu... Topkapılı benim *mamamlar*. O zaman da Sarıyer'deler galiba, yazlıkta yani. [...] Kendilerinin de ışıkları kapatarak korunduğunu falan, öyle hikayeler söylerlerdi.” (Dönis, 24)

Görüşmecilerden Aras'ın ve Dönis'in belirttikleri gibi birçok Ermeni, kendilerini ve ailelerini korumak için evlerinde saklanmaya çalışmıştır. Saha çalışması sırasında görüşülen kişilerin hepsi, benzer kimliğini gizleme ve saklanma hikayeleri anlatmaktadırlar. Bu hikayelerin tamamında ortak nokta o gün yaşanan korkudur:

“Mesela kadınların çok korktuğunu şöyle anlayabiliriz. Anlatırdı *yayam* [...] ‘Hadi Hanım neyin varsa alalım, saklanalım gidelim’ falan. Gitmiş *yayam*, bir tane mesela anlamsız vazo almış. Niye bunu yapıyorsun? Korkuyu düşün, anlamsız bir vazo yani. Almış mesela ama onu, düşünemiyor.” (Aras, 32)

“6-7 Eylül Olayları olduğu zaman, işte ben daha küçükmüşüm. Gene yani 6 yaşlarında falan var. Bizim ev sahibimiz, *çartı* görmüş. Titremeye başlamış, aynı olay tekrar yaşanacak diye. Böyle insan grupları geliyormuş ve düşün ki sabaha karşıymış galiba. Her yer karanlık, bir bağıriş bir çağırış ve adam titremeye başlamış böyle, üst kata kaçmış. Babam öyle cesur adamdı... Almış bayrağı, inmiş aşağıya.” (Takuhi, 60)

Takuhi'nin anlattığı aile hikayesinin en çarpıcı yanı, evlere yapılan saldırıların 1915 Ermeni Tehciri'ne benzetilmesi ve bu olayın tekrarlanacağına dair korkudur. Ermenilerin 6 Eylül günü yaşadıkları, 40 yıl öncesinden gelen kolektif hafızalarının bir benzeri niteliğindedir. 1915 yılında yaşanan şiddet eylemlerini bizzat yaşamış veya doğrudan birinci ağızdan dinlemiş olan Ermeniler, tekrar aynı şeylerin yaşanacağını düşünerek büyük bir korkuya kapılmışlardır. Kendilerini ve ailelerini korumak isteyen birçok kişi evlerine, işyerlerine bayrak asarak Türkiye Cumhuriyeti'ne ve bayrağına saygılarını göstermeye çalışmışlardır.

“6-7 Eylül’de korku, şöyle bir şey. *Mamam* çok ufak; 5 yaşlarında. Babam hatırlıyor. Babamın hatırladığı, işte Ortaköy daha dışında ama mesela dedemin Beyoğlu’ndaki müşterileri vesaire dümdüz... *Mama* tarafındaki dedemin, o da tabii dükkani falan var. Bayrak astıklarını hatırlıyor, yani öyle bir lafı var. Ama hani şey var, yani iyi bir sindirici korkunun varlığı su götürmez.” (Serdar, 33)

“6-7 Eylül Olayları’ndan 1-2 gün sonra, herkes evlerine dağılmış. Bir şaya olmuş ki daha kötü şeyler olacak diye. O zaman babam askerden yeni gelmişmiş. Subay elbisesini giyinmiş. Eşikte oturmuş ki, biz de o zaman küçük çocuklarız, kardeşim var, şu var bu var. Babam bizi korumak maksadıyla subay elbisesini giyerek kapıda durmuş ki evlere hücum etmesinler diye.” (Arto, 58)

Arto’nun babasının yaşadığı deneyimin bir benzerini Selin’in de babası yaşamıştır. Subay kıyafeti giyinmek, onlar için kimliklerini gizlemenin ve Türk gibi görünmenin en güvenli yolu olarak görünmüştür.

“6-7 Eylül Olayları’nda, işte o sokaktan filan geçerlerken, işte herkes işte şu ev, bu ev filan falan gibi parmakla gösterirken, *mamik*²⁹ babama subay elbisesini giydiren, şapkasını taktırıp camın önüne koymuş ki bu eve bir şey olmasın. ‘*Mamam*, iyi akıl etti. Bana subay kıyafeti giydirdi.’ Çünkü yollar filan berbat vaziyette. Kumaşlar yerlerde, her taraf berbat vaziyette. Yani insanların gözünü hırs bürümüş ve şey, hani, bir şey bürümüş sonuçta, kötülük bürümüş diyelim... Ve şey yapıyorlar, saldırıyorlar. Ve orada *mamik* onu düşünüyor, oğluna onu giydiriyor ve o sayede kurtuluyorlar.” (Selin, 33)

Evlere ve işyerlerine yapılan saldırılar sırasında, bazı mahallelerde ve sokaklarda, gayrimüslimlerle yaşayan ve hatta bu kişilerin komşuları olan kimi Türkler, saldırgan gruplara azınlıkların ev ve dükkanlarını göstermiş, hatta bir kısmı yağmalamaya bizzat yardım etmiştir.

“6-7 Eylül’de sıkıntılı bir durum olmuş. Bizim Laleli’deki, Langa’daki sokağa girmişler. Hatta ve hatta annem hep şey anlatır; sütçü, bizim sütçümüz... Her sokağın bir sütçüsü var ve yakınlaşırsınız artık o sütçüyle. O kadar içimizden biri olmasına rağmen, ilk o burada gavurlar oturuyor diye gelen gruba yer gösterdi diye... O unutulmaz. Ama şans eseri bir şey olmamış. Araya birileri girmiş, bilmem ne. [...] Eşit derecede ırkçılık da var, eşit derecede sahiplenme de var. Eşit değil de birbirine yakın diyeyim. Bunlardan da çok oluyor. Özellikle 1955 için

²⁹ Selin babaannesine ‘mamik’ diyerek seslenmektedir.

diyeyim, ‘Birşey yapamazsınız, bunlar benim korumam altında’ filan, yani böyle Müslümanlar da çok var.” (Dikran, 41)

Görüşmecilerden Dikran’ın belirttiği gibi, bir yandan bazı Türkler yağmacılara destek olurken, bir kısım insan ise gayrimüslim komşularını korumuş, onlara gelebilecek zararlara karşı önlemler almıştır. Görüşmecilerden Ani’nin (81) albay olan komşusu da bunlardan biridir:

“6 Eylül... Biz o zaman Üsküdar’da oturuyorduk. Bir de baktım ki, bir patırtı bir alevler. Aman evler yanıyor, Rum evleri... Ateşe vermişler. [...] Ondan sonra, Rum kiliselerini bütün yaktılar. Ondan sonra, bizim sokağa sesleri geliyor. Ah, biz nasıl korkuyoruz biliyor musun? ‘Ah’ dedim, ‘gene aynı şeyler olacak’. Aynı şeyler olacak. Bir de baktım, bizim sokakta bir albay vardı, çok iyi. Adını hatırlamıyorum. Hemen dışarı çıktı adam, tabancası elinde. Biz kapıda titriyoruz. Bunlar (çocukları) küçük, böyle titriyoruz. Gene aynı şeyler olacak, aynı şeyler olacak. Tabancasını aldı indi aşağıya. Biz korkuyoruz, titriyoruz ki nasıl? Bütün sokak... ‘Bana bakın; gidin yerinize rahat yatın’ dedi. Allah razı olsun.”

“O 6-7 Eylül günlerinde diyeyim, ortalığı yakıp yıkıyorlarmış zaten. Babam bebekken, Üsküdar’daki evde oluyor bu olay. Köşede bir bakkalları varmış, ‘Bu akşam sizi kesmeye geliyoruz’ demiş *yayama*. *Yayam* da aslında çok korkmuş ama güçlü bir şekilde, ayakta durup, ‘Geleceğiniz varsa, göreceğiniz de var’ deyip, korkmuş ve kezzap almış, evde onu bulundurmuş. Hani bir şey olursa, her ihtimale karşı diye... Hani bunun yanında Türk arkadaşları da varmış. Gelmiş, çok üzülmüş, onların adına özür dilerim falan demiş. Böyle bir hikayeleri var, gerçekten korkmuş ama birşey olmamış.” (Maral, 26)

6 Eylül akşamında başlayan tahrip ve yağmalama olaylarına emniyet güçlerinin müdahalesi ancak saatler sonra olmuştur. Olayların başlamasından önce de devlet yetkililerinin şüpheli buldukları bazı durumların olduğu, ancak hiçbir tedbir alınmadığı bilinmektedir. Yağmalamalar sırasında pek çok emniyet görevlisinin karakollarından dahi çıkmaması ve müdahalede bulunmaması, olayların resmi makamlarca önceden bilindiğini ve desteklendiğini doğrular niteliktedir.

6-7 Eylül Olayları, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk günden itibaren arınmaya çalıştığı gayrimüslimlerin ekonomik gücünü azaltmaya yönelik sistematik çabalarının bir parçasıdır. Demokrat Parti’nin ‘Her mahalleye bir milyon’ sloganıyla sürdürdüğü iktisadi politika sonunda ortaya çıkan gelir

farklılığının, milliyetçi kesim tarafında yarattığı öfke bunda tetikleyici olmuştur. Olaylar, görünürde Kıbrıs meselesinin hesabını sormak üzere Rumları hedef almaktadır. Gerçekten de pek çok Rum bu olayların ardından ülkeyi terk etmiştir. Ancak buzdağının altındaki ana hedef sadece Rum cemaatine değil, Ermenilere ve Yahudilere de Türkiye Cumhuriyeti toprakları içerisinde birer ‘öteki’ olduklarını yeniden hatırlatmak, maddi-manevi zararlar vermek ve azınlıkları ekonomik olarak çökertmektir. Ahmet İnsel (2009:31), “Esas hedef Rumlardı. Ama halkın gözünde Rum, Ermeni, Yahudi pek fark etmez. Gavur gavurdur” sözleriyle bu durumu açıklamaktadır.

Saldırılarda kaç ev, işyeri, okul, kilise, ayazma veya manastırın zarar gördüğü, farklı kaynaklarda farklı rakamlarla verilmekte, ancak toplamda binlerce mülk olduğu bilinmektedir. Rıdvan Akar’a göre 6-7 Eylül olaylarının sonunda binlerce işyerinin yanı sıra “2000 ev, 27 eczane, 21 fabrika, 110 restoran ve cafe, 73 kilise, 26 okul, 5 spor kulübü ve 2 mezarlık” (Akar, 1995:71) tahrip edilmiştir. Bunun yanı sıra can kayıpları, yaralanmalar ve çok sayıda tecavüz vakası meydana gelmiştir. Olayların sonunda İstanbul’un farklı semtlerinde, 21 tanesi kiliselerde olmak üzere toplam 51 yangın meydana gelmiştir. Saldırılar bitip asayiş sağlandığında zararın büyüklüğü ortaya çıkmıştır. Devlet mağdurlara kayıpları için tazminat ödeyeceğini söylemişse de çok az kişi zararının karşılığını alabilmiştir. 6-7 Eylül Olayları’nın mimarlarından olan Kıbrıs Türktür Cemiyeti de olayların hemen sonrasında, 7 Eylül 1955’te kapatılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin uluslaşma çabalarına ket vurduğu düşünülen gayrimüslim azınlıklardan kurtulmak için yapılan sistematik çalışmaların en önemlilerinden biri olan 6-7 Eylül Olayları, aynı zamanda bu dönemdeki son kitlesel hareket olmuştur. Hedef başarılı, Rumlar başta olmak üzere pek çok azınlık mensubu ülkeyi terk etmeyi tercih etmiş, geri kalanlar ise tetiklenen korkularının da etkisiyle iyice içlerine kapanmışlardır. Agos Gazetesi yazarlarından Sarkis Seropyan’ın aşağıdaki sözleri 1915 sonrasında yaşananların azınlıklardan arınma hedefini gerçekleştirme açısından ne kadar başarılı olduğunu anlatmaktadır:

“Ermenilerin bir inancı vardır; Türkiye’de yaşıyorsan 10 senede bir sopayı yiyeceksin kafana. Bu artık bir atasözü oldu. Gerçekten de, 10 senede bir Ermenilere ya da genelde gayrimüslimlere yönelik bir operasyon olmuştur. Aklıma gelenleri sayarsam; 20 Kura Askerlik, Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Olayları... 20 Kura Askerlik’te amaç 20’den 40 yaşına kadar olan gayrimüslim erkekleri askere almaktı. Şaheser bir fikirdi! İsmet Paşa’nın o dokuz tilkinin dolaştığı beyninden çıkmış bir şaheserdi! Varlık Vergisi için de bugün ‘Türk ekonomisini kalkındırmak için gerekliydi’ diyenler bile oluyor. 6-7 Eylül Olayları’nı planlayan ise Ermenilerin çok güvendikleri ve inandıkları Demokrat Parti’ydi” (Kılıç, 2007).

3.3 20. Yüzyılın Sonlarında Türkiyeli Ermeniler

6-7 Eylül Olayları, 20. yüzyılda Türkiye’deki tüm gayrimüslim azınlıkları aynı anda hedef alan son kitlesel ‘kurtulma’ eylemidir. Bu olayların sonrasında da azınlıkları yok olması gereken ‘öteki’ler olarak gören anlayış devam etmekle birlikte, tüm gayrimüslimleri hedefleyen kitlesel bir hareket olmamıştır.

Bu olayların öncesinde, 1950 yılında Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle başlayan çok partili dönem uzun bir süre beklenen düzeni sağlayamamıştır. Seneler sonra muhalefet partisi haline gelen Cumhuriyet Halk Partisi ile iktidar partisi arasında devam eden çekişme, 1960’lı yıllara gelindiğinde kitlesel bir boyut kazanmaya başlamış, iktidar karşıtı birçok eylem gerçekleştirilmiştir. Siyasi karmaşadan memnun olmayan Türk Silahlı Kuvvetleri, Demokrat Parti’nin ülkeyi baskı rejimine götürdüğünü söyleyerek, 27 Mayıs 1960 tarihinde Türkiye’nin ilk askeri darbesini gerçekleştirmiştir. Darbenin nedeni olarak bir yandan hükümetin baskıcı ve laikliğe karşı uygulamaları öne sürülmüş, bir yandan da iktidar ile muhalefet arasındaki kardeş kavgasına son verilmek istendiği söylenmiştir. 27 Mayıs İhtilali olarak da bilinen darbe sonrasında oluşan gergin hava, tüm vatandaşları olumsuz yönde etkilemiş; ülke çapında bir tedirginlik yaratmıştır. Bu ortamdan psikolojik olarak en çok etkilenen gruplardan biri de azınlıklar olmuştur.

“27 Mayıs İhtilali’nde... Gözümün önünde anneannem. 27 Mayıs 1960, 10 yaşındayım. Daha 10’a yeni girmişim. Anneanneme gittim. Anneannem pencerenin önünde oturmuş,

‘Ah ah gene aynı şeyler olacak, ah gene aynı şeyler olacak’... Ne korkmuştu. Ben de korktum. ‘Ne olacak? Ne olacak? Gene aynı şeyler olacak, kötü şeyler olacak’ deyip, pencereden bakmaya korkuyordu kadın. İnanamadım, hala gözümün önünde. O beyaz suratı, öyle oturmuş nasıl tedirgin biliyor musun?” (Talin, 59)

Özlem Zıngıl tarafından 2009 yılında gerçekleştirilen bir sözlü tarih görüşmesi sırasında Talin, 27 Mayıs 1960 günü hissettiklerini yukarıdaki sözlerle ifade etmektedir. 1915 Ermeni Tehciri’ni yaşamış olan anneanesi, tüm gergin dönemlerde olduğu gibi ihtilal sırasında da hafızasında geçmişle bir bağ kurmuş ve büyük bir korku hissetmiştir. Talin’in anneanesiyle neredeyse aynı çekince hissiyle olayı anlatması, bu seçilmiş travmanın yarattığı korkunun nesiller arası aktarımındaki gücü gözler önüne sermektedir. Benzer bir korku 1980 yılında gerçekleştirilen darbe sonrasında da ortaya çıkmıştır. Saha çalışması sırasında görüşülen kişilerden Nurhan (39), Ermenilerde süregelen, her türlü baskı ve şiddet olayında kendini yeniden belli eden korku duygusunu net bir şekilde açıklamaktadır:

“O günkü korku askeri darbe endeksli olabilir tabii ama bu sonuçta her zaman olan bir şey. Yani o azınlık psikolojisinin getirdiği, aradan zaman bile geçse, direkt onlar yaşamamış olsa bile, yani ebeveynleri, daha büyükleri yaşamış olsa bile tabii bir şey oluyor, olmuş, hala da korku var.”

1960’ta doğrudan Ermeniler ile ilgili bir eylem olmamasına rağmen darbenin kendisi ve yarattığı baskı nedeniyle korkuya kapılan Türkiyeli Ermeniler, 1964 yılında Rumların sınır dışı edilmeleriyle yeni bir tedirginlik daha yaşamışlardır. Hükümet Kıbrıs’ta sürmekte olan gerginlik nedeniyle, misilleme olarak, Türkiye ile Yunanistan arasında 1930’da imzalanan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması’nı tek taraflı olarak feshederek tüm Yunan uyruklu Rumlar ile bu kişilerle evlilik, akrabalık ve iş ilişkisi bulunan Türk uyruklu Rumları sınır dışı etmiştir. Bu gelişmeler, Ermenilerde benzer bir uygulamaya tabi tutulacakları çekincesini yaratmıştır.

“Annem çocukken Rumların çok olduğu bir mahallede yaşıyorlarmış. 60’larda Rum arkadaşları birer ikişer yok olmaya başlamış. Annelerinin sürekli ‘Eleni’ler gitti, Maria’lar

dönmeyecekmiş’ gibi şeyler söylediğini duymuş. Her seferinde muhabbet ‘Sıra bize ne zaman gelecek acaba?’ sorusuyla bitiyormuş...” (Anahit, 33)

1942 yılında, ekonomik hayatı Türkleştirmeyi hedefleyen Varlık Vergisi, azınlıkları bireysel bazda hedef almış, kişileri güçsüz bırakmayı hedeflemiştir. Bu kanundan 32 yıl sonra, aynı politika bu kez azınlık vakıfları üzerinden uygulanmıştır. 1936 yılında gayrimüslimlere ait cemaat vakıflarından, sahip oldukları taşınmaz malların dökümünü içeren listeler istenmiştir. 1936 Beyannamesi adı verilen bu listelerin tamamlanmasından sonra tüm cemaat vakıflarına bildirdikleri gayrimenkuller için tapular hazırlanmış ve dağıtılmıştır. Ancak kanunun yürürlüğe girmesinden 38 yıl sonra, 1974’de, Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, cemaat vakıflarının yeni gayrimenkuller edinemeyeceklerine karar vermiştir. Karara bağlı olarak azınlık vakıflarına ait olup, Beyanname çerçevesinde tapulandırılmayan tüm mallara el konulmuştur. Bu kapsamda Ermeni vakıflarına ait 40’tan fazla bina ve arsa, sahiplerine geri verilmek üzere ellerinden alınmıştır. Ancak bunların birçoğu miras yoluyla edinildiğinden eski sahipleri bulunamamış; birçoğu vakıfların ellerinden alınarak Hazine’ye devredilmiştir. Böylece Ermeni toplumunun ekonomik gücü, yeniden büyük oranda elinden alınmıştır. Bugün Ermenilere ait kiliseler, okullar ve mezarlıklar, büyük oranda kilise vakıflarının sahip oldukları bu gayrimenkullerden gelen gelirler ile ayakta kalmaya çalışmaktadır. Ancak 1936 Beyannamesi’nin getirdiği kısıtlamalar nedeniyle bu gelirler önemli oranda azalmış, Ermeni kilise vakıflarını zorda bırakmıştır³⁰.

Türkiye Cumhuriyeti’nin son 40 yılını ve “yakın dönemde Türk milliyetçiliğinin azınlıklara bakışını ele alırken dikkat çeken husus, Ermeni düşmanlığının kazandığı ağırlıktır” (Bora, 1995: 47). Bunda 1970’lerin ortasından itibaren ASALA’nın Türk diplomatlarına karşı işlediği cinayetlerin de etkisi vardır. ASALA terör örgütü, 1970’li yılında Türkiye

---

³⁰ 27 Şubat 2008 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe giren 5737 sayılı yeni Vakıflar Kanunu ile azınlık vakıfları, tam anlamıyla talepleri karşılama da, vakıflara birtakım yeni haklar vermektedir. Bu haklardan bazıları mal edinebilme, tapusu cemaat adına kayıtlı olmayan bazı malların tapu siciline kaydı, vasiyet veya bağışlama yoluyla vakıflara verilen gayrimenkullerin tapulandırılabilmesidir. <http://www.salom.com.tr/news/detail/8304-YENI-VAKIFLAR-KANUNU-KABUL-EDILDI.aspx>

tarafından işgal edilen toprakları geri alarak bağımsız bir Ermenistan kurmak, Ermeni soykırımını Türkiye'ye kabul ettirmek ve bununla ilgili Türkiye hükümetinden tazminat alınmasını sağlamak amacıyla kurulmuştur. ASALA, 1973-1984 yılları arasında Türk diplomatlarını hedef alan birçok eyleme imza atmıştır.

ASALA'nın terör eylemlerine başladığı döneme kadar Türk kolektif belleği, geçmişi bugüne bağlarken unutma yöntemini tercih etmiş, 'kamusal sessizlik' yaratarak, 1915 Ermeni Tehciri'ni kolektif hafızalardan silmeye çalışmıştır. 1970'li yıllarda başlayan ASALA terörü ve örgütün 1915 ile ilgili söylemleri kamuoyunda şok etkisi yaratmıştır. Türk halkının büyük çoğunluğu yaklaşık 60 yıl önce Ermenilere yapılan bu uygulamadan ASALA eylemleri sayesinde haberdar olmuştur. Konunun kamuoyunun gündemine gelmesi Türkler kadar Ermenilerde de şaşkınlık yaratmıştır. Seneler boyunca kendi özel alanlarında dahi konuşulmasından korktukları geçmiş, kamusal alana taşınmış, konuşulur hale gelmiştir. Basının ve devlet yetkililerinin bu dönemde tüm Ermenileri ASALA ile özdeşleştiren nefret söylemleri, Türkiyeli Ermeniler için yeni bir korkuya neden olmuştur.

“Çeşitli nedenlerden dolayı aileler dışarı gitti. Yani 6-7 Eylül Olayları'nda zaten gitti, Varlık Vergisi'nden sonra gitti. Bu Kıbrıs Olayları oldu. Kıbrıs'ta olaylar oldu ama burada *Haylar* da çok zor durumlar yaşadılar, gittiler. Bu ASALA olaylarından sonra, komşular rahatsızlık verdi yine gittiler.” (Takuhi, 60)

“Yakın tarihte, yüz yılda 1915 olmuş, bir *Kısan Tasagark*³¹ olmuş, bir Varlık Vergisi olmuş, bir 6-7 Eylül Olayları olmuş, bir mübadele olmuş, bir de arada ASALA var. O kadar derin yarıklar ki bunlar, anlatabildim mi? Bu insanların biz burada çok rahatız demek gibi bir lüksleri yok zaten. Doğaldır ki bir gün olabilir. Hep kafanın bir yerinde, bir gün bir şey yapabilirler ya da bir şey olsa ilk biz gideriz.” (Aras, 32)

Görüşmecilerden Aras ve Takuhi'nin belirttikleri gibi Ermeniler sadece doğrudan kendilerine yönelik fiillerden değil, diğer etnik grupları hedef alan faaliyetlerden de olumsuz etkilenmektedirler. ASALA eylemleri, Türkiyeli Ermenilerin bakışına göre kendilerini hedef haline getirmiştir.

---

³¹ 'Kısan Tasagark', 20 Kura Askerlik uygulamasına Ermenice'de verilen isimdir.

ASALA'nın en önemli eylemlerinden biri 7 Ağustos 1982 tarihinde Esenboğa Havalimanı'na düzenlediği saldırdır. Çıkan çatışmada 8 kişi hayatını kaybetmiş, çok sayıda insan yaralanmıştır. Türkiyeli bir Ermeni Artin Penik bu olaya tepki olarak, 10 Ağustos günü Taksim meydanında üzerine benzin dökerek kendini yakmıştır. Penik, 5 günün sonra hayatını kaybetmiştir. Ahmet İnsel'in (2009:67) bu eylemle ilgili olarak "O zaman Türkiye'de yaşayan bir Ermeni olmanın, ASALA ile Türk iktidarı arasında sıkışıp kalmanın çok zor olduğunu düşündüm" sözüyle anlatmaya çalıştığı gibi, Türkiyeli Ermeniler ASALA terörünün sürekli olarak gündemde olduğu dönemde kendilerini arada sıkışmış hissetmişlerdir. Penik ölmeden önce yapılan son röportajında "yaptığımı, 'Türkiye'nin bir kez daha bölünmesini' engellemek için gerçekleştirilmiş bir kendini kurban etme eylemi olarak" (İnsel ve Marian, 2009:68) açıklamıştır. Gerçekten de Artin Penik, Türkiyeli Ermenilerin devlete bağlılıklarını göstermelerini sağlayan bir kurban olmuştur. ASALA'nın eylemleri ise 1980'li yılların ortalarında yavaş yavaş sona ermiştir.

1980'lerin sonlarından itibaren tüm dünyada kimlik taleplerinin artmaya başlaması, etnik azınlıkların da tanınma ve eşit hak taleplerini dile getirmelerini sağlamıştır. ASALA eylemleri sayesinde, 1915 Ermeni Tehciri'nin dünya kamuoyunun ilgisini çekmesi ve Ermeni toplumunun durumunun konuşulmaya başlanması, bir süre sonra Türkiye'deki Ermenilere de kendilerini kamusal alanda ifade etme konusunda cesaret vermiştir. 1990'ların sonundan itibaren Avrupa Birliği'ne girme çalışmalarının yoğunlaşması, internetin dünya çapında yaygınlaşması ile birlikte sınırsız ve sansüresüz bilgi paylaşımının imkanı hale gelmesi ve çok kültürlü yapının korunmasına yönelik çabaların artmasıyla birlikte Ermenilik daha çok konuşulmaya başlamıştır. 1993'te kurulan Aras Yayıncılık ve 1996 yılında kurulan Agos Gazetesi Ermenilerin kimliklerini kamusal alana taşıyabilmelerinde önemli rol oynamıştır.

2000'li yıllara gelindiğinde kamuoyundaki Ermeni algısı çok daha hızlı değişim bir göstermeye başlamıştır. Birçok engellemeye rağmen, 2005 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde gerçekleştirilen ve Ermeni

Konferansı olarak anılan “İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Konferansı”, 19 Ocak 2007 yılında öldürülen gazeteci Hrant Dink’in cenazesine katılan on binlerce insanın “Hepimiz Hrant’ız, Hepimiz Ermeni’yiz” sloganlarıyla gösterdiği birlik ve dayanışma; 2008 yılında gerçekleştirilen “Ermeni Kardeşlerimden Özür Diliyorum” kampanyası; 2010 ve 2011 yıllarında, 24 Nisan günü Taksim’de yüzlerce insanın “Bu Acı Bizim, Bu Acı Hepimizin” sloganı altında toplanarak 1915 Ermeni Tehciri’nde hayatını kaybedenleri anması olumlu yönde atılan adımlardan birkaçıdır. Ancak bir yandan bu olumlu gelişmeler olurken, bir yandan da Ermeni düşmanlığı çeşitli fırsatlarda ortaya çıkarken, bunların bir kısmı devleti yönetenlerin resmi söylemlerinde kendini gösterirken, bir kısmı ise milliyetçi kesim tarafından yapılan doğrudan eylemler şeklindedir.

19 Kasım 1994 tarihinde İstanbul Ülkü Ocakları “Türkiye Yalnız Türklerindir” başlıklı, Ermenilere yönelik bir bildiri yayınlamış ve bu bildiri tüm Ermenilere dağıtılmıştır. “Ey kendini vatandaş sanan asalak!” cümlesiyle başlayan yazı, Ermenilerin hain ve katil olduklarını söylemekte, verilen tüm haklara rağmen ihanetlerine devam ettikleri iletilmektedir. Sonu “Bizler sizi Erivan’a dökmeden bir an evvel defolup gitmeniz lazım yoksa bizler sayın başbakanımızın dediği gibi ya bitecek ya bitireceğiz bu hesabı. Bu size son uyarıdır. Türkiye yalnız Türklerindir, sizin gibi yılanların değil. Bunu katiyen ama katiyen unutmayın”³² sözleriyle biten bildiri, Ermenilere yönelik açık bir tehdit olarak korku yaratmıştır.

2000’li yıllarda gayrimüslim azınlıkları ‘öteki’leştiren en önemli söylemler, devletin resmi makamlarının açıklamalarında olmuştur. Milli Savunma Bakanı Vecdi Gönül 10 Kasım 2008’de, Brüksel’deki Türkiye Büyükelçiliği’nde gerçekleştirilen anma törenlerinde “Bugün eğer Ege’de Rumlar devam etseydi ve Türkiye’nin pek çok yerinde Ermeniler devam etseydi, bugün acaba aynı milli devlet olabilir miydi? Bu mübadelenin ne kadar önemli olduğunu size hangi kelimelerle anlatsam bilmiyorum, ama eski dengelere bakarsanız, bunun önemi çok açık ortaya çıkacaktır” şeklinde

---

³² Bildirinin tamamı için bkz. Ekler syf.148

bir açıklamada bulunmuştur. Gönül, bu açıklaması ile 1915 Ermeni Tehciri'nin ve 1923 yılındaki Rum mübadelesinin “nation building” (ulus inşası) çalışmalarındaki önemini anlatmaktadır.

“Vecdi Gönül bunu söylediği zaman, ‘Biz Rumları, Ermenileri göndermeseydik, biz ulus devlet olamaz mıydık?’ Zaten bu bilinen bir şey. Bunu şöyle biraz düşündüğün zaman, evet yani sonuçta ulus devletin bir homojen yapıya sahip olması lazım, bir imparatorluk gibi 50 tane çeşitli milletten bir araya gelirse, farklı bir şey olur. Ama böyle bir çatı altında toplanırsa farklı bir şey olur. O şeyi, çimentosu bir ulus, bir Türklük kavramı ön plana çıkartmak. Dediği doğru, evet ama işte oradaki şey çok önemli, bunu söylediği zaman ‘Oh iyi yaptık, keşke daha da fazlasını yapsaydık’ bakış açısıyla mı söylüyor; yoksa tarihsel, olmuş, o günün şartlarına göre oluşmuş bir olayı kabullenmek mi? [...] Bu tip şeyler, konuşmalar, bunların irdelenmesi, daha çok konuşulması sağda solda, televizyonda, şurada burada, Ermeni, bunlarla ilgisi olmayan bir Ermeni ailesini, bir Ermeni ferdi etkiler mi? Etkileyebilir yani, etkiler.” (Nurhan, 39)

Nurhan'ın da belirttiği gibi, Bakan Vecdi Gönül bu açıklamasıyla milli devlet olma yolunda ‘öteki’lerden kurtulmanın önemini vurgulamaktadır. Açıklamanın ardından, 12 Kasım 2008’de Ermeni cemaatinden 60’a yakın kişi ve 16 aydının imzalarıyla Başbakan’a açık bir mektup³³ yazılmış, Gönül’ün açıklamasından duyulan rahatsızlık belirtilmiştir.

Vecdi Gönül’ün açıklamasından sadece bir ay sonra, CHP İzmir Milletvekili Canan Arıtman, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün bir grup aydın tarafından başlatılan “Ermeni Kardeşlerimden Özür Diliyorum” kampanyasını desteklemesi üzerine, hainlik yaptığını ima ederek, Gül’ün zaten anne tarafından Ermeni olduğunu söylemiştir. Bu açıklama ve sonrasındaki gelişmeler, Türkiyeli Ermenileri iki açıdan rahatsız etmiştir. İlk olarak Arıtman, Ermenileri açıkça ‘öteki’leştirmiş ve Ermeniliği hakaret olarak kullanmıştır. Ardından Gül’ün Arıtman aleyhine 1 TL’lik manevi tazminat davası açarak Türklüğünü ispat etmeye çalışması, Ermenilerde yeni bir rahatsızlık uyandırmıştır.

“Arıtman’ın Gül’le olan Ermenilik kavgasını hatırlıyorum. Arıtman’a göre Gül’ün annesi Ermeni’ymiş. Gül ısrarla yok

³³ Mektubun tamamı için bkz. Ekler, syf.149

dedi. Sonra tazminat davaları falan açıldı. Ne olur yani Ermeni olsa? Bu kadar aşağılık bir millet miyiz? Hem kızıyorum hem korkuyorum. Bunu duyan milliyetçi biri gelip bir Ermeni'yi vurabilir. Hrant'ta da aynı şey olmadı mı?" (Mari, 32)

Son yıllarda Ermenileri 'öteki'leştirme ve Ermeni düşmanlığını tetiklemeye yönelik söylemler sadece devletin resmi makamları düzeyinde kalmamış, kamusal alanda da çarpıcı örnekler olmuştur. Bunlardan biri 2009 yılında Eskişehir Osman Gazi Kültür Dernekleri Federasyonu üyelerinin gerçekleştirdiği eylemdir. Derneğin kapısına asılan pankartların üzerine "Bu Kapıdan Yahudiler ve Ermeniler Giremez. Köpeklere Giriş Serbesttir" yazılmıştır. Bir masa üzerine kanlı bebek maketi, el, kol ve bacak gibi protezler koyarak basın açıklaması yapan Osmangazi Kültür Dernekleri Federasyonu Genel Başkanı Niyazi Çapa'nın sözleri Ermenileri açıkça hedef göstermektedir.

"1000 yıllık şanlı tarihimizde yüzümüzün kızaracağı hiçbir kötü miras bırakmayan şanlı ecdadımız adına Ermenilerden özür dilemek cüretinde bulunan sözde aydınlar, kulaklarını açarak beni iyi dinlesinler. Ermeni diasporasından aldığınız talimatla haddinizi aşan, soysuzların, kansızların, kanı karışıkların yapabileceklerini yaptınız. Osmanlı cihan devletinin emperyalistlere karşı yedi cephede çarpıştığı o dönemde efendisine ihanet edip arkadan hançerleyen işgal güçleriyle işbirliği yapıp insanına akla gelmedik mezalim yapan 34 dış ülke temsilciliklerimizi kalleşçe şehit eden Ermenilerden bu necip millet adına nasıl özür dileyebilecekler. İnsan haklarından dem vuran insan kasabı ülkelerden hele bir özür dilesinler bakalım. PKK'yı destekleyen batıların, 30 bin şehidimizi, kadın, bebek demeden insanlık suçu işlediklerinden dolayı Türklerden özür dilemeleri gerekiyor. İslam düşmanı kan akıttıcılara kan emicilere Cenabı Allah belaların en büyüğünü versin. Akıttıkları kan içinde boğulsunlar."³⁴ (Atlan, 2009)

"Ermeni Kardeşlerimden Özür Diliyorum" kampanyasının başlamasından hemen sonra yapılan bu açıklama, kampanyadan dolayı zaten huzursuzluk yaşayan Ermenilerin³⁵ korkularına bir yenisini eklemiştir.

³⁴ Osmangazi Kültür Dernekleri Federasyonu Genel Başkanı Niyazi Çapa'nın açıklaması 07 Ocak 2009 tarihli Radikal Gazetesi internet sayfasından alınmıştır. <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=915950&Date=08.01.2009&CategoryID=77>

³⁵ "Ermeni Kardeşlerimden Özür Diliyorum" kampanyası ve Ermenilerin kampanyayla ilgili düşünceleri, bu tez çalışmasının 5. bölümünde irdelenmektedir.

“Ne olduğumuzu anlamıyorum ki? Bazen köpek yerine konuluyoruz. Küfürlerin en büyüğü ‘Ermeni köpeği’ oluyor. Bazen de köpekten bile daha aşağıda sayılıyor. Birkaç yıl önce bir yerlerde köy kahvesineydi sanırım ‘Ermeniler giremez ama köpekler girebilir’ gibi bir yazı asılmıştı. Geçen haftaki Beşiktaş maçında da bu kez ‘Ermeni köpekler, Beşiktaş’ı destekler’ diye bağırdılar. Bu sözlerle beslenen iki üç şursuz çıkıp beni kahvede ya da maçta öldürse, kim nasıl açıklama verecek?” (Sarkis, 24)

Sarkis’in duyduğu huzursuzluğu bugün Türkiyeli tüm Ermeniler aynı şekilde duymaktadırlar. Ermeni kelimesinin günlük hayatta olağan bir küfür olarak kullanılması, nefret duygusunun ‘Ermeni’lerde somutlaşması, Türk toplumunda Ermenilere karşı önyargıyı artırırken, Ermenilerde yeni korkulara neden olmaktadır. Bu nefret söylemlerine son örnek, Sarkis’in belirttiği slogan olmuştur. 5 Aralık 2010 tarihinde Beşiktaş ile Bursaspor arasında oynanan futbol maçında, Bursaspor taraftarının “Ermeni Köpekler, Beşiktaş’ı Destekler” şeklinde slogan atmışlardır. Bu söz, sadece o anda stadyumda bulunan veya Beşiktaş taraftarı Ermenilerde değil, tüm cemaatte huzursuzluk yaratmıştır.

Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana mümkün olan her fırsatta Ermenilerin ‘azınlık’ konumları ve bu toplumun genelinden farklı ‘ötekiler’ oluşları yüzlerine vurulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalar ile uzun vadede hedeflenen başarılmıştır. Ayşe Hür (2011:13) Agos Gazetesi’nde yayınlanan yazısında diğer tüm gayrimüslim topluluklarla birlikte Ermenilerin de ‘azınlık’ kalmalarını sağlayan uygulamaları özetlemektedir:

“Okul kitaplarına Ermenileri düşman gösteren ifadeleri doldurduk. Ermeni öğrencileri Ermeniler aleyhine kompozisyonlar yazmaya zorladık. ‘Ermeni dölü’, ‘Ermeni piçleri’, ‘maalesef Ermeni’ diyen bakanlar, imamlar, aydınlar, futbol taraftarları, tarih kurumu başkanları tanıdık. TTK başkanı tarafından Ermenilerin 1930’larda ve 1980’lerde tutulan ‘dönme’ fişleri ile tehdit edilmesine şahit olduk. Ermeni cemaatinin dini liderine, gazetelerine tehdit mektupları gönderenlerin kovuşturulmadığını ya da cezalarının tecil edildiğini duyduk. Ermeni cemaatinin en uzlaşmacı önderini kallesçe arkasından kurşunlayanların devletin çeşitli kademelerince kollandığını gördük. 70 milyonluk koskoca Türkiye’nin sıkıntı içindeki 3 milyonluk küçücük Ermenistan’ı tanımamak için bin dereden su getirişini izledik. Kısacası azınlıkları ‘azınlık’ yapmak için elimizden geleni yaptık.”

3.4 Hrant Dink Cinayeti

1954 yılında Malatya'nın Çavuşoğlu mahallesinde doğan Hrant Dink, henüz 7 yaşındayken İstanbul'a gelmiştir. Ailevi durumları nedeniyle kardeşleriyle Gedikpaşa Ermeni Yetimhanesi'nde büyümek zorunda kalan Dink, liseden sonra İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Zooloji Bölümü'nde okumuştur. Hrant Dink kuruluşundan itibaren bir parçası olduğu, Anadolu'dan gelen kimsesiz ve yetim Ermeni çocuklarının yetiştirildiği Tuzla Ermeni Çocuk Kampı'nı, devlet tarafından el konulmak suretiyle kapatılana kadar bir süre yönetmiştir. Dink, kampın kapanmasının ardından cemaat gazetelerinde yazılar yazmaya başlamıştır.

Hrant Dink, 1996 yılında "Ermeni toplumu çok kapalı yaşıyor, kendimizi iyi anlatırsak önyargılar kırılır" diyerek, Ermeni Patrikhanesi'ne Türkçe ve Ermenice yayın yapacak bir gazete çıkartmayı önermiştir. Böylece 5 Nisan 1996'da yayın hayatına başlayan gazeteye, Ermenice'de "sabanın toprakta açtığı, içine tohumun konulduğu ark" anlamına gelen Agos ismi verilmiştir. Dink, ölümüne kadar bu gazetenin genel yayın yönetmeni ve başyazarı olarak görevini devam ettirmiştir.

Agos Gazetesi, Türkiye'de iki dille yayın yapan ilk gazete olma özelliğine sahiptir. Agos'un kurulduğu günden bu yana amacı 'Ermeni Sorunu'nun, Ermeniler ve Türkler tarafından birlikte çözülmesini sağlamak olmuştur. Gazetenin önemli bir özelliği de günümüz koşulları içinde Ermenice'yi çok iyi konuşamayan veya hiç bilmeyen kesim için Ermeni kimliğini korumanın bir aracı haline gelmiş olmasıdır.

"Orada Ermenice yazsa 500 kişi Ermenilerden okuyorsa, belki yüze düşecek. Belki birçoğu okuyamayacak. Artık günümüzün koşullarında herkes Ermeni okulunda okumuyor. Türk okullarında okuyan bir sürü çocuk var. Ermenice konuşulmayan bir sürü ev var. Eğer Agos Ermenice yazsa ve karşıma alıp okumaya çalışsam okuyamam, anlamam." (Maral, 26)

Maral gibi Ermenice bilmeyen veya az bilen kişiler Agos Gazetesi sayesinde Ermeni toplumundaki gelişmeleri ve cemaati haberlerini takip edebilmeye başlamışlardır. Ancak bu yeni gazeteye tepki gösteren çok fazla kişi de olmuştur. Bu tepkilerin nedenlerini 2001 yılında yapılan bir

görüşmede, o zamanlar Aras Yayıncılık editörü olan, Agos Genel Yayın Yönetmeni Rober Koptaş şu sözlerle anlatmaktadır:

“Aras ve Agos’un yaptıklarını doğru bulanlar ve bulmayanlar var. Bulmayanlar daha çok getto türü bir hayatı tercih ediyorlar. Bu, bir korunma duygusu da olabilir. Kültürün bu kadar açılması durumunda dağılacağını düşünüyorlar. Özellikle Türkçe gazete çıkınca, Ermenice gazete satılmaz ve dil yitip gider kaygısı var. Bir diğer kaygı da ortalıkta fazla görünmenin, bulunmanın yaratacağı dışsal bir korkudan kaynaklanıyor” (Özdoğan vd. 2009:117).

Koptaş’ın belirttiği gibi, gazete kurulduğu günden itibaren, gerek yayın dili gerekse cemaat içi ilişkilerle ilgili haberleri nedeniyle tartışmalara neden olmuştur. O güne kadar içine kapanık yaşanan Ermeni kimliği, Agos ile kamusal alana taşınmış, görünür hale gelmiştir.

“ASALA zamanında hakikaten herkes sinmişti, kapanmıştı içine doğru. 12 Eylül darbesinin izlerinin silinmeye başlaması, ASALA terörünün bitmesi, biraz daha nefes alınabilir hale gelmesinden itibaren, bir de Ermenistan’ın bağımsızlığını kazanması filan yan yana geldi; biraz daha rahat konuşulabilir durumlar olmasından itibaren, zaten bence çeşitli şekillerde bir uyanış başlamıştı. Mıgırdiç Margosyan’ın kitap yazması falan. Agos bence bunun sonucu zaten. [...] Agos bütün o uyanışı bence içinde topladı ve derli toplu bir şekilde hem cemaate hem uluslararası dünyaya hem de Türkiye’ye sundu. Bana göre Agos bu aslında.” (Dikran, 41)

Dikran’ın da belirttiği gibi 1990’lı yılların ortalarından itibaren tüm dünyayla birlikte Türkiye’de başlayan kimliklerin uyanışı, Ermenilerin de görünür olma ve konuşma isteğini ortaya çıkartmıştır. Agos bu süreçte Ermeni cemaatindeki arayışı ve hareketliliği yansıtan bir ayna görevi görmüştür. O kadar ki, gerçekte Agos’un bakış açısını ve tarzını kendine yakın bulmayan birçok kişi dahi gazeteyi desteklemiştir. Görüşmecilerden Serdar ve Aras, gazetenin düzenli okuyucuları olmamakla birlikte, varlığının önemli olduğunu düşünenler arasındadır.

“Aşırı uç buluyorum daha yumuşatılmış olabilir. Bu benim kendi fikrim. Ama destekliyorum. O cesaret işi. Belki bende o cesaret yok. O cesaret işini de yerine getirdiklerine inanıyorum. Çok da iyi kendilerini ifade ettiklerini düşünüyorum.” (Serdar, 33)

“Ben ısrarla Agos alan biri değilim. [...] Ama Agos gerekli. Zaten dediğim gibi toplumun büyük bir kısmı Ermenice konuşmuyor, yani konuşma alışkanlığını kaybediyor. Bir de üstüne üstlük Ermenice gazete okuma alışkanlığını tamamen kaybediyor. Kesinlikle olması gerektiğini düşünüyorum. İnsanların en azından cemaatte neler olup bittiğinden haberi olması açısından. İşte bir dernekte birşey var ya da siyasi olaylarda birşey var derken... Kesinlikle Agos’un olması gerekiyor. Senin bir öğrencinin çok büyük bir derece elde etmesi, orada görünmesi güzel... Seninle ilgili bir konuyla ilgili hükümetin aldığı bir kararın orada eleştirilmesi güzel ya da desteklenmesi güzel. Yeri geliyor Türklerin bunu okuması ve onların kafasındaki Ermeni imajının değişmesi bakımından güzel. Bunlar hep artı yanları.” (Aras, 32)

İlk zamanlarında Türkiye’den ve yurtdışından büyük çoğunluğu Ermeni cemaatinden 1.800 okura seslenen Agos’un tirajı zamanla 6.000 civarına ulaşmıştır. Bugün gazete, kurulurken amaçlandığı gibi sadece cemaate seslenmekle kalmayıp, Türkler de dahil olmak üzere geniş bir kitleye hitap etmektedir. Ancak Agos’u destekleyen Ermenilerin bir kısmı hala iç işlerinin Türk toplumu tarafından öğrenilmesinden rahatsızlık duymakta, bu haberlerin ‘iyi Ermeni’ imajını sarsmasından çekinmektedir.

“Cemaatin de açılmasına ön ayak olmuş bir hareket ve tanınması, bilinmesi adına güzel bir hareket. Ama şey tarafında kafam karışık açıkçası. Yani bazı şeyleri Türkçe söylemek lazım mı, değil mi? Çünkü her ne kadar açılmış olsak da bazı şeyleri açmamak mı gerekir? [...] Kendi içimizdeki bu didişmeler falan. Çünkü güçsüzleştiğimiz bir göstergesi olabilir. Hani bunlar kendi aralarında didişiyorlar, çatışıyorlar, kavga halindedir, oh ne güzel! Devletin eline koz vermek şey olabilir açıkçası. [...] Sonuçta hem kültüründen bahsediliyor, hem insanlarına değiniliyor. O yüzden faydası olmuştur diye düşünüyorum. Dediğim gibi cemaatin o anlamda tanınması, bilinmesi anlamında çok faydası olduğunu düşünüyorum.” (Selin, 33)

Selin, bir yandan Ermenilerin Türk halkı nezdindeki bilinirliğinin artmasını istemekte, bu açıdan Agos’un bir sözcü rolü üstlendiğini düşünmektedir. Ancak bir yandan da, Ermeni toplumunun kurumları ve bireyleri arasındaki anlaşmazlıkların ve aksamaların cemaat içinde kalması gerektiğini düşünerek, genel toplum gözünde olumsuz bir imajın oluşmasından çekinmektedir. Görüşmecilerden Nurhan (39) da aynı çelişkileri yaşamaktadır.

“Orada cemaatle ilgili bir takım böyle şeylerin çıkması, mesela kararsızlıklar olması, işte seçimle ilgili karşıt görüşler³⁶ falan olması... Ben kendi adıma çok böyle rezil olduk, mahvolduk falan diye düşünmüyorum. Olmazsa daha iyi olur. Daha böyle asil, kararlı daha sistemli bir toplummuş gibi bir görüntü çizsek daha hoş olur ama çok da böyle aman mahvolduk yandık bittik diye düşünmüyorum. Böyleyse böyleyiz işte.”

Bir önceki neslin üyesi olan Takuhi ise bu konuda daha çekimserdir. Bir Ermeni okulunda öğretmen olan Takuhi (60), Ermenilerin cemaat ile ilgili haberleri öğrenebilmesi için Agos’u faydalı bulurken, dışı açılmayı doğru bulmamaktadır.

“Agos çok güzel bir şey. Bizim Ermeni cemaati için. [...] Didişmeler, özel kendi derneklerimizin lafları, sözleri, olaylar, yaşananlar, aşığlamalar, yükseltmeler, ne biliyim mektuplarla değinilen konular... Ben biraz fazla açılmak taraftarı değilim. Çünkü toplumun çoğu öyle değil. Ama Agos’un şu yararı da var. Kimliğinin içinde *Hay* kanı olanlar, rahatça kendi akrabalarını arıyorlar, saklamıyorlar biz de artık bu yönlü açıklama yapıyoruz diye...”

Takuhi’nin belirttiği gibi Agos Gazetesi sadece Ermeni cemaatinin görünen yüzü olmakla kalmayıp, kimliğini gizleyerek yaşamak zorunda kalan veya 1915 Ermeni Tehciri sırasında ailesini bir şekilde kaybeden birçok kişinin yıllar sonra birbirini bulmasını da sağlamıştır.

Agos Gazetesi 1996 yılından bu yana farklı çizgisi ve muhalif kimliği ile tartışma konusu olmakla birlikte, Hrant Dink’in hedeflediği gibi Türklerle Ermeniler arasındaki sınırların kalkması ve aynı topraklarda yaşayan iki milletin birbirini anlamaya başlaması anlamında önemli bir misyonu yerine getirmektedir.

“Bunu hem Türkler okuyor hem Ermeniler okuyor. Yani Agos’un ben çok şey kattığına inanıyorum. Yani Türkiye için de çok şey kattığına inanıyorum.” (Arto, 58)

Hrant Dink, ilk olarak 2002 yılında Mazlum-Der’in Urfa’daki bir panelinde yaptığı konuşmadaki “Ben Türk değil, Türkiyeliyim ve Ermeniyim” sözleri nedeniyle yargılanmış ve beraat etmiştir. Bundan iki yıl sonra, 25 Şubat 2004’te Agos’ta yazdığı “Ermeni Kimliği” ile ilgili yazı dizisinin bir bölümünde yer alan “Türk’ten boşalacak o zehirli kanın yerini

³⁶ Nurhan, “seçimle ilgili karşıt görüşler” sözüyle, Ermeni cemaati içerisinde bir süredir tartışma konusu olan ve henüz sonuca ulaşmayan eş patrik seçimini ima etmektedir.

dolduracak temiz kan, Ermeni'nin Ermenistan'la kuracağı asil damarında mevcuttur” cümlesi yüzünden ‘Türklüğe tahkir ve tezyif’ (301. madde) suçlamasıyla Dink’e yeniden dava açılmıştır. Bir gün sonra, 26 Şubat’ta Agos Gazetesi önünde toplanan Ülkü Ocakları’na mensup bir grup, tehditler içeren pankartlar açarak Hrant Dink’e karşı gösteri gerçekleştirmiştir. Dink tüm çabalarına rağmen, ‘zehirli kan’ sözüyle Türkleri değil, içindeki Türk düşmanlığını atamayan diaspora Ermenilerini ima ettiğini hiçbir zaman kabul ettirememiştir.

2006 yılında Reuters ile yaptığı bir röportajda söylediği “Evet 1915’te olan bir soykırımdı çünkü dört bin yıldır bu topraklarda yaşayan bir halk ve onun uygarlığı artık yok” sözü nedeniyle 301. maddeden üçüncü kez yargılanmıştır. Tüm bu davaların devam ettiği süreç içerisinde, milliyetçi gruplar mahkeme önlerinde vatan haini ilan ettikleri Hrant Dink’i hedef alan birçok eylem yapmışlardır.

Hrant Dink’in toplum nezdinde ‘Türk düşmanı’ olarak ilan edilmesi, söz konusu davalardan ziyade, 2004 yılı Şubat ayında Agos Gazetesi’nde yayınlanan ve Sabiha Gökçen’in Ermeni olduğunu söyleyen haber nedeniyle olmuş, kamuoyunun dikkati bu haberle yeniden Agos Gazetesi’ne ve Hrant Dink’e çevrilmiştir. Hrant Dink ölümünden bir hafta önce yayınlanan makalesinde Sabiha Gökçen ile ilgili haberin kendisini nasıl hedef haline getirdiğini şu sözlerle anlatmaktadır:

“Öncelikle Hrant Dink’in ‘Çok olmasına’ biraz açıklık getireyim. Dink zaten epeyi bir süredir dikkatlerini çekiyor, canlarını sıkıyordu. 1996 yılıyla birlikte, AGOS’u çıkardığından beri Ermeni toplumunun sorunlarını dile getirirken, haklarını talep ederken ya da tarihin konuşulmasına ilişkin Türk resmi tezinin hoşuna gitmeyen kendi duruşunu sergilerken, arada bir çizmeyi aştığı olmuyor değildi ancak asıl bardağı taşıran damla 6 Şubat 2004 tarihinde AGOS’ta yayınlanan ‘Sabiha Gökçen’ haberi oldu.” (Dink, 2007:20)

Hrant Dink, aleyhine açılan tüm davalara ve aldığı tehditlere rağmen Türkiyeli Ermenilerin sesi olmaya devam etmiştir. Michel Marian (İnsel ve Marian, 2009:105) Hrant Dink’in, 1915’ten bu yana kamusal alanda yeniden söz alan ilk Türkiye Ermenisi olduğunu belirtmektedir. Gerçekten de Dink, 80 yıllık suskunluk döneminden sonra, Türkiyeli

Ermenilerin sessizliğini bozan kişi olmuştur. Bir yandan Ermenilerin ‘öteki’ olmaktan ‘vatandaş’ olmaya geçebilmesi, bir yandan da Türklerle Ermenilerin geçmişle ilgili sorunlarını birlikte çözebilmeleri için ön ayak olmaya çalışmıştır. Hrant Dink, iki toplum arasındaki diyalog ihtiyacını bir röportajı sırasında şu sözlerle belirtmektedir:

“Hasta iki toplumuz biz, Türkler ve Ermeniler. Birbirlerine yönelik ilişkilerinde... Ermeniler büyük bir travma yaşıyor Türklere yönelik. Türkler ise Ermenilere yönelik büyük bir paranoya yaşıyor. İkimiz de klinik vakalarız. Tam klinik vakalarız. Kim tedavi edecek bizi? Fransız senatosunun kararı mı? Amerikan senatosunun kararı mı? Kim reçeteyi verecek? Kim bizim doktorumuz? Ermeniler Türklerin doktoru, Türkler de Ermenilerin doktoru. Bunun dışında doktor, ilaç, hekim mekim yok. Diyalog tek reçete. Doktor da birbirlerinin doktorudur. Bunun dışında bir çözüm yok...”³⁷

Hrant Dink bu röportajında söylediği gibi, 1915 Ermeni Tehciri’nden günümüze uzanan sorunları çözebilecek kişilerin sadece Türkler ve Ermeniler olduğunu, uluslararası platformda yapılacak hiçbir çalışmanın veya başka ülkelerde kabul edilecek hiçbir tasarının işe yaramayacağını savunmuştur.

“Diasporaya sesleniyorum, Ermenilere... Şunun için sesleniyorum, 1915’e takılıp kalmayın. Kendinizi 1915’e bağlamayın. Kendinizi dünyadaki insanların bu soykırımı kabul edip etmemesine zincirlemeyin. Bu tarihsel acı mıdır? Biz yaşadık, atalarımız yaşadı. Anadolu’da hoş bir laf vardır ve biz Anadolu insanıyız. Acıyı onurla sırtlayıp taşımak. Yaygara yapmadan, patırtıya vermeden sırtlar taşırsın. Dünyaya diyorum ki, dünya insanı senin Ermeni soykırımını tanımış olman ya da tanımamış olman benim için beş para ifade etmez...”

Dink, bu görüşleri nedeniyle Ermeni diasporası ile de sık sık karşı karşıya kalmıştır. Diasporanın Hrant Dink’i sahiplenmesi, ancak ölümünden sonra olmuştur. Türkiyeli Ermeniler ise Dink’i uzun zamandır kesilmiş solukları olarak görmüştür.

“Türkiye’ye gömlek olarak üstün konuştu. Hiç hak etmediği, yani hiç kimse hak etmiyor tabii de, o hiç hak etmiyordu... Türkiye için fazla konuştu. İki gömlek üstün konuştu. [...] Bazen televizyonda konuşuyordu, benim kendi kendimle bile

³⁷ Röportajın tamamı için: <http://www.youtube.com/watch?v=eDT8fLqGJyw>

konuşamadığım şeyleri telaffuz ediyordu, hayran hayran bakıyordum.” (Serdar, 33)

“Hrant Dink şöyle önemli bir figür; uzun zamandır eksikliğini çektiğimiz ya da hepimizin olmasını istediği şeyi yaptı, hepimizin yapmak istediği birşeyi yaptı, sesini yükseltti. Onun sesini yükseltmesi, bizim yerimize de konuşması anlamına geldi. Bu kadar konuşması gerekir miydi? Evet, gerekirdi. Kötü bir şey söylemiyordu çünkü. Ne toplumu yeriordu ki bazı yazılarında evet, ne de diğer topluma karşı, yani Türk toplumuna karşı ne bir yalakalık ne de bir nefret gösteriyordu.” (Aras, 32)

Hrant Dink 19 Ocak 2007 günü, saat 14:54’de Şişli, Halaskargazi Caddesi üzerindeki Agos Gazetesi’nin önünde uğradığı silahlı saldırı sonunda hayatını kaybetmiştir. Dink’i öldüren Ogün Samast, olaydan kısa bir süre sonra Samsun otogarında yakalanmıştır. Samast’ın cinayeti işledikten hemen sonra “Ermeni’yi vurduğum” demesi, ‘öteki’ne duyulan nefretin boyutunu açıkça göstermektedir.

“Hrant Dink’in öldürüldüğü o gün gazetelerden, internetten falan ilk okuduğum, gördüğüm anda hissettiğim şeyler, o anda cemaat içinde başka birinin başına gelseydi bu aynı şeyi hissetmeyecektim, ben biliyorum. Yani bu Hrant Dink’in düşüncelerini çok sevdiğim, onu tasvip ettiğim, onun arkasından gittiğim için falan değil. Sadece böyle bir anda insanın kafasında bir takım şeyler yıkılıyor, şey oluyor.” (Nurhan, 39)

Görüşmecilerden Nurhan’ın da belirttiği gibi Hrant Dink Ermeni cemaati içerisinde özel bir yer edinmiş, ölümü tüm toplum için bir kırılma noktası olmuştur. “Tarih boyunca çeşitli toplumların, başa çıkamadıkları bazı felaketleri veya maruz kaldıkları yenilgileri, günah keçileri arayarak açıklamaya çalışmaları bilinen bir olgudur” (Bilgin, 2007:167). Bu günah keçileri toplumun çoğunluğunun kusurlarının, eksiklerinin ve sorunlarının nedeni olarak gösterilen kurbanlardır ve genelde gücü az olan gruplardan seçilir. René Girard’a (2005:24) göre kurbanlar suçu işlemiş olmak zorunda değildir, ‘kurban işaretleri’ne sahip olmaları yeterlidir. Bunun yanı sıra “kurbanlar isnat edilen suçları gerçekten işlemiş de olabilirler, ama bu durumda bile kıyımcıların tercihinde esas önem taşıyan şey, kurbanların özellikle kıyıma uğratılabilir kimi kategorilere aidiyetidir.”

Hrant Dink gerek etnik kökeni gerekse kişisel özellikleriyle günah keçisi olmak için ideal bir aday olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti’nin

hedeflenen şekilde bir ulus-devlet olamamasının nedeni sayılan azınlık topluluklarından birinin üyesidir. Ermeni olması ise kıyıma elverişli olduğunu gösteren diğer bir niteliktir. Yaptığı konuşmalar ve yazıları ile toplumda huzursuzluğa neden olmuş, kriz yaratmıştır. Aslında krizin gerçek nedeni kendisi olmasa dahi, günah keçisi olan Dink'in kurban edilmesi ile toplumda düzenin sağlanacağı düşünülmüştür. Görüşmecilerden Arto'nun (58) aşağıdaki sözleri, kurbanlık sisteminin gördüğü işlevi ve Ermeniler açısından sonuçlarını çarpıcı bir şekilde anlatmaktadır:

“Hrant'ın olayından sonra böyle bir şey olmasını istemezdim ama daha rahatlama oldu. Bence niye? Çünkü yani bu dediğim gibi, eskiye dönüyorum, bu Artin Penik kendini yaktı. Ondan, bu ikinci olaydır bu. Yani orada bir 5-10 sene ki o zamanki dönem daha kötüydü... Şimdi de bu öldürüldükten sonra, eğer farkındaysanız, bu Türk Ermeni ilişkileri normale dönmeye başladı. Yani o bakımdan faydası oldu. Ne yazık ki kendisi göremedi bunları.”

Arto'ya göre kriz dönemlerinde verilen kurbanlar, sistemin normalleşmesini sağlamakta, Türkiyeli Ermenileri rahatlatmaktadır. 1980'li yılların başlarında ASALA terörü nedeniyle korkulu günler geçiren Türkiyeli Ermeniler, Artin Penik'in kendini yakarak öldürmesi sayesinde bir şekilde vatana bağlılıklarını ispatlamışlardır. Artin Penik düzeni sağlayan günah keçisi rolünü üstlenmiştir. Bundan çeyrek asır sonra, Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinin gergin olduğu, diasporanın Ermeni soykırımının tanınmasına yönelik faaliyetlerin arttığı ve birçok ülkede soykırımın tanınmasına yönelik yasa tasarısı çalışmalarının bulunduğu bir dönem yaşanmaktadır. İşte bu dönemde günah keçisi rolünü üstlenen Hrant Dink farkında olunmadan kurban edilmiştir.

Hrant Dink'in cenaze töreni, 23 Ocak 2007 tarihinde onbinlerce insanın katılımıyla gerçekleşmiştir. Agos Gazetesi önünde düzenlenen törenden itibaren cenazede bulunan topluluk, Yenikapı'ya kadar Dink'in naaşına eşlik etmiştir. Cenazede dikkatleri en çok çeken “Hepimiz Hrant'ız, Hepimiz Ermeni'yiz” sloganı olmuştur.

“Cenazede görevli gençler arasındaydım. Hrant'ın cenazesi hayatımın en önemli deneyimlerinden biriydi. Çocukluğumdan bu yana ailem bana hep ‘Ermeniliğini ulu orta belli etme’ derdi. O gün tüm ezberim bozuldu. Yüz bine yakın insan ‘Hepimiz

Hrant'ız, Hepimiz Ermeni'yiz' diye avazı çıktığı kadar bağıyordu. Sizi anlıyoruz, biz de sizin gibi hissediyoruz. Biz de en az sizin kadar mağduruz demek istiyor gibiydiler. Hrant yine yapacağını yapmıştı. Bir türlü barışsamayan bu iki toplumu yanyana getirmişti.”(Sarkis, 24)

Cenazeye katılan on binlerce insan, Hrant Dink'in ve Türkiye'deki Ermenilerin mağduriyetini, acısını hissetmiş; Hrant Dink'in kurban haline gelmesine neden olan anlayışa “Hepimiz Hrant'ız, Hepimiz Ermeni'yiz” sloganı aracılığıyla isyan etmiştir. Agos'un kuruluşunda da rol almış olan gazeteci Yetvart Danzikyan (2007:47), cenaze töreninin toplumsal açıdan önemini aşağıdaki sözlerle ifade etmektedir: “Cinayet ne kadar faşizm tehlikesinin hem ispatı, hem habercisi, hem sonucu, özetle bizzat kendisi olarak boy gösterdiyse, İstanbul caddelerinde yürüyen yaklaşık 100 bin kişi de bu toplumun birilerinin istediği gibi şekillenmediğinin ve şekillenmeyeceğinin ispatı, habercisi gibiydi.”

Hrant Dink'in ölümü, Türkiyeli Ermeniler için 21. yüzyılın '1915'i sayılmaktadır. 1915 Ermeni Tehciri'nin canlı tanıklarının yavaş yavaş hayatlarını kaybetmek suretiyle yok olduğu bir dönemde bu cinayet, genç neslin kolektif belleklerine yeni bir seçilmiş travma olarak yerleşmiştir. Dink'in katledilmesinden sonraki dönemde Ermeni toplumu iki farklı duygu yaşamıştır. Bir grup Ermeni uzun zamandır bastırdıkları korkularını yeniden canlandırmış, kabuğuna daha çok çekilmiştir.

“Hrant'ın ölümünden sonra Ermeni'ye bakış iyiye gittiğinden daha fazla kötüye gitti bence.” (Serdar, 33)

Serdar, görüşmenin devamında cenazedeki sloganın da etkisiyle milliyetçi kesimin Ermeni düşmanlığının gittikçe arttığını belirtmiştir. Levon (26) da Dink'in öldürülmesinden sonra kimliğini gizleme ihtiyacı duyanlar arasındadır.

“Hrant Dink öldürüldükten sonra bende bir korku oluştu. Eskiden Ermeni olduğumu çekinmeden söyledim, şimdi gerek yok diye düşünüyorum. Bir de komik belki ama beyaz bere takan³⁸ adamlar beni rahatsız ediyor, aslında doğrusu korkutuyor.”

---

³⁸ Levon, “beyaz bere takan” kişileri, cinayeti işlerken beyaz bere takmış olan Ogün Samast'a benzetmektedir. Cinayetten sonraki dönemde milliyetçi gruplar beyaz bereyi sembol haline getirmişlerdir.

Korku hisseden ve kabuğuna çekilmeyi, görünmez olmayı tercih eden grubun aksine, Türkiye'deki Ermeni toplumunun bir kısmı Hrant Dink'in ölümünün ardından, O'nun açtığı yolda ilerleme ve sesini kamuoyuna daha çok duyurma cesaretini bulmuştur. Onlara bu cesareti sağlayan en önemli güçlerden biri Türk sivil toplum kuruluşlarının, aydınlarının ve halkın belirli bir bölümünün Ermenilerle kurduğu empati ve verdiği destek olmuştur.

“Hrant'ın öldürülmesi Ermeni cemaati içinde tabii ki bir travma yaratmakla beraber bence bu uyanışı kesmiş değil. Hatta bence uyanışı daha da güçlendirici bir etkisi oldu.” (Dikran, 41)

“Hrant Dink'in ölümü bende çekinme ruhu yaratmadı. Tam tersine daha çok konuşmam gerektiği hissini yaratmış olabilir. Nasıl diyeyim, yani daha öncesinde zaten daha fazla konuşmam gerektiğini de hissetmişim. Ama onun ölmesiyle birlikte belki daha da perçinlendi bu, bilmiyorum...” (Selin, 33)

“Hrant Dink'i kutsal bir insan gibi görüyorum. Bu dünyaya sanki bu misyonu yap, bu çağda yaşa ve sen bunu gör... Ve adam bile bile zaten bu ateşin içine atıldı. Yani o farklı bir şeyle geldi ve gitti. Ama böyle bir son olmazsa daha iyi olurdu, çünkü o birçok şeyi gerçekleştirecek diye, en azından bir *Hayastan*³⁹la Türkiye arasını düşünüyordum. Ama öldükten sonra da galiba gerçekleştirdi. Ölümünden sonra insanlar daha çok onu savunur oldular ve daha çok duygularını, düşüncelerini, olumsuzluklarını dile getirdiler.” (Takuhi, 60)

Hrant Dink davası 4. yılına girerken, Ogün Samast'ın çocuk mahkemesinde yargılanmaya başlaması, davayla ilgili kritik belgelerin kaybolması, davanın devamı için önemli bazı şahitlerin dinlenmemesi gibi sorunlu bir süreç devam etmektedir. Bir yandan yargıdaki aksamalar sürerken, diğer yandan sivil toplum örgütlerinin ve kamuoyunun Dink ailesine desteği devam etmektedir.

“Hrant Dink davası çözülebilir ve suçluların tamamı ortaya çıkartılabilirse, gereken ceza verilirse sanki 1915'te atalarımın başına gelenlerin acısı biraz azalacak gibi hissediyorum. Ne yazık, Hrant Dink o acının geçmesi için kurban olmuş olacak.” (Mari, 32)

---

³⁹ 'Hayastan' kelimesi Ermenice'de Ermenistan anlamına gelmektedir.

Hrant Dink'i bugün diasporadakiler dahil olmak üzere tüm Ermeniler sahiplenmektedir. Mari'nin de belirttiği gibi bu davanın olumlu sonuçlanması, Ermeni toplumunda 1915 Ermeni Tehciri'nin suçlarının da cezalandırıldığı duygusunu yaratacaktır. Hrant Dink bu uğurda kurban olarak, Ermenilerin 96 yıldır süregelen travmalarını hafifletmiş, onları biraz daha özgür kılmıştır.

IV. BÖLÜM

GÜNÜMÜZDE TÜRKİYELİ ERMENİLERİN HAYATLARI

4.1 Günümüzde Türkiyeli Ermeniler

Ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, azınlıklarla ilgili sorunlar da tarih sahnesinde yer almaya başlamıştır. “Birçok toplumda görüldüğü gibi, Türkiye’de de ulusal kimliğin inşasında (ya da krizler karşısında sürekli yeniden inşasında) dikkat çekici olan özellik, ‘biz’in karşısındaki ‘onlar’ın sadece sınır ötesindekilerle sınırlı kalmadığı ve içeride de sürekli bir biçimde üretildiğini göstermektedir” (Kentel, 2011:440). Binlerce yıldan bu yana Anadolu topraklarında yaşayan Ermeniler de Türkiye Cumhuriyeti’nin ulus devletleşme süreci boyunca ‘onlar’, başka bir deyişle ‘azınlık’lar haline gelen topluluklardan biridir. Sadece Ermeniler değil, “her ne kadar resmi olarak hepsi Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olarak Türk ve eşit olsalar da, gayrimüslim azınlıklar bugün dahi, ‘ecnebi vatandaşlar’dır” (İnsel, 2005:15).

Türkiye Cumhuriyeti’nin ‘öteki’leştirdiği Ermeniler günümüzde, kolektif kimliklerini büyük ölçüde 1915 Ermeni Tehciri’nin yarattığı seçilmiş travma ile sonrasındaki 96 yıl boyunca kolektif belleklerinde yer edinen deneyimler üzerinden kurgulamaktadırlar. Türk resmi tarihi ve alternatif tarih anlatıları kadar, aile hikayeleri de onlar için bellek oluşturma alanlarıdır. Ermeniler on yıllardır ailelerinden duydukları 1915 Ermeni Tehciri, 20 Kura Askerlik, Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Olayları, darbeler ve ASALA terörü gibi hikayeleri içselleştirerek belleklerini, dolayısıyla hayatlarını ve korkularını şekillendirmektedirler.

Will Kymlicka’ya (1995) göre kimlikler söz konusu olduğunda, “insanların dillerine ve kültürlerine hissettikleri bağlılık, hesaba katılması

gereken bir gerçektir. Bir milletin üyeleri, o millete özgü olan geleneksel yaşam tarzlarını ve manevi değerleri artık paylaşmıyor olabilirler, fakat yine de kendi dillerine ve kültürlerine derin bir bağlılık hissedeceklerdir” (akt. Özkırımlı, 2010:99). Ermeniler devletin getirdiği açık veya gizli sınırlamalar, kolektif belleklerinde yaratılan korkular, çoğunluğa entegrasyon çabası ve toplumsal dinamiklerin neden olduğu asimilasyon gibi nedenlerle pek çok geleneklerini ve değerlerini yaşatmakta zorluk çekerken, bir yandan da kimlik mücadelelerini sürdürmektedirler.

Bu bölümde, günümüzde Türkiyeli Ermenilerinin kültür, gelenek, eğitim, dil, siyasi duruş gibi kimliklerini oluşturan temel unsurları yaşama şekilleri ile gayrimüslim azınlık gruplarından biri olarak Türkiye’deki hayatları, yapılan saha çalışması çerçevesinde incelenmektedir.

4.2 Yaşadıkları Semtler

Osmanlı Devleti zamanında gayrimüslim azınlıkların, İslam Hukuku’nun bu konuda getirdiği özel bir yasak olmamasına rağmen, Müslümanlardan ayrı mahallelerde yaşamaları istenmiştir. Anadolu’da şehrin nispeten kenar semtlerinde Rum, Ermeni, Yahudi, vb. topluluklar için ayrı mahalleler oluşturulmuştur. İstanbul’da ise bu grupların hepsi bir arada Fener, Balat, Samatya, Kumkapı gibi Haliç kenarındaki semtlerde yaşamışlardır. Nadiren Müslümanlar ile aynı mahallede oturan Zimmiler için evlerinin renginden kat sayısına ve bina yüksekliğine kadar kısıtlamalar konmuş, gayrimüslim oldukları bu şekilde ifşa edilmiştir. Bunlara ek olarak Zimmilerin Müslümanlarca kutsal kabul edilen bazı bölgelere yerleşmeleri de fermanlarla yasaklanmıştır. “1581 tarihli bir fermanla Zimmilerin İstanbul’da Eyüp Sultan Türbesi civarında oturmaları da yasak edilmiştir. Aynı şekilde Ortaköy Cami civarında meskun Yahudilerin o bölgeden çıkartılmasına dair fermanlar vardır” (Altınay, 1930:157).

Cumhuriyet döneminde yaşam alanı konusunda Müslümanlar ile gayrimüslimler veya Türkler ile Ermeniler, Rumlar, vb. ayrımlar geçerli olmamıştır. İstanbul’da yaşayan Ermeniler, Osmanlı Devleti zamanında

buldukları semtlerde yaşamaya uzunca bir süre devam etmişlerdir. 1915 Ermeni Tehciri'nden kurtulup İstanbul'a gelenler ve yıllar içinde Anadolu'dan buraya göç edenler ise akraba ve hemşehrilerinin bulunduğu veya cemaatin yoğunlukla yaşadığı semtleri tercih etmişlerdir.

“Ağırlıklı zaten Haydarpaşa'ya trenle geliyorlar. *Hay*ların çok büyük çoğunluğu Samatya'ya yükleniyor. Şimdi Samatya'da kilise var ve eski Patrikhane'nin olduğu bölge olduğu için çok yoğun, kiliseler çok fazla, okullar var. Benim bildiğim kadarıyla biraz da yönlendirme usulü işlemiş.” (Serdar, 33)

“Bütün komşular Rum, Ermeni aynı mahalledeydiler yani. Zaten Ermenilerin çoğu Kumkapı, Nişanca, Langa, o Aksaray etrafında toplandılar. Artık ne nedenle toplanmışlar? Patrikhane olduğu için belki...” (Arto, 58)

Serdar'ın ve Arto'nun belirttikleri gibi Patrikhane'nin varlığı Ermeniler için öncelikli belirleyicilerden olmuştur. Bu, sahiplenilme ve korunma içgüdüğü ile yapılan bir seçimdir. Kilise veya okul çevresinde yaşamak aynı zamanda Ermenilerin kültürlerini, dillerini ve kimliklerini yaşatabilmelerini de sağlamıştır. Böylece bilinçli bir şekilde içlerine kapanan azınlıklar, kendilerini mümkün olduğunca büyük topluluktan izole edebilmiş ve korkularına karşı bir kalkan oluşturmuşlardır.

İstanbul'da yaşayan Ermenilerin büyük bir çoğunluğu bugün hala Samatya, Kumkapı, Kurtuluş, Bakırköy, Yeşilköy, Kadıköy, Üsküdar ve Ortaköy gibi belirli semtlerde yaşamayı tercih etmektedirler.

“Burada sonuçta insana yaşam konforu sağlayacak alanlar yok. Bakırköy eski bir yerleşim, işte dip dibe evler falan filan. O açıdan insan ister ki daha modern konutlarda yaşasın. Ama işte okul sorunu var. [...] Yani bu çocuklarla ilgili, yoksa öbür türlü bir şekilde gidip gelirsiniz arabayla falan ama okulla ilgili bir sıkıntı olur diye... Eğer cemaatle ilgili bir okula göndermeyi düşünüyorsanız çocuğunuzu, o zaman başka çare kalmıyor.” (Nurhan, 39)

“Bizim için önemli olan, şu anda da bir yere taşınırsak biz, okula ve kiliseye yakın olması. Yani olduğumuz yerde kilise ve okul olacak. O da Kadıköy, yani başka yer pek tercih etmezler. Ailevi alışkanlıklar diyelim.” (Dönis, 24)

Cemaate, kiliseye ve okula yakınlık bugün de Ermenilerin çoğunluğunun semt tercihi için en önemli kriterlerdir. Her ne kadar da

toplumdan eskisi kadar izole yaşamaları, bu şekilde kendilerini daha rahat hissettiklerini belirtmektedirler.

“Kurtuluş’ta çok *Hay* var. Başka yere gitmezdim mesela. *Hay* olsun, Ermeni olsun ki... Daha kendimi güvenli hissediyorum sanki. Dışarı çıkıp Ermenice konuşabilirim. Yoksa bırakmıyorlar. ‘Gavurca konuşuyor. Ulan Gavur, Gavurca konuşma.’ Kaç kez böyle söylemişlerdi.” (Ani, 81)

1915 hikayeleri ile büyüyen, babasının zorla götürüldüğü 20 Kura Askerlik ve 6-7 Eylül Olayları’nı bizzat yaşamış olan 81 yaşındaki Ani, bu kötü deneyimlerinin de etkisiyle yaşayacağı yerde mutlaka Ermenilerin olmasını istemektedir. Böylece kendini daha güvenli hissedecek, Ermeniliğini sokakta ve diğer kamusal alanlarda da rahatça yaşayabilecektir. Benzer çekinceler bu tür kötü deneyimleri olmayan genç kuşaklarda dahi mevcuttur. Ermenilerin kolektif belleği her konuda olduğu gibi yaşanılacak semt konusunda da devreye girmektedir.

“Çocukluğumda Yeşilköy’de otururduk. Ailemin arkadaşları, benim okulum oradaydı. Sanki küçük Ermenistan... Hem ailem hem de benim için rahat ve güvenliydi Bakırköy. Biz Ermenilerin içimize işlemiş bir şey var; hep iç içe olalım, yan yana duralım. Evlenince eşimin isteğiyle Etiler tarafında bir ev tuttuk ama yapamadık. Belki daha modern, daha güzel ama sanki kolumuz kanadımız kırıldı. Çocuk da olunca gerisin geriye Bakırköy’e geldik. O da Ermenilerin olduğu bir yerde büyümeli ki kim olduğunu bilsin. Zaten çevresinde unutturacak çok etken var, en azından risk minimuma iner.” (Anahit, 33)

19. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbullu azınlıklar ve yabancı uyruklu vatandaşlar için sayfiye yeri haline gelen adalardan Kınalıada ise Ermenilerin yaz aylarını geçirmek için en fazla tercih ettikleri yer olmuştur. Şehre yakınlığından ziyade, özellikle çocukların ve gençlerin cemaatten kopmaması için Ermeni aileler tatillerini Kınalıada’da geçirmeyi tercih etmektedirler.

“Kınalı’yı seçmemizin nedeni, azınlıklar burada hep bir arada oluyor. Hepimiz oradayız; kilisemiz var, ibadetimizi yapıyoruz. Yani hiç bir sorunumuz yok. Rahatça Ermenice konuşabiliyoruz. Rahatça derdimizi anlatabiliyoruz.” (Arto, 58)

“Kendimi bildim bileli Kınalıada’ya gideriz. Mamam İstanbul’da⁴⁰ sokakta oyun oynamama izin vermezdi. Adaya gidince özgürlüğümüze kavuşurduk. Bir de komik bir durum olurdu. Bütün kış yolda ‘mama deme, onu bunu söyleme’ diyen mamam adada çıtını çıkarmazdı. Nedenini şimdi anlıyorum tabii. Hem bütün arkadaşlarımız oradadır yazın. Sürekli tanıdık birini görürsün, aile ortamı gibi hepimiz iç içe.” (Sarkis, 24)

Büyük topluluktan nispeten uzakta olan adalarda, kendileri büyük topluluk haline gelen Ermeniler dillerini daha rahat konuşabildiklerini, ibadetlerini de daha rahat yerine getirebildiklerini söylemektedirler. Bu nedenlerle adalara gitmek alışkanlıktan çok, onlar için kimliğini koruma amaçlı bir eylemdir.

4.3 Ermeni Okulları

Osmanlı Devleti, 1453 yılında İstanbul’un fethedilmesinden itibaren gayrimüslimlere kendi okullarını açma hakkı tanımıştır. Nazaret Davityan’a (2010) göre “1719 tarihinde Hovhannes Golod Patrik’e verilen bir fermanla görülmektedir ki İstanbul fethinden önce Kumkapı ve çevresinde yerleşen Ermeniler, kiliseler ve buna bağlı çocuk eğitim yuvaları (*Tbradun*) kurmuşlardır.” Bazı kaynaklara⁴¹ göre ise Ermenilerin fetihten önce herhangi bir eğitim merkezi olmayıp, sonraki 350 yıla yakın süre boyunca bu haklarını sadece dini eğitim veren kurumlar açmak için kullanmışlardır. 1790 yılında Mıgırđıç Amira Miricanyan tarafından Kumkapı semtinde ilk Ermeni okulu açılmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde Anadolu’nun dört bir yanında ve İstanbul’da yüzlerce Ermeni okulu açılmıştır.

20. yüzyılda İttihat ve Terakki’nin Türkleştirme politikasının bir ayağı da eğitim kurumlarına uzanmıştır. Nitekim 1908 programında

---

⁴⁰ Kınalıada, Burgazada, Heybeliada, Büyükada gibi sayfiye alanlarına yazlığa giden Ermeniler, şehir merkezinden söz ederken “İstanbul” demeyi tercih etmektedirler.

⁴¹ Sabancı Üniversitesi’nden Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi” makalesinde Louise Nalbandian’dan yaptığı alıntıda Ermenilerin 1790 yılına kadar dini eğitim verenler dışında bir okul kurmaya haklarının olmadığını söylemektedir.

<https://research.sabanciuniv.edu/5528/1/ErmeniOkullar.pdf> . Prof. Dr. Ersoy Taşdemirci ise “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar” makalesinde 1790 yılına kadar Ermenilerin sadece dini eğitim veren okullar kurduklarını iletmektedir.

[http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayi_10_02_E_Tasdemirci\(13-28\).pdf](http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayi_10_02_E_Tasdemirci(13-28).pdf)

gayrimüslim ilkokullarında Türkçe eğitimi zorunlu kılınmıştır. 20 Mayıs 1923'te Maarif Vekaleti verdiği kararla, gayrimüslimlere ait okullardaki tüm derslerin Türkiye vatandaşları; Türkçe, coğrafya ve tarih derslerinin ise Vekalet'in atayacağı Türkiye vatandaşı ve Türk milliyetli olan kişiler tarafından verilmesini istemiştir. Aynı yıl imzalanan Lozan Antlaşması yabancıların ve gayrimüslim cemaatlerin kendi okullarını açma hakkını garanti altına almıştır. Bu antlaşmada gayrimüslimlerin 'azınlık' olması gibi, gayrimüslimlere ait okullar da 'azınlık okulları' olarak tanımlanmıştır.

Lozan Antlaşması'ndan bir süre sonra, 3 Mart 1924'te kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince azınlık okulları resmi olarak Maarif Vekaleti'ne bağlanmıştır. 1925 ve 1927 yıllarında çıkarılan ek kanunlar ise eğitim dilinin ağırlıklı olarak Türkçeleşmesini hedeflemektedir. 1937'de Ermeni okullarının öğretim programlarını, iç işleyişini, mali ve idari yapılarını denetlemek üzere birer Türk kökenli 'Müdür Yardımcısı' tayin edilmiş; aynı görev liselerde 'Müdür Baş Yardımcısı' sıfatıyla yerine getirilmiştir. "1937'den itibaren yürürlüğe konan bu kadro, 1948-1949 ders yılı sonundan itibaren kaldırılmış, ancak 1962'de tekrar yürürlüğe konmuştur" (Özdoğan vd., 2009:196). Bugün ise ilk ve orta öğretim seviyesinde bir ünvan ayrımı olmayıp, bu görev 'Müdür Baş Yardımcısı' olarak adlandırılmaktadır.

1955 yılında yürürlüğe giren 6581 sayılı "Azınlık Okulları Türkçe ve Kültür Dersleri Öğretmenleri Hakkında Kanun"⁴² uyarınca, Türkçe ve Türkçe kültür dersleri (tarih, coğrafya, Türkçe, edebiyat, sosyoloji, vatandaşlık, vb.) Maarif Vekaleti Teşkilat Kanunları'na bağlı çalışan (Milli Eğitim Bakanlığı tarafından atanan) öğretmenlerce okutulmaktadır. Diğer derslerde ise sözleşmeli öğretmenler (Ermeni veya Türk) eğitim verebilmektedir. 8 Temmuz 2007 tarihli ve 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun 5. ve 8. maddeleri ile tüm bu kurallar yeniden teyit edilmiştir⁴³. Tüm bu kanunlar arasında Ermenileri en çok rahatsız eden Müdür Baş Yardımcısı'nın varlığıdır.

⁴² Kanun maddesinin detayları için: http://mevzuat.meb.gov.tr/html/9013_6581.html

⁴³ 08.02.2007 tarihli ve 5580 sayılı "Özel Eğitim Kurumları Kanunu"nun detayları için bkz. <http://ookgm.meb.gov.tr/kategoriogoster.asp?id=191>

“Okullardaki Müdür Baş Yardımcıları bir devlet politikası. Tabii ki onaylamaya imkan yok. Türkiye devletinin Ermenileri, Rumları, Yahudileri sürekli gözlemlenmesi gereken, kontrol edilmesi gereken tehlikeli gruplar olarak görmesinin sonucu. Bir sürü uygulamanın yanında bir de o var. Hakikaten çok çirkin bir şey... Bunu savunmaya imkan yok yani. Hem aslında hem resmi işler için hem de böyle biraz denetçi gibi görürüm ben. Onları yani sanki okula yollanmış bir denetçi gibi. Ne yapıyorlar, ne ediyorlar, tutumları ne falan?” (Dikran, 41)

“Niye özellikle Türk? Bilmiyorum belki denetlemek içindir. [...] Aslında niye olduğunu düşünürsen, başka bir anlam çıkartamıyorsun. Demek ki denetleyici yani... Neyi denetliyor, ne yapıyor, niye, neden? Hani ne arıyor? Bunu bilemiyorum ama enteresan.” (Maral, 26)

Müdür Baş Yardımcısı görevindeki kişilerin bir ‘denetçi’ olarak görülmeleri Ermeni toplumunda genel bir kanıdır. Onlara göre devlet tarafından gönderilen bu kişiler, okul içinde ve dışında konuşulanları, yapılanları resmi makamlara haber vermekle görevlidirler. Bir Ermeni okulunda öğretmen olan Takuhi’nin (60) paylaşımları da bu tezi destekler niteliktedir.

“Müdür Baş Yardımcısı olayı hükümetlerin kuşkuları yüzünden okullarla geldi; ki bunlar gizli bir şey yaparlar diye. Yani Ermeniler ne yapsalar göz açtırmayalım. Herşeylerinden haberimiz olsun. Mesela biz o zaman okulda yılbaşı yapmazdık. Ama yılbaşımızı okul aynen *yegeğetsi*⁴⁴de kutlatırdı. *Vartavar*⁴⁵larda bilmem nelerde, mesela *yegeğetsiye* sıralar giderdi, masa giderdi, *hokecaş*⁴⁶ verilecek. Müdür Yardımcıları da ajanlar koyarlardı komşulardan, bakkallardan falan... ‘Bana anında bildireceksin’ derlerdi, evlerine telefon gelince de anında damlarlardı, düşünebiliyor musun? Yapılanı gizli bir şeyler sanıyor.”

Cumhuriyet Dönemi’nin başından bugüne iç göçlerin ve kaynak eksikliğinin de etkisiyle Anadolu’daki Ermeni okullarının tamamı,

⁴⁴ ‘Yegeğetsi’ kelimesi Ermenice’de kilise anlamındadır.

⁴⁵ Vartavar bayramı ya da yortusu Ermenilerin binlerce yıldan beri kutladıkları, efsaneye göre Tufan’la ilgili bir bayramdır. Eskiden beri bu gün tüm ibadethaneler renk renk çiçekler güllerle bezenip donatıldığından Vartavar (vart = Ermenice’de gül) denilmiştir. Tufan’dan kendisini ve ailesini kurtaran Tanrı’ya şükranlarını sunmak üzere Nuh’un kurban kesip güvercin uçurduğu günün her yıldönümünde Ermeniler de yağmuru anımsamak için birbirinin üzerine su atarak ıslatırlar; dahası (eğer varsa) birbirlerini göl veya akarsulara iterlerdi. <http://www.bolsohays.com/?part=ekler&gorev=oku&id=21&sid=454293911>

⁴⁶ ‘Hokecaş’ Ermenilerin ölülerinin canına değmesi için yenilen yemeğin adıdır. Genellikle okullardaki öğrencilere veya ihtiyaç sahiplerine yemek dağıtılması şeklinde yapılmaktadır.

İstanbul'dakilerin ise büyük bir bölümü kapatılmak zorunda kalmıştır. Günümüzde kilise vakıfları tarafından yönetilen Ermeni okulları, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı özel eğitim kurumları statüsünde faaliyet göstermektedirler. Yıllar boyunca hem anne hem de babanın Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı ve Ermeni olmaları şartıyla öğrenci alınırken, bugün okullara anne veya babadan en az birinin Ermeni olması şartı yeterli olmaktadır. Bu okullarda Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı diğer okullardan farklı olarak Ermenice dil dersi ve Hıristiyanlığın öğretildiği din dersleri bulunmaktadır.

4.3.1 İstiklal Marşı ve Öğrenci Andı

“Türküm, doğruyum, çalışkanım. Yasam küçüklerimi korumak, büyüklerimi saymak, yurdumu, milletimi özümnden çok sevmektir. Ülküm yükselmek, ileri gitmektir. Varlığım Türk varlığına armağan olsun.”⁴⁷

10 Mayıs 1933 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu 101 sayılı kararıyla, Öğrenci Andı ilkokullarda söylenmeye başlanmıştır. ‘Andımız’ olarak da bilinen Öğrenci Andı’nın bugün okunmakta olan metni ise Ekim 1997 tarihli Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Kurumları Yönetmeliği’nin 10. maddesiyle belirlenmiştir.

Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı tüm ilköğretim okullarında öğrenciler, her gün derse başlamadan önce öğretmenlerinin gözetiminde topluca Öğrenci Andı’nı söylemek zorundadırlar. Buna ek olarak haftanın başında ve sonunda, ulusal ve dini bayramların başlangıcında ve sonunda İstiklal Marşı okunmaktadır.

Ulusal marşlar, milleti simgeleyen en temel sembollerden biridir. Söz konusu ulusun eşsizliğini belirttiği gibi, olmasını istediği devletin de mesajlarını içermektedirler. Ulusal marşların topluca ve büyük bir coşkuyla söylendiği törenler, bu mesajların resmileştirilmesini

---

⁴⁷ Yukarıda orijinal metni verilen “Öğrenci Andı”, önce 1972 yılında, ardından 1997 yılında değişikliğe uğramıştır. Andın şu anda söylenen metni “Türküm, doğruyum, çalışkanım. İlkem, küçüklerimi korumak, büyüklerimi saymak, yurdumu, milletimi özümnden çok sevmektir. Ülküm; yükselmek, ileri gitmektir. Ey Büyük Atatürk! Açığın yolda, gösterdiğin hedefe durmadan yürüyeceğime ant içerim. Varlığım, Türk varlığına armağan olsun. Ne Mutlu Türküm Diyene!” şeklindedir.

sağlamaktadır. Connerton'a (1999:93) göre "törenler içinde en yaygın kullanılan fiiller, lanet okumalar ve ant içmelerdir. [...] Lanetler, kutsamalar ve ant içmeler, tören dilinde sık sık karşılaşılan öteki fiillerle birlikte, güven ve saygı, boyun eğme, pişmanlık ve borçluluk duygusu gibi bazı tutumları yaratır." Öğrenci Andı'nı söylemek için her gün yapılan törenler bu mesajların tamamını içermektedir.

Okullarda İstiklal Marşı ve Öğrenci Andı ezberletilip, belirli periyotlarda söylenilerek, öğrencilerin 'Türk ulusu'na sıkı sıkıya bağlılıklarının sağlanması amaçlanmaktadır. Bu sadece gayrimüslim azınlıklara yönelik bir hedef olmayıp, tüm çocukları ve gençleri kapsamaktadır.

"Okulda İstiklal Marşı'nı hiç garipsemezdim. Andımız'ı da her sabah olması gereken, mecburi bir şeymiş gibi düşünürdüm." (Maral, 26)

Maral'ın belirttiği gibi bu rutin törenler hedeflenenin aksine, zamanla yapılması zorunlu bir görev haline gelmekte, öğrenciler için anlamını yitirmektedir.

"O tabii ki bir rutindi, bir ritüeldi ve onu söylemek durumundaydın. Ve zaten bu iletişim hep bilinçaltına oturur. [...] Bazı şeylerin çok üstüne düşünmesen bile, bilinçaltına o yerleşiyor açıkçası. Bu da öyle bir şey... Yani aslında diyorum ki ilkokulda pek de bir anlamı yoktu, orada gösterişi önemliydi ama onu söylüyorsun ve o bilinçaltına oturuyor. Türküm, kabul ediyorum ben; bunu diyorsun." (Selin, 33)

Selin'in belirttiği gibi okul dönemi boyunca zorunluluk gibi görünen ve özel bir anlama sahip olmayan bu törenler, aslında zaman içerisinde öğrencilerin bilinçaltına yerleşmektedir.

"İstiklal Marşı'nda bence sorun yok, söylenebilir. Olabilir, yani o bir ritüeldir. Ama her sabah And'ı söyleme, o biraz garip. [...] O tabii ki bilinçli yapılmış bir şey. Cumhuriyet'in getirdiği, ulus devletin getirdiği bir şey o, kurallardan biri. İşte o yapıyı, ulus yapısını koruyabilmek için. Hani çocuk, o genç beyinlerde bunu sen ne kadar işlersen, o çocuk o kadar şey bir çocuk olur, yani milliyetçi bir çocuk olur. Daha böyle ulus kimliğini kazanmış çocuk olur. O açıdan uygulama doğru, yani hedefe göre öyle." (Nurhan, 39)

“Güzel bir propaganda yapılmıştır anlamında. Nasıl diyeyim? Okunduğu zaman mesela duygulanırdım. Hani *dacig*⁴⁸ misin? Ama öyle bir şiir mesela işte Kurtuluş Savaşı... ‘Ne çekmiş adamlar’ derdim; ister istemez oluyorsun. Gerçekten de 6-7 yaşında hatırlıyorum. Mesela duygulanırdım falan. Sonra gitgide anlıyorsun, ‘ne oluyoruz kardeşim’ oluyorsun. Yani bir rahatsızlık yok. Ama şey olduğumu hatırlıyorum, ‘Vay be ne zor, herkes de vurmuş yani’ gibi, o çok güzel empoze edilmiştir.” (Serdar, 33)

Görüşmecilerden Serdar’ın sözleri, Nurhan’ı teyit eder niteliktedir. “Türk devletinin ve milletinin bir ferdi olma onurunu duymaya ve hazzını yaşatmaya yönelik”⁴⁹ olan Öğrenci Andı’nın okunması, zaman içerisinde öğrencilerin kafasında hedeflenen ulus kimliğini oluşturmaktadır.

4.3.2 Eğitimde Ermenileri Hedef Alan Uygulamalar

Türkiyeli Ermeniler eğitim çağına gelen çocukları için okul seçerken iki farklı alternatifini göz önünde bulundurmaktadırlar. Birinci seçenek çocukların Ermeni okullarına giderek, Ermeni dili, dini ve kültürü içerisinde yetişmesi ve donanım sahibi olmasıdır. Böylece cemaatten koparılmayan çocuk küçük yaşta kimliğinin farkına varacak ve onu sahiplenecektir. İkinci alternatif ise çocukların yabancı dil eğitimi veren bir özel okulda veya devlet okulunda eğitim almasıdır. Böylece büyük toplulukla erken yaşta entegrasyon sağlayabilecek, ‘zor bir dil olan Ermenice nedeniyle sıkıntı yaşamayacak’⁵⁰, okul yaşamını daha rahat geçirecektir.

“Türkiye’de yasalar örgün eğitim kurumlarında temel eğitim aracı olarak Milli Eğitim Bakanlığı’nca belirlenen ders kitaplarının kullanımını şart koşmaktadır” (ed. Tüzün, 2009:13). Ermeni okullarında okuyan öğrenciler de bu resmi ideolojinin belirlediği ve azınlıkları

⁴⁸ ‘Dacig’ kelimesi Ermeniler tarafından, Türk anlamında kullanılmaktadır.

⁴⁹ 2011 yılının başlarında bir öğrenci velisinin Öğrenci Andı’nın her gün okunması yönetmeliğinin iptali için mahkemeye başvurmuştur. Reddedilen davanın Danıştay kararında “Andımız, ırkçı değildir. Yeni nesillere milletin bir ferdi olma onurunu ve hazzını yaşatmaya yöneliktir” açıklaması yapılmıştır. <http://www.sabah.com.tr/Gundem/2011/04/02/danistay-andimizin-iptal-istemini-reddetti>

⁵⁰ Yapılan saha çalışmasında görüşülen kişilerin bir kısmı, Ermeni okullarına giden çocukların ‘zor bir dil olan Ermenice yüzünden sıkıntı yaşadıkları’ni söylemişlerdir. Görüşmeler sırasında bu kişilerin orta ve lise eğitimini özel okullarda tamamladıkları veya eğitim hayatları boyunca Ermenice dersinde başarı gösterememiş oldukları görülmüştür.

‘öteki’leştiren, özellikle Ermenileri düşman olarak gösteren ders kitaplarıyla eğitim almak zorunda kalmaktadırlar. Tarihten edebiyata, vatandaşlıktan coğrafyaya kadar birçok açık veya gizli nefret söylemine sahip bu kitaplar Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı tüm okullarda olduğu gibi Ermeni okullarında da okutulmaktadır. Böylece bu kitaplarla beslenen gençlerin bir kısmı milliyetçi duygularının da etkisiyle Ermenilere karşı nefret hissiyle dolarken, eğitim hayatları boyunca ‘vatan haini’ oldukları sürekli tekrarlanan Ermeni öğrencilerde korku oluşmaktadır.

“Okul hayatım boyunca sürekli ‘Doğu’yu ele geçirmek isteyen Ermeniler’, ‘hain Ermeniler’ gibi şeyler okuduk derslerde. Hatta bir keresinde tarih dersinde sözlüye kaldırıldım. Hoca ‘anlat bakalım neymiş bu sözde Ermeni soykırımı?’ demişti. O andaki duygularımı anlatamam. Birincisi gücüme gitti, ikincisi gururuma dokundu anlatmak istemedim, üçüncüsü isyan ettim niye bu soruluyor diye... Bir yandan da anlatamazsam yanlış anlar mı, ne düşünür sonra diye çok korktuğumu biliyorum. Sonunda az buçuk bir şeyler anlattım, kötü ama geçer bir not aldım” (Mari, 32)

Mari’nin yaşadığı deneyimi ister Ermeni okulunda ister özel/resmi okulda okusun birçok Ermeni genci yaşamaktadır. Kitaplardaki söylemler ve bazı eğitimcilerin ‘düşman Ermeni’ yaklaşımı sayesinde Ermeni gençlerinin atalarının zamanında yaptıkları hıyanetler nedeniyle suçluluk duymaları ve eğitim hayatları boyunca ehlileşmeleri hedeflenmektedir. Mari’nin 1990’lı yıllarda yaşadığı bu deneyimin bir benzerini Takuhi (60), 1960’lı yıllarda Türkçe dersinde yaşamıştır:

“Öğretmenimiz bize haftada bir Türkçe okuma dersinde Malkoçoğlu falan okurdu ya da güzel okuyan bir arkadaşımıza okutturdu. Hep bu tip şeyler okutturdu, hep Türklerin kahraman olduğu, Türklerin ırk olarak yüksek olduğu şeyleri... Ve düşün ki 4. sınıftayım.”

Takuhi’nin öğrencilik dönemi 1915 Ermeni Tehciri konusunda tüm toplumda derin bir sessizliğin hakim olduğu yıllardır. Bu nedenle Ermeni meselesi hakkında doğrudan konuşmak yerine, Türklerin kahramanlıkları üzerinden ilgili mesajların verilmesi tercih edilmiştir. 1990’lardan itibaren ‘Ermeni meselesi’ genel kamuoyunun tartıştığı bir konu olurken, okullarda da konuşulur hale gelmiştir.

Ders kitaplarında ve derslerde Ermenilerin düşman olarak empoze edilmesine yönelik çalışmalar sadece ilk ve orta öğretim düzeyinde kalmayıp, üniversite sıralarına kadar uzanmaktadır. Yüksek eğitim alan her öğrencinin zorunlu olarak okuduğu İnkılap Tarihi kitaplarında Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne ihanetleri, isyanları, Anadolu'da Ermenistan kurma çabaları ve 1915 Olayları hakkında bilgiler yer almaktadır.

“İnkılap Tarihi’nde de bu konu geçer, 1915 Olayları. [...] Bir gün konferans salonuna gittik ve bir film izledik. *Hayların* birtakım şeyler yaptığı; işte kesilmiş biçilmiş ama hep taraflı anlatılıyor. Taraflı bir DVD idi diyeyim sana. Ben tabii orada kendimi kötü hissettim. [...] Bununla ilgili sınavında soru da sordu ve ben kendi aleyhimde şeyler yazdım mecburen. Onu yazmak zorundaydım. [...] Ne yaptım biliyor musun? Ezberledim. Nasıl bir şey anlamadan hani ezber yaparsın, öyle yaptım. Duygusuz bir şekilde hemen yazdım. İlk o soruyu cevapladım zaten.” (Dönis, 24)

Türkiye’deki eğitim sisteminin azınlıkları düşmanlaştıran bakış açısı sadece ders kitaplarıyla kalmamaktadır. Zaman zaman gerçekleştirilen konferanslar ve yarışmalar, okullara dağıtılan kitapçık, broşür, DVD gibi malzemeler ile bu mesaj tekrarlanmaktadır. 2000’li yıllarda Milli Eğitim Bakanlığı tarafından organize edilen ve Ermenileri ‘öteki’ ve ‘düşman’ olarak göstermeyi hedefleyen iki çalışma, bu topluluğun olduğu kadar genel kamuoyunun da dikkatimi çekmiş, büyük tepki toplamıştır.

14 Nisan 2003 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Hüseyin Çelik imzalı bir genelge yayınlamış ve Ermeni okulları da dahil olmak üzere bakanlığa bağlı tüm okullarda ‘Ermeni iddialarının asılsız olduğu’ temasını işleyen konferanslar ve “Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni İsyanı ve Faaliyetleri”⁵¹ konulu kompozisyon yarışması düzenlenmesini istemiştir. Yıldırım Türker (2003), *Radikal Gazetesi*’ndeki köşe yazısında genelgeyi;

“Eğitimin ülkemizde demokrasi, barış ve farklı kimliklere saygı anlayışını yerleştirmeye ve güçlendirmeye hizmet etmesi gerekirken, söz konusu genelge ve uygulamalar, tam tersine belirli etnik-dinsel grupları suçlayıcı, ayrımcı, düşmanlık özendirici ve önyargıları keskinleştirici niteliktedir. Hangi

⁵¹ Kaynak: <http://bianet.org/bianet/bianet/18954-milliyetci-zihniyet-cocuklarla-ugrasiyor>. Genelgenin orijinali için: <http://www.armenian.ch/saa/Docs/schoolT.pdf>

düşünce ve amaçla olursa olsun siyasi çatışma konusu olabilecek tek yanlı bir tutum eğitime yansıtılmamalıdır.”

sözleriyle eleştirmektedir. Ancak bu milliyetçi bakış ve yaklaşım sadece bu konferanslar dizisi ve yarışma ile kalmamıştır.

25 Haziran 2008’de Milli Eğitim Bakanlığı, aralarında Ermeni okullarının da bulunduğu tüm ilköğretim okullarına Genel Kurmay tarafından hazırlanan “Sarı Gelin-Ermeni Sorununun İç Yüzü Belgeseli” isimli bir CD göndermiş ve bunun tüm öğrencilere izletilmesini emretmiştir. Ermeni soykırımını iddialarının karşı tezini savunan belgesel, çocuk ve gençlere uygun olmayan dilinin yanı sıra Ermenilere karşı nefreti besleyecek içeriği ile de tepki almıştır. Bakanlık, Ocak 2009’da tüm okullara bir genelge göndermiş ve okul yönetimlerinden 27 Şubat 2009’a kadar belgeselin öğrencilere izletilerek sonuçların rapor edilmesini istemiştir.

“Çocukları zehirliyorsun sen. Bu insanlar yarın öbür gün işte silahı alıp adam kafasına sıkabiliyor işte. Nasıl bu insan... Yani durup dururken bir insana, al eline silahı bugün tanıdığım bir insana sık diyemezsin, sıkmaz. O nasıl oluyor? Belli bir eğitim sürecinden geçiyor. Düşün bunu şu anda ilkokul çocuklarına yapıyorlar. Sarı Gelin’i sen buradaki Türk çocuğa veriyorsan, büyüdüğü zaman eğer kökü sağlam değilse yani ailesinde sağlam bir eğitim yoksa ne olur?” (Aras, 32)

“Sarı Gelin belgeselinin dağıtım amacı birbirleriyle hoş geçinen *Hayları* ve *dacıgleri* uyandırmak. *Dacıgleri* uyandırmak daha ziyade ve herhalde ‘bunlara fazla güvenmeyin, bunlara fazla dostluk yapmayın’ [...] Bir de Sarı Gelin’in yayılması kesinlikle çok defolu bir şey. Çünkü taraflı olarak yapılmış bir yayım. Birilerinin beyinlerini yıkamak, genç beyinleri okullarda yıkamak için ve orada mesela Türk okullarında olan Ermenilerin müthiş huzursuzluk duymalarına neden oluyor.” (Takuhi, 60)

Görüşmeciler, Sarı Gelin belgeselinin izleyen hem Türk hem de Ermeni çocuklarında olumsuz etki bırakacağını düşünmektedirler. Türk çocuklarının zihninde erken yaşta bir ‘öteki’ algısı uyanacak ve Ermenilere karşı düşmanlık beslemeye başlayacak, Ermeni çocuklar ise korkuya kapılacaklardır.

“Türkiye’de özellikle son on yıldır inanılmaz derecede milliyetçi bir akım yükselmekte... Irkçılık akımı çok fazla yükselmekte. [...] Bugünün çocuklarına sen Sarı Gelin diye bir

belgesel izlettiriyorsun. Bunun tek birşeyi var. Bize ‘dikkat edin, burada bizim sayemizde yaşıyorsun’ duygusunu insanlara hissettirmek. Bu başka birşey değil. Korku cumhuriyetidir bu. ‘Dikkat et buranın sahibi benim, sen burada misafirsin’i o yaştaki çocuklara anlatmak.” (Aras, 32)

Bu belgeselin okullara dağıtılmasının ortaya çıkmasının ardından 500’den fazla kişinin imzasıyla Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’a bir mektup⁵² gönderilmiştir. “Aralarında birçok aydın ve hak savunucusunun da bulunduğu mektubun imzacıları, bu filmin en azından Ermenilerin eğitim gördüğü azınlık okullarında gösterilmemesini, devlet okullarında okuyan Ermeni öğrencilerin de filmi izlemekten muaf tutulmasını”⁵³ talep etmişlerdir. Bu talep üzerine belgeselin Ermeni okullarına gönderilmediği gibi diğer okullarda da izletilmediği gibi birtakım açıklamalar yapılmış; konunun üstü bir süre sonra kapatılmıştır.

4.4 Nesillerarası İletişim

Öğrenme yoluyla ortaya çıkan, ancak gizli bir duygu olan korku, aynı zamanda bireyleri ve toplumları sessizleştirmeye de yaramaktadır. “Bu sessizleştirme, hafızayı silmekten ziyade, hafızayı kişilerin içinde düşle gerçeğin birbirinden ayrılmayacağı kadar derine gömerek, belirsizliği ve korkuyu artırmaya yarar” (Baytok ve Toksöz, 2009:68). Türkiyeli Ermenilerin Osmanlı’nın son dönemlerinde artan korkuları, kendileri için bir dönüm noktası sayılan 1915 Ermeni Tehciri ile bir isim kazanmıştır. 20. yüzyılın sonlarına kadar ‘yok edilme’ korkusunun etkisiyle sessiz kalmayı tercih eden Ermeniler, büyük çoğunlukla kendi özel alanlarında dahi bu deneyimlerini paylaşmayı red etmişlerdir.

“Ne yayalarım ne de dedelerim hiçbirşey anlatmazlardı. Sanki böyle bir olay olmamış gibiydi tavırları. İlginç olan *mamam* ve babam da aynıydılar. Bizim evde bir kere bile *çart* kelimesi duyulmamıştır. Çok travmatik bir durum aslında, bizler şimdi fark ediyoruz.” (Anahit, 33)

⁵² Mektubun içeriği ve imzacıların listesi için bkz. Ekler syf. 154

⁵³ Haberin tamamı için: <http://bianet.org/bianet/bianet/112658-turkiyeli-ermenilerden-basbakana-mektup-okullarda-sari-gelini-engelleyin>

“Muhakkak bir şeyler olmuştur ama yani onları bizim halet-i ruhiyemiz bozulmasın diye ne anlatırlardı ne konuşurlardı.” (Arto, 58)

1915 Ermeni Tehciri gibi büyük acı veren olaylarla ortaya çıkan travmalarda “acı öyle büyüktür ki, algı, kapılarını, bu büyük basınca karşı kapatır. Bireyin kimlik kurgusu çerçevesinde anlatılamaz ve hatırlanamaz nitelikteki bu acı, bilinç tarafından paranteze alınarak izole edilir. Bu şekilde bir köşede kapalı tutulan olay unutulmaz, ama dondurulur” (Sancar, 2008:150). Aileleri veya kendileri 1915’i deneyimlemiş olan kişiler, tehcirin ve kıyımların yarattığı travmayı ve korkuyu suskunluğa çevirmiş, çocukları da dahil olmak üzere hiçkimse ile paylaşmamaya özen göstermişlerdir.

“Hep böyle şey, var bir şey yani biliyorsun, sen de hissediyorsun. O da biliyor bildiğini ama dile kimse gelmiyor. Yani bunu torunlarına kimse anlatmıyor, anlatılmasına müsaade edilmiyor.” (Serdar, 33)

“Çok fazla bilgi verdirmedi babam bana. Kafamızın onunla meşgul olmasını istemedi. Çünkü dedem ölmüştü. Ama *mamamın* babası, dedem sağdı. Hep anlatıyordu. Mamam anlatmasını istemiyordu; babam da bırak kulakları dolsun diyordu. Ama biraraya geldikleri zaman hep anlatırlardı. Ara sıra da “*badin vira canc ga*”⁵⁴ derlerdi bizler için ki rastgele yerde konuşmayalım. Fakat yani o kadar güzel bilirdik ki, tembih etmelerine bile gerek yokken, biz onları konuşmazdık yani.” (Takuhi, 60)

Bu acıyı deneyimlemiş kişilerin paylaşımında bulunabildikleri kişiler, yine kendileri gibi tehciri deneyimlemiş olan insanlardır. Bu, kendi aralarında konuşulabilecekleri özel bir konu olarak görülmektedir. Birçok Ermeni genci, 1915 Ermeni Tehciri’yle, tesadüfen duydukları gizli hikayeleri birleştirmek ve zamanla büyük topluluğun içine girdikçe yeni bilgiler elde etmek suretiyle tanışmaktadırlar.

“*Mamiğim* fazla anlatmazdı. İşte bir iki kere belki kız kardeşi olduğunu ama gittiğini söylerdi. Ama konunun detayına hiçbir zaman girmedik. [...] Büyüdükçe biraz da ben sorgulamaya başladıkça, belki etraftan da daha duydukça, biraz da belki bir Ermeni olarak daha Türklerin içerisinde varlık kazanmaya başladıkça aslında daha sorgular hale geldim.” (Selin, 33)

---

⁵⁴ “Duvarda sinek var” anlamına gelen deyiş, özellikle çocukların duymasının, bilmesinin istenmediği konularda büyükler tarafından söylenmektedir. Bir uyarı niteliğinde olan bu söz, konunun değiştirilmesi gerektiğini belirtmek için kullanılmaktadır.

“Benim de yüreğimde sızıdır; bilmiyorum kim, nedir, hiçbir şey yok yani. Niye anlatmıyor? Bu da soruldu. Yani babam da sormuş, ben de soruyorum. Çok basit bir cevabı var, aslında haklılık tarafı var. Genel kamuoyu, Türk toplumu olduğu için nefret hislerinin kabarmaması ve hani gençlik döneminde diyeyim, yanlış bir şey söylememek, yapmamak hani bir nevi önlem açıkçası. Yani kötüyü gizleyerek doğru yapılacağını varsaymak yani.” (Serdar, 33)

Bazı ailelerde, ancak yeni nesil kendi kendilerine birtakım bilgileri edindikten sonra aile hikayeleri anlatılmaya başlanmaktadır. 1915 Ermeni Tehciri hikayelerinin anlatılmamasının travmatik nedenlerinin yanı sıra çocuklarını ve torunlarını koruma içgüdüğü de söz konusudur. Yeni neslin 1915 Ermeni Tehciri’ni bilmemeleri halinde kin, nefret ve korku hissetmeyecekleri, daha huzurlu ve mutlu yaşayacakları düşünülmektedir.

“Bütün bu hikayeler daha sonradan biz büyüdükçe, sordukça ortaya çıkan şeyler. O da biraz hikaye gibi. Gerçekten bazen düşündüğümde şey diyorum, herhalde buraya karşı bir nefret, kin oluşmasın diye mi hani biz buradayız...” (Selin, 33)

“Onlar bu şeyleri yaşamışlar, bu korkuları çekmişler. Bize aksettirmiyorlardı ama biz onları hissediyorduk. Yani biz de fazla üstünde durmazdık açıkçası. Çünkü birçok arkadaşlarımız Türk’tü. [...] Bize de korku işleme durumu olmasın diye. Şimdi o olayları öğrendikçe onların anlatmamalarını gayet normal karşılıyorum ben. Bizim de durumumuzu etkiledi tabii. Ben de çocuklarıma anlatmadım uzun süre.” (Arto, 58)

Kendilerine büyükleri tarafından hiçbir hikaye anlatılmasa dahi 1915’ten bu yana her yeni nesil, öncekinin yaşadığı acıları bilmektedir.

“Bu tip şeyleri konuşmamak yani üstünü örtmek aslında bir nevi. Ben de tam tersi konuşanım. Bazen tartışırız bu konuda ki niye soruyorsun, kurcalıyorsun gibi. Ama maalesef o korkuyla yetiştirildikleri için o siniyor. Yedi yaşında da aynı korkuya sahipsin, yetmiş yaşında da...” (Serdar, 33)

Serdar gibi birçok genç günümüzde hem kendi aile hikayelerinin hem de Ermeni toplumunun başına gelenleri öğrenmeye çalışmaktadır. Tüm dünyada susma ve sadakat aşamasından ses çıkartma aşamasına geçilmiş olmasının Ermenilerin değişiminde önemli etkisi vardır.

“Bana ailem hiçbir şey anlatmadı, hala da sorsam tam birşey söylemezler. Neyse ki ben daha çok küçükken internet vardı, Agos vardı. Hep oralardan, Hrant Dink’in televizyonlarda

anlattıklarından soykırımla ilgili birçok şeyi öğrendim. Ama hala aileme ne oldu bilmiyorum. Ben aynısını çocuğuma yapmayacağım. *Hay* olarak yetişecekse belirli bir yaşa geldiğinde bunları öğrenmeli.” (Sarkis, 24)

Sarkis gibi birçok genç, sonraki nesillerle bildiği hikayeleri ve tarihsel olayları konuşacağını söylemektedir. Ancak buna rağmen kendilerinden emin olamayıp, susma konusunda açık kapı bırakmaktadırlar.

“Anlatabilirim ama şimdi şöyle bir şey var. Benim çocukluğum dönemindeki, mesela yazılı doküman, yani şey olarak kitap vesaire yoktu. Şimdi mesela Türkçe kaynaklar var. Yani anlatmama gerek bile kalmayabilir yani. Tabii ki ayrı bir şey anlatmam da... Bir dolu kitap var şimdi.” (Serdar, 33)

“Bilmeli tabii. Zaten artık bilmemesi de pek mümkün değil yani. O zamanlar tabii iletişimle şimdiki çok farklı. Şimdi bilgisayarda yazdığınız yüz binlerce doküman çıkar karşınıza. Yani zaten öyle bir şeyi bir yerde duyuyor da kendi çapında bir araştırmaya girerse zaten herşeyi yani okudukları perspektifte herşeyi öğrenir ya da okur yani.” (Nurhan, 39)

Hem Serdar hem de iki çocuk babası Nurhan, bir yandan gelecek nesillere aktarımlarda bulunulması gerektiğini iletmekte, bir yandan da kendi çocukları söz konusu olduğunda aileleri ile benzer çekinceleri yaşamaktadırlar. Bu da Ermenilerdeki kolektif korkuların henüz devam ettiğini göstermektedir.

4.5 Türkiyeli Ermeniler ve Diaspora

Kökü Eski Yunanca'ya dayanan diaspora kelimesi, ‘saçılma, tohum saçma, zerrelere halinde dağılma’ anlamına gelmektedir. Aslında biyoloji ile ilgili olmasına rağmen zamanla sosyolojik bir terim haline gelmiş, Eski Yunan’da bir anakentten çıkarak dünyanın çeşitli yerlerinde koloniler kuran halk anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde bu anlamını koruyan terim, anavatanından kopan ve başka ülkelerde yaşamak zorunda kalan topluluklara verilen genel bir isimdir. Bugün dünyada en çok söz edilen diaspora topluluklarından biri Ermenilerdir. Ermenistan ve Türkiye dışında yaşayan Ermeniler, ‘Ermeni Diasporası’ olarak adlandırılmaktadır.

1970'lerin ortalarında ASALA terörünün ortaya çıkmasıyla birlikte Ermeni diasporası da dünya kamuoyunun dikkatini çekmiştir. “Bugün Ermeni diasporası Batı içindeki Doğu'dur... Ana vatanlarından ayrılmak zorunda kalan bu insanlar, gittikleri Batı ülkelerinin modernliğine hızla adapte olmak durumunda kalmışlardır” (Mahçupyan, 2005:108). Diaspora Ermenileri bir yandan gittikleri hayatlarındaki radikal değişime ayak uydurmaya çalışırken, bir yandan da kendi Doğulu kimliklerini korumak amacıyla gittikleri yerlerde cemaatleşmişlerdir. “Ermeni diasporası bir bakıma kolektif kimlik inşasının müteahhitleri, kolektif bellek müteşebbisleri gibi görünmektedir” (Bilgin, 2005:245). Diaspora Ermenileri, dünyadaki tüm Ermeniler gibi kolektif belleklerini ‘Ermeni Soykırımı’ üzerinden şekillendirmektedir. Türkiyeli Ermenilerden farklı olarak bunu hiçbir korku yaşamadan, rahatça ve sürekli olarak dillendirebilmektedirler.

“İnsanlar topraklarından uzak olunca, kimliklerini kaybetmemek için tutunacak dal ararlar. Diasporada yaşayan Ermenilerin de tek dalı, maalesef ki artık soykırım kalmıştır.” (Aras, 32)

“Diasporanın tek şeyi, çimentosu diyeyim *çart*. Başka bir şey değil. Çünkü çoğu Hıristiyan ülkede yaşıyor. Hıristiyanlık şey. Ermenice konuşuyor veya konuşmuyor. Tek çimentosu *Haylık*. *Haylık* da aslında *çart*. Yani *çartın* olmaması o çimentonun olmaması gibi bir şey yani benim gözümde... Onu sürekli eşelemek de çimentoyu daha sıkılaştırmaya tekabül ediyor.” (Serdar, 33)

Aras ve Serdar'a göre diaspora Ermenilerinin kolektif kimliklerini oluşturan ve onları birarada tutan güç 1915 Ermeni Tehciri'dir. Anavatanlarından uzakta olan, kültürlerini yaşatmak için yeterli kaynağa sahip olamayan, dilini öğrenebileceği kurumlardan yoksun olan diaspora Ermenileri, ‘soykırım’ ve bunun kabulünü kendilerine referans almaktadırlar. Hrant Dink (2006:20) ise diaspora Ermenilerinin sanıldığından aksine aralarında mükemmel bir örgütlülük olmadığını söylemiştir. Dink'e göre “Varolan örgütlülük daha çok eriyip asimile olmama ve kimliği koruma çabası ekseninde odaklaşmış durumdadır. Bu korku, diaspora Ermenisinin kimliğinde halihazırdaki en belirleyici virüse tekabül eder.”

Diaspora Ermenilerinin son yıllarda yürüttükleri politika çerçevesinde en büyük hedefleri ‘Ermeni Soykırımı Yasa Tasarıları’nın dünyanın birçok ülkesinde kabul edilmesi, Türkiye Cumhuriyeti’nin 1915 yılında devlet tarafından Ermenilere yapılanları ‘soykırım’ olarak kabul edip özür dilemesi ve Ermenilere, 1915 yılında kaybettikleri mallar için tazminat ödenmesidir. Benedict Anderson diaspora halklarının bu ve benzer çalışmalarına “uzun mesafe milliyetçiliği” adını vermekte ve pervasız, sorumluluk almayan bir siyaset olarak görmektedir. Diaspora Ermenilerinin 1915 Ermeni Tehciri’ne yönelik olarak gerçekleştirdiği bu tip çalışmalar, Türkiyeli Ermenilerin çoğunluğunda rahatsızlık uyandırmaktadır.

“Diasporadaki Ermeniler buradakileri bence zorda bırakıyor. Ben zorda kalıyorum. Onların dediklerini, yaptıklarını okuyorum ya da mail geliyor falan... Bunlar beni yansıtmıyor. Ama bunu okuyanlar, beni de aynı şey sanıyor. Ben bazı şeylerin daha yumuşak olmasını istiyorum.” (Takuhi, 60)

“Aslında çok da fazla bir sene geçmedi düşünecek olursak, yüz senelik bir mevzu. Geçse geçse iki nesil, üç nesil... İlla ki birşeyler taze kalmıştır. Bir de onlara neler anlatıldığına bağlı. Tabii bir de gittikleri için çok daha rahat konuşabiliyorlar, eğer o konularda fanatiklerse. Ama kendi açımdan düşünürsem eğer, beni rahatsız ediyor. Çünkü benim söylemediğim birşeyi temsil etmeye çalışıyorlar.” (Maral, 26)

Etyen Mahçupyan (2005:108) da benzer şekilde, Türkiyeli Ermenilerin, diasporanın Türkiye’nin soykırımı tanınması için yürüttüğü çalışmaları anlamsız bulduklarını söylemektedir. Çünkü diaspora, hali hazırda bu topraklarda yaşayan Ermenilerin çıkarlarını, haklarını ve hayallerini gözardı etmektedir.

“Bu dışarıda olan olayların hiçbirinin burada, yani Türkiye’de yaşayan Ermenilere hiçbir faydası yok. İyisinin de faydası yok, kötüsünün de faydası yok. Yani onlar neye hizmet ediyorlar bilmiyorum. Fiziki bir şey olamaz da halet-i ruhiyemizde bozukluk yapar, kimyamızı bozar. Başka da hiçbir şekilde bize bir fayda sağlamaz. Yani Türkiye’de yaşayan Ermeniler babında...” (Arto, 58)

Yapılan saha çalışmasında konuşulan Türkiyeli Ermenilerin hiçbiri Türkiye Cumhuriyeti’nin bir gün 1915’de Ermenilere yapılanların bir ‘soykırım’ olduğunu kabul edeceğine ve bunun için devlet nezdinde özür

dileneceğine inanmamaktadır. Bu nedenle de diasporanın çalışmalarının ters teptiğini düşünenler çoğunluktadır.

“Orada bayrak yakıyor ya da taslak çıkartmaya çalışıyor. Amerika’da her yıl aynı dalga. Baskı yapıyor. Sana ne? Daha doğrusu Fransa’nın bunu kabul etmesinin, İngiltere’nin bunu kabul etmesinin zerre kadar önemi yok ki. Kesinlikle ben burada daha fazlasını yaptığımıza inanıyorum. Burayı kötü etkiliyor bence. Biz Ermenilerdeki gibi, aynı şekilde Türk toplumunda da kendini koruma refleksi yaratıyor bu. ‘Kardeşim bu ne’ diyor. O zaman bu ‘Sözde Soykırım’dır diyor. Yani zorla atılan adımı geriye alıyor ve kendini korumaya çalışıyor.” (Aras, 32)

“Tüm dünyada artık hakikat komisyonları kuruluyor, devlet nezdinde bu tür katliamlar kabul ediliyor. Bunu yapan ülkeler hem iç huzuruna kavuşuyor hem de dünya gözünde yükseliyor. Avrupa Birliği’ne girmeye çalışan Türkiye’de böyle bir istek ve çaba yok hala. Türkiye’deki Ermeniler için olayın kabulü ve resmi ağızdan özür yeterli olacak. Hiçkimsenin tazminat falan isteyeceğini sanmıyorum ben. Ruhlar temizlensin, en önemlisi bu. Okullarda, filmlerde Ermeniler hain olmaktan çıksın, vatandaş olsun artık.” (Levon, 26)

Tarihçi Gerard Libaridian (2001:161-162) Ermeniler tarafında soykırımın tanınması meselesinde iki yaklaşımın söz konusu olduğunu söylemektedir. Birinci yaklaşıma göre “bir tarihi olayın tanınması, bir tür ahlaki yükümlülük, tarihteki haksızlığın düzeltilmesi ve yaraların sarılması için bir ihtiyaçtır. Genellikle siyasi partilerin sergilediği öteki yaklaşımda ise soykırımın tanınmasını, Türkiye’nin toprak talepleri dahil, çeşitli tazminatların elde edilmesi için bir ilk adım olarak görülmektedir.” Diaspora bu ikinci yaklaşımı benimser ve uygularken, onlardan farklı olarak birinci yaklaşım üzerinden 1915 Ermeni Tehciri’nin tanınmasını isteyen Türkiyeli Ermeniler, bu şekilde hem Türkler hem de Ermeniler için birçok şeyin zamanla normalleşebileceğini düşünmektedirler.

4.6 Türklerle İlişkiler

Ermeniler, Osmanlı Devleti zamanında kendilerine ayrılmış mahallelerde ve köylerde yaşamış; Müslüman halkla kurallar gereği sınırlı ilişki halinde olmuştur. Cumhuriyet döneminde de yaşanılacak yer konusundaki yaklaşım aynı şekilde devam etmiş, ayrı semtlerde ve kendi

içlerine kapanık yaşamayı tercih etmişlerdir. Bu seçimlerinde yaşadıkları travmalar ve içlerindeki korkular etkili olmuştur.

“Ne kadar da bunlar iyi insanlar diye düşünsek de her zaman için Hrant’ın tabiriyle bir güvercin tedirginliği yaşanmış. Yani tamam çok iyi insanlar ama bir noktaya kadar birbirinin içine girilmesine izin verilmiş. Düşün o kadar yakın insanlar ama bir noktaya kadar.” (Aras, 32)

Prof. Dr. Cem Kaptanoğlu’na göre (2009:34), “mağdur topluluğun üyeleri, toplu travmalarını geçmişe gömmüş, unutmuş gibi görünseler bile, gündelik hayatları, tutumları, davranışları ve çevreleriyle ilişki kuruş tarzlarındaki tutukluklar veya aşırılıklarla, gelenek göreneklerine sinen etiklerle, travmanın örtük izlerini genç kuşaklara aktarırlar.” Türkiyeli Ermeniler bugün normalleşmiş görünseler dahi büyük toplulukla kurdukları ilişkilerde geçmiş nesilden kalan bazı tedirginlikleri hala yaşamaktadırlar.

“Yetiştirilme şekliinden dolayı böyle yırtık olabilme kabiliyetini de yitiriyorsun. Yani bir şekilde sündürülmüş oluyorsun çünkü hep böyle, her hareketin ‘*aman anığa mi iner, asor hed şad pan mi iner, anor mertar*’⁵⁵ deyince ve otomatige tabii dönüyor bir noktadan sonra sanki.” (Selin, 33)

Türkiye’de doğup büyümelerine rağmen Ermenilerin büyük bir çoğunluğu, hayatlarının belirli bir dönemine kadar Türklere hiçbir şekilde temas etmeden yaşamaktadırlar. Bunda büyüklerinin Ermeniliklerini yaşama şekillerinin, ailelerinin içinde olduğu arkadaş çevresinin, okudukları okulların ve sosyal ortamlarının önemli etkisi vardır.

“Türkiye’de yaşamamıza rağmen Türklere hiçbir iletişimimiz yoktu ben çocukken. Sadece babam işyerinde birileriyle muhatap olurdu. Annem ev kadını ve hep akrabalar, Ermenilerle görüşürdük. Ben üniversiteye kadar Ermeni okuluna gittim. Üniversite ortamından çok, Türklere yanyana olmak zor geldi. Uzaylı gibi yetiştirmişler bizi diye kızdım o zaman. Şimdi aynısını ben kendi çocuğuma yapıyorum. O korunaklı ortamın dışına çıkartamıyoruz bir türlü. Ama bir yandan da Ermeniliğini unutmasından korkuyorum.” (Anahit, 33)

İlk çocukluk yaşları Ermenice’nin, bayramların, adetlerin ve geleneklerin öğrenilmesi için kritik bir dönemdir. Çocuklar bu eğitimi ya

---

⁵⁵ Selin’in bu cümlesinin Türkçe anlamı ‘Aman onu yapma, bununla çok şey yapma, ona gitme’dir.

çalışmayan anneden ya da anneleri işte olduğu sürece kendilerine bakan anneanne/babaannelerden almaktadırlar.

“Arkadaşlarımın hepsi Ermeni’ydi, hiç *dacig* arkadaşım yoktu ve onlardan farklı olduğumuzu bilirdik.” (Takuhi, 60)

Bu farkına varış ve Türklerle ilk tanışma, Ermeni okullarında okuyan gençler için ilk veya orta öğretim döneminden sonra olmaktadır.

“İlkokulu *Hay* okulunda okuduğum için *Trkagan*⁵⁶ okulu kazandığım zaman ortaokulda, ilk başta böyle bir garip hissetmişim kendimi. Çünkü şey nasıl olacak? Ben bu insanlarla arkadaş olabilecek miyim, olamayacak mıyım çünkü daha önce Türklerle hiç... Türkler ne demekse!” (Selin, 33)

Selin, kendi öğrencilik dönemindeki sisteme göre ilkokul 5. sınıftan sonra bir Anadolu Lisesi’ni kazanmış ve ilk kez orada Türk arkadaşlar edinmiştir. Kolektif belleğindeki hikayelerin dışında, haklarında hiçbir bilgiye sahip olmadığı, ‘öteki’ Türklerle ilk kez yanyana gelecek olmanın korkusunu 11 yaşında yaşamıştır. Görüşmecilerden Maral (26), aynı korkuları daha büyük bir yaşta, üniversiteye hazırlanmak için gittiği dershanede yaşamıştır.

“Benim lise sona kadar hiç Türk arkadaşım olmadı. Açıkçası ondan sonra da çok fazla Türk arkadaşım olmadı. Bir tek iş çevresinde. Dışarıda belki birkaç tane... İş arkadaşlarım var. Onlarla da çok samimi değiliz, iş samimiyeti sadece, o kadar. Özellikle yapmış olduğum birşey değil ama öyle oldu. Garip ama öyle bir isteğim, arayışım da hiç olmadı. Okuldan, kiliseden, dernekten arkadaşlarım yetti.”

İçine kapanık yaşama halinden gerçek dünyaya çıkıp kursta, okulda, işte, sosyal ortamlarda Türklerle birarada bulunmak zorunda kalan Ermeniler, ilk zamanlarda adapte olmakta sıkıntılar çekmektedirler.

“O kalıp içinde yaşıyorsun. Öğretmenin *Hay*, eve gidiyorsun herkes *Hayeren* konuşuyor. Arkadaşlarının hepsi *Hay*. Arkadaşlarının mamalarında karma evlilik yok, hepsi %100 *Hay*. Adaya gidiyorsun, her taraf *Hay*. Bir yandan iyi, bir yandan da kötü. [...] Kötü olan sosyalleşememe problemi. İlk zamanlarda hatırlıyorum, bir yere gidiyoruz, yanımda *Hay* arkadaşım var. Bakıyorsun herkes *dacig*. Bir sen ve o *Hay*. Kimsenin bir şey yaptığı yok, bir şey dediği de yok. Ama bir

---

⁵⁶ Ermenice ‘Trkagan’ kelimesi Türklere ait anlamına gelmektedir. Ermeniler bu şekilde resmi ve özel okulları ima etmektedirler.

ürkme var sende. Onları atmak uzun süre gerektiriyor.” (Serdar, 33)

Yanyana yaşadığı Türklerle senelerce iletişim halinde olmayan, ilk iletişimde ve sonrasındaki bir dönemde çekinceler yaşayan Ermeniler zamanla önyargılarını ve korkularını yenmekte, hatta uzun vadede sağlam dostluklar kurabilmektedirler. Bu, iki tarafın da önyargılarından arınması ile başarılabilmektedir. Ancak tüm yakınlığa ve samimiyete rağmen ‘Ermenilik’ ile ilgili konular ‘hassas mevzu’ olarak görülmeye devam etmekte, en yakın ‘Türk dostlar’la dahi konuşulamamaktadır.

“Üniversiteden bu yana senelerdir arkadaşlık ettiğim Türkler var. Yediğimiz içtiğimiz ayrı gitmez. Ama bir yere kadar. Herşeyi konuşamayız. Mesela her 24 Nisan geldiğinde huzursuz olurum birşey sorarlar, söylerler mi diye. Ya da Ermeni Tasarısı olayları olduğunda her seferinde tedirgin olurum. Onlar belki benimle rahat konuşabilir ama ben onlarla konuşamam. Çünkü onlar çoğunluk, ben azınlığım.” (Mari, 32)

“Her şeyimi paylaştığım bir iki arkadaşım var yüzde yüz her şeyimi... Ama tabii ki bu bizim onlar hakkındaki olumsuz görüşümüzü ona sunacak kadar değil açıkçası.” (Dönis, 24)

Görüşmecilerden Mari ile Dönis’in ortak noktası, Türklerle arkadaşlıklarına koydukları sınırdır. Özellikle Dönis’in ‘onlar hakkındaki olumsuz görüşümüz’ sözü dikkat çekicidir. Dönis bu sözü daha sonra “Olumsuz derken, sonuçta biz Türkler Ermenileri kesti diyoruz” şeklinde açıklamıştır. Her ikisi de görüşmenin devamında, Türk arkadaşlarına Paskalya’da yumurta ve çörek götürdüklerini, hatta Noel gibi dini bayramlarda evlerine davet ettiklerini söylemişlerdir. Saha çalışmasındaki diğer görüşmecilerde de benzer bir yaklaşım söz konusudur. Türklerle ilk temasın tedirginliği geçtikten sonra onlarla dostluk kurabilen Ermeniler, kültürlerini, adetlerini, geleneklerini, hatta sofralarını bu kişilerle paylaşabilmekte, dostlarını özel alanlarına dahil edebilmektedirler. Ancak söz konusu olan iki topluluğun ortak tarihi olduğunda tercih edilen yöntem sessizleşmektir. Bu sessizlik daha çok 1915 Ermeni Tehciri için geçerlidir. 20. yüzyılda azınlıklara yönelik diğer olaylar nispeten tartışılabilirken, 1915 Olayları iki taraf için de kesin bir tabudur.

4.7 Devletle İlişkiler

Ermeniler, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet hizmetlerinde görev almaya başlamışlardır. İlk olarak sarayda çeşitli hizmetlerde bulunmuş, 19. yüzyıldan itibaren üst rütbelerde bazı görevlere getirilmişlerdir. Birçok Ermeni'ye bu dönemde paşa ünvanı da verilmiştir. 1876'da I. Meşrutiyet'in başlamasıyla gerçekleştirilen seçimlerde meclise giren Ermeniler olduğu gibi, arazi ve nüfus gibi kritik sayılabilecek işlerde de görevlendirilenler olmuştur.

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte gayrimüslim azınlıkların sahip oldukları haklar artırılmıştır, böylece eşit yurttaş sayılmışlardır. Ancak zamanla bu eşitlik anlayışının pratikte uygulanmadığı görülmüştür. "Cumhuriyet döneminde azınlıkların hukuki statülerinin yükselmesine karşın, kamu alanına katılımları azalmış, hatta giderek sıfırlanmıştır" (Yıldız, 2001:275). Osmanlı'nın son zamanlarında devlet nezdinde görevler alan Ermeniler, Cumhuriyet'in ilk döneminde resmi olarak yayınlanan, sonraki zamanlarda ise yazılı olmadan belirlenen kanunlar ile kamusal birçok görevden men edilmişlerdir.

1925 tarihli Memurin Kanunu'nda kamu görevlisi olabilmek için 'Türk olma' şartı koşulmaktadır. Türklüğü etnik olarak tanımlayan bu kanuna göre gayrimüslim azınlıkların kamu görevlisi olması imkansızdır. Bu durum, 1965'te çıkarılan Devlet Memurları Kanunu ile değiştirilmiş ve 'Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olma' şartı konulmuştur. 1 Haziran 1932'de çıkan kanun ise birtakım mesleklerin Türk olmayanlar tarafından yapılmasını engellemektedir.

Bugün bazı mesleklerin icrası konusunda belirli bir kanun olmasa dahi, pratikte benzer yasaklar devam etmektedir. Gayrimüslim azınlıklara yasaklanan işlerin bazıları hakimlik, savcılık, polislik, itfaiyecilik, dış işleri ile ilgili görevler, profesyonel askerlik ve pilotluk gibi mesleklerdir. Bunların yanı sıra devlet memurluğunun⁵⁷ her kademesi azınlıklara yasaktır.

---

⁵⁷ Bugün Türkiyeli gayrimüslim azınlıklar devlet memuru olarak ancak kültür sanat (sinema, tiyatro) ve eğitim (yüksek eğitim) alanlarında ve yerel belediyelerde görev alabilmektedirler.

“Devletin herhangi bir yerinde seni temsil edebilecek ya da senin gibi bir insanın olmaması... [...] Örnek veriyorum, savcı olamazsın. Ben Ermeni savcı görmedim. Orduda görev alamazsın. Ne bileyim polis akademisinde olamazsın, itfaiyeci olamazsın, cankurtaran olamazsın, devlet memuru olamazsın. Çöpçü dahi olamazsın. Devlet memuru şöyle olabiliyorsun; örnek veriyorum tiyatrocusun, operacısın, öyle olabiliyorsun. Ama vergi dairesinde memur olamazsın mesela. Böyle anlamsız kurallar var. Bu yazılı olmayan bir kural.” (Aras, 32)

Görüşmecilerin tamamının bu duruma tepkisini gösteren en belirgin cümle ‘çöpçü bile olamazsın’dır. Görüşme yapılan onbeş Ermeni’nin hepsi bu cümleyi bir şekilde kurmuşlardır.

“Ben isterdim ki bir deniz subayı olayım. Olamayacağımızı 18 yaşına gelince anladım; rüştümü ispat edince daha doğrusu. Söylediler değil, belliydi yani. Çünkü böyle bir akrabamız, bir tanıdığımız bir kamu hizmeti filan görmüyordu. Yani bir şey yapamıyor, olmuyordu. Hepsi kendi esnaflığını yapıyordu. Kimisi bakkaldı, kimi balıkçıydı.” (Arto, 58)

Yazılı olmayan bu kurallar, hiçbir şekilde sözlü olarak da iletilmemektedir. Ermeni gençler, Ermenilikle ilgili birçok konu gibi, bunu da zamanla, kişisel deneyimleri ve gözlemleriyle öğrenmektedirler.

Ermeniler mesleki konularda yaşadıklarına benzeri kısıtlamaları askerlik görevlerini yerine getirirken de yaşadıklarını düşünmektedirler.

“Gayrimüslimsen, hele ki Ermeni’ysen askerde de ayrı bir kategorisin. Seni bir şekilde ayırıyorlar. Ben dalgıcım ve eğitmenim. Bunu söyledim ki denizle ilgili bir iş yaptırırsınlar. Ama beni aldılar, su bile olmayan bir yerde orduvine koydular. Maksat kritik yerde olmasın.” (Levon, 26)

Saha çalışmasında görüşülen erkeklerin tamamının ortak düşüncesi ‘öteki’ olarak görülen Ermenilerin askerde stratejik görevlere getirilmeyeceğidir. Bu, ‘vatan borcu’ olarak yapılan ‘zorunlu’ askerlik için geçerli olan bir uygulamadır. Profesyonel anlamda zaten asker olmayan Ermeni erkekleri, görev olarak yaptıkları askerliği de yine yazılı olmayan bazı kurallar dahilinde tamamlamaktadırlar. Bir yandan Ermenilerin ordu içerisinde kritik yerlerde bulunmamaları sağlanarak risk azaltılmak istenmekte, bir yandan da silahlı kuvvetler çatısı altında, kimlikleri ve dinleri nedeniyle başlarına birşey gelmemesi için bu yöneme başvurulmaktadır.

4.8 Türkiyeli Ermeniler ve Politika

İçlerine kapalı şekilde yaşamayı korkularından arınmanın bir yolu olarak gören Türkiyeli Ermeniler, politik konularda da aynı tutumu sergilemektedirler. Bir yandan azınlık olmanın getirdiği çekinceler, bir yandan da Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşlarını apolitize etmeye yönelik çabaları Ermenilerde etkisini açıkça göstermektedir. Cumhuriyet Halk Fırkası döneminde azınlık karşıtı politikalar nedeniyle gayrimüslimlerin mecliste ancak bağımsız vekillik yapabildiklerini belirten Rıfat Bali'ye (2009:60) göre azınlıklar, çok partili dönemin başladığı 1945 yılından, 1960 yılındaki askeri darbeye kadar mecliste varlık göstermiş, kurucu mecliste görev yapmışlardır. Günümüze kadar olan sonraki dönemde ise Türkiye Büyük Millet Meclisi çatısı altında herhangi bir görev alamamışlardır.

Ermenilerin gündelik hayatının her alanına yayılan önyargı ve korku, politik görüşlerinde de kendini göstermektedir. Yapılan saha çalışmasında görülmektedir ki, bu yaklaşımı oluşturan bir yandan devletin apolitizasyon politikalarıyla bir yandan da kolektif bellekleri etkili olmaktadır.

“Tabii ki benim de politik bir duruşum var. Ama fikirlerimi çok yakın Ermeni dostlarım dışında kimse bilmez. Türkler birbirlerinin görüşlerini anlamaya çalışmazken, bir Ermeni'nin söyleyecekleriyle niye empati kursun ki?” (Mari, 32)

Aktif olarak politikaya katılımları hep sınırlı kalan Ermeniler, 1990'ların sonlarından itibaren siyasi hayatta daha fazla rol almaya, belediyelerde hizmet etmeye, siyasi partilerde görev almaya başlamışlardır. Buna rağmen halkın büyük çoğunluğu hala siyasetten uzak kalmayı ve politik duruşunu belli etmemeyi tercih etmektedirler.

“Benim jenerasyonumda, önceki jenerasyona kıyasla şey var, ben belki de daha politığım, daha politik duruyorum. Mesela ailemde en politik ben gibi duruyorum. Onlarda herşey bastırılmış çünkü. Ben 1980'de çocuktum. Kendime geldiğimde 1990'ların ortası diyeyim, yani daha serbestti. Daha bilinçli oluyorsun, internette herşeyi okuyabiliyorsun.” (Serdar, 33)

Ermeni cemaatinden birçok kişinin bugün aktif olarak politikayla uğraşmasına rağmen, Haziran 2011 yılında milletvekili olmak üzere hiçbir Ermeni'nin aday olmaması dikkat çekicidir.

“Kriterim milliyetçi olmaması olabilir. Onun dışında çalışkan, hırsız olmayan. En azından öyle olmadığını düşündüğüm kişilere oy verebilirim. her ne kadar ben hayır desem de *Haylık*la ilgili bağlantısı önemli. Sonuçta milliyetçi olmasın dediğim zaman, ben zaten bunu söylemiş oluyorum. Milliyetçi neden olmasın? Milliyetçi olursa ben rahatsız olurum çünkü.” (Maral, 26)

Türkiyeli Ermenilerin kimliklerini koruma çabası, kendilerini yönetecek kişileri seçme kriterlerinden de görülmektedirler. Yapılan saha çalışmasında görülmektedir ki Ermeniler için genel seçimlerde oy verirken temel kriterler, siyasi görüş ve partinin Ermenilere yaklaşımı olmaktadır. Görüşmeciler bu partilerin halka vereceği hizmetin kalitesini sonraki sıralara koymaktadırlar.

“Belediye seçimlerinde kriterim *Haylığa*, bu farklı kültürlere açık olan, onları destekleyen... Onların kültürel hayatının da devamlılığını sağlayacak şeylere açık olan bir yaklaşım tabii ki... O önemli bir kriter. Tanıdığımız insanlara biz açılabiliriz.” (Selin, 33)

Yerel yönetimlerle ilgili seçim kriterlerinde ise genel seçimlerdekine ek olarak, aday olan kişilerin Ermenilerle ve Ermeni vakıfları ve dernekleri ile olan sıcak ilişkilerinin olması da göz önünde bulundurulmaktadır.

V. BÖLÜM

GÜNÜMÜZDE TÜRKİYELİ ERMENİLERİN KORKULARI

5.1 Ermeni Kimliği ve Korku

19. yüzyılın sonlarından itibaren önce ‘hain’, sonra ‘öteki’ olarak görülen Türkiyeli Ermeniler, bugün kendilerini açıkça hedef gösteren, resmi bir ayırım veya uygulama olmamasına rağmen, azınlık olma duygusunu hala üzerlerinde taşımaktadırlar. Sosyolog Melissa Bilal (2011:478), Türkiyeli Ermenilerin bugünkü psikolojilerini “yersizleştirme” ve “kayıp” kavramlarıyla açıklamaktadır. “Bulunduğun yerde, kimliğinden, tarihinden, dilinden, belleğinden koparılmak. Oranın aslında sahibi olmadığının sürekli sana hatırlatılması.” Kişinin doğduğu yerde kendisini yabancı olarak hissettirilmesi duygusunu “yersizleştirme” olarak adlandıran Bilal’a göre “insan kendi toprağında da yersizleşebilir, onun adı da azınlık olmak demektir. Türkiye’de azınlık olmak demek, kendi evinde yersizleştirilmiş hissetmektir. Kendini evinde hissedememek, kendini oraya ait hissedememek, o yeri de kendine ait hissedememek demektir.” Türkiyeli Ermeniler başta 1915 Ermeni Tehciri olmak üzere, azınlıklara yönelik politikaların ve uygulamaların yarattığı kolektif korkuyla ve “yersizleşme” duygusuyla baş etmeye çalışmaktadırlar.

“Temas etmediğin bir şey hep seni korkutur. Sen ne kadar bir şeyi tanırsan, ona dokunabilirsen, o kadar korkularını yenebilirsin ve anlarsın. Belli bir noktadan sonra, hayatımda hangi nokta o bilmiyorum, bazı korkularıma karşı koymam gerektiği hissiyatı içindeyim.” (Selin, 33)

Çocukluklarından itibaren farkında olmadıkları bir korkuyla büyüyen Ermeniler, hayatları boyunca bu duyguyla mücadele etmeye çalışmaktadırlar. Bir yandan büyük topluma entegre olarak mevcut

korkularından arınmaya çalışırken, bir yandan da korkularının nedeninin bizzat içine girmeye çabaladıkları büyük topluluğun olması mücadelelerini zorlaştırmaktadır.

“Gaddarlığın arttığı dönemlerde hele bir de Ermeni iseniz daha kolay gaddarlığa uğrayabilirsiniz... Korumasızsınız çünkü. Bu korku herkes için var, Ermeniler için bir kat daha fazla var.” (Dikran, 41)

“Biz Ermeniler olarak, biraz daha kapalı geliyoruz bana. Yani daha böyle kapalı, daha biraz at gözlüklü. Yani sert köşelerimiz var. Hep dar düşünüyoruz. Ermeni toplumunu böyle görüyorum. *Mamama* sorduğumda da hep ‘Azınlık baskısı, biz bununla yetiştik’ der. Ama geliştirebilirdik. Toplumsal sorunumuz, cemaat olarak sorunlarımız da belki bundan kaynaklanıyor olabilir.” (Dönis, 24)

Azınlık olma psikolojisi Ermenilerde nesilden nesle geçen bir olgudur. Görünürde hiçbir sıkıntı yaşamayan nesillerde dahi gizli bir korku söz konusudur. Öyle ki, korkunun yoğunluğu azalsa da hiçbir zaman tamamen yok olmamaktadır.

“Ne kadar da önceki hayat tecrübelerimizde çok spesifik olarak böyle fiili bir baskı görmemiş gibi gözüksük de, dolaylı olarak her zaman insan o psikolojik baskıyı hissediyor. Yani bu korkuyu belli etmese de herkes hissediyor açıkçası.” (Nurhan, 39)

Kolektif korku, fark etmeseler de Türkiyeli Ermenilerin içine o kadar işlemiştir ki, kendini her an her yerde gösterebilmektedir.

“Eskiden umumi tuvalete girdiğimde pisuarda kendimi saklıyordum, Ermeni ya da gavur derler diye korkuyordum.”⁵⁸ (R.B.)

Kimliğini belli etme korkusu R.B.nin o kadar içine işlemiştir ki Ermeni ve Hıristiyan kimliğini her an her yerde gizleme ihtiyacı hissetmektedir. Kamusal alanda azınlık kimliklerini açığa çıkartan konulardan biri de Ermenilerin isimleri olmaktadır. Bazı aileler ‘olası tehlikeler’e karşı çocuklarını korumak için Ermeni ismi vermeme taktiğini uygulamaktadırlar.

---

⁵⁸ Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) Demokratikleşme Programı kapsamında, 11 Aralık 2010 tarihinde yapılan “Azınlık Hakları” çalıştayında erkek katılımcı R.B., Ermeni ve Hıristiyan olma deneyimlerini bu örnekle anlatmıştır.

“Şöyle bir avantajım var, benim ismim Aras. [...] İşte soyadım oğlu ile bitiyor. Yani hiçbir şekilde falso vermiyorum.” (Aras, 32)

“Selin beni Türk yapmıyor, sonuçta *Hay* olarak yaşıyorsam... Hep şöyle bir algılamam olmuştur. Selin bir yandan iyi, çünkü hiç bilmediğim biriyle tanışırken rahat bir isim. Ve farklı olduğum belli olmuyor.” (Selin, 33)

Ermeni ismine sahip olanlar, büyük topluluğun içine girdikleri andan itibaren yabancı olmadıklarını ve niye farklı bir isme sahip olduklarını anlatmak zorunda kalmaktadırlar.

“İlk şunu düşünürdüm; acaba adım garip gelecek mi, yani şimdi ne olacak? Adımı ilk söylediğim ortamda hep bunu düşünmüşümdür. Hele de böyle mesela bir kursa falan yazılsam, sınıfta kendimi tanıtmak için adımı söylediğimde bakalım neler olacak diye düşünmüşümdür. Şimdi artık popüler oldu yabancı isimler garipsenmiyor ama benim çocukluğumda çok yoktu ve böyle ortamlarda hep gerilir, korkardım.” (Dönis, 24)

Aras ve Selin isimlerinin hem Ermenice’ye hem Türkçe’ye uygun olması nedeniyle rahat ettiklerini belirtirken, ismi Türkçe’yle uyumlu olmayan Dönis, kamusal alana çıktığı anda kendini belli etmekte, bunun huzursuzluğunu yaşamaktadır. Görüşmecilerden Dikran (41), Ermenilerin isimlerini dahi açıklamaktan korkmalarının nedenlerini net bir şekilde ifade etmektedir:

“Hrant’ın ölümüne kadar kimliğimi hiç gizlemedim. Aslında şimdi de gizlemiyorum ama bazı şeylerde gizlemeye başladım artık. İsmimi en azından söylemiyorum. Hrant’ın ölümüne kadar çok direkttim. Hayır... Mesela bazı insanlar Vartan’sa Altan der, Agop’sa Ahmet der falan. Ben böyle bir şey hiç yapmadım hayatım boyunca. Fakat Hrant vurulduktan sonra... Dolayısıyla Dikran demiyorum, Türkçe bir isim söylüyorum. İnsan bir şekilde düşünüyor ya bir şey olursa diye. [...] Bu beni bazen rahatsız ediyor aslında; neden ben böyle korkan bir adam haline geldim falan. Fakat durum da ortada işte...”

Türkiyeli Ermeniler, bir yandan kimliklerini rahatça yaşayabilmek için kendileri ve kolektif korkuları ile mücadelelerini sürdürürken, dışarıdan gelen tehditler yeniden kabuklarına çekilmelerine neden olmaktadır. Her yeni tehditte korkuları canlanmaktadır. 1915 Ermeni Tehciri ile başlayan bu korku sürecinin son tetikleyicisi Dikran’ın da belirttiği gibi Hrant Dink’in öldürülmesi olmuştur.

5.2 Dil ve Korku

Dil, etnik kimliklerin tam merkezinde duran bir olgudur. Birçok analist “dilin, milli kimliğin birincil belirleyicisi olduğunu ileri sürmüştür: Aynı dili konuşanlar milli bir bağ fikrine sahip olmaya yatkındırlar” (Billig, 2002:40). Türkiyeli Ermeniler için de kimliklerinin ve aidiyetlerinin en önemli unsurlarından biri Ermenice’dir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermeniler anadillerini rahatlıkla kullanabilmiş, kendi dillerinde eğitim alabilmişlerdir. Tanzimat ve sonrasındaki dönemde uluslaşma anlayışının kendini göstermesiyle Türkçe’nin daha geniş kesimlerce konuşulması için çalışmalar başlamıştır. 1876 tarihinde yayınlanan Kanun-ı Esasi’nin “Türkçe’yi devletin resmi dili olarak ilan eden ve devlet hizmetlerinde çalışabilmek için bu dili bilme koşulunu getiren 18. maddesi” (Özdoğan vd., 2009:306) azınlık dilleri adına ilk önemli dönüm noktası olmuştur. Lozan Antlaşması ise 39. maddesi ile bu yasağı yumuşatmış, Türk uyruklu olup Türkçe bilmeyen azınlıklara ve yabancılara özel veya ticari hayatta ve mahkemelerde diledikleri takdirde kendi dillerini kullanabilme hakkını tanımıştır.

Ulus devletleşme aşamasında birçok konuda olduğu gibi dilde de birlik sağlanması konusunda çaba başlamış, Lozan Antlaşması’nın azınlık dillerine getirdiği güvenceye rağmen, Türkçe’nin kullanılması ve dilde birlik çalışmaları yapılmıştır. Dini ne olursa olsun, Türkçe konuşan bir milli kültür ve ulus yaratmak isteyen Türkiye Cumhuriyeti, devletin resmi dilinin Türkçe olduğunu ilan etmiş, Türkçe bilmeyen vatandaşların da dili öğrenmesini zorunlu kılmıştır. “Dilsel asimilasyon 1920’lerin ikinci yarısından itibaren gündeme gelmiş olsa da, esasen Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren tek dilci bir politika belirlenmiştir” (Kubilay, 2004:67). Bu anlayışın bir parçası olan Vatandaş Türkçe Konuş kampanyaları, dilde birlik hedefini toplumsal bir mücadele haline getirmiştir.

Türkiyeli Ermeniler son yüz yıl boyunca kendilerine yönelik uygulanan politikaların yarattığı korku nedeniyle anadillerini sadece kendi özel alanlarında kullanmaya başlamışlardır. Kamusal alanda Ermenice’yi

kullanmanın kimliklerini açığa çıkartacağını düşünmektedirler. “Bir siyasal konjonktürün bulunmadığı zamanlarda bile genelde azınlıklara, özelde Ermenilere yönelik olumsuz tutumların etkisiyle sokakta Ermenice konuşmaktan çekinilmekte ya da korunma refleksiyle Türkçe’ye dönülmektedir.” (Özdoğan, 2009:310)

“Vapurda falan *Hayeren* konuşma diye tembih ederlerdi. Korkmam gerek diye düşünürdüm. Yani dışarıda *Hayeren* konuşulmaz, korkulacak bir şeydir. *Mamam* da istemezdi. *Mamam* daha çok korkardı. Çünkü verilecek cevap bulmazdı.” (Takuhi, 60)

Takuhi’nin annesi 1915 Ermeni Tehciri’nden başlayıp, 6-7 Eylül Olayları’na kadar olan süreçleri bizzat yaşamıştır. Tüm bu deneyimlerin yarattığı travmanın etkisiyle sokakta kimliğinin belli olmasından korkarak Ermenice konuşmamış ve çocuklarına da aynı korkuyu aktarmıştır. Takuhi görüşmenin devamında kendisinin de uzun zaman aynı korkuyu yaşadığını ve çocuklarına da sokakta Ermenice konuşmamayı tembih ettiğini iletmiştir.

“Öyle baskıcı gibi görünmek istemeseler de, böyle sokakta falan çok Ermenice konuşmamamı hep söylerdi annem. Korkutmadan söylemeye çalışırdı. ‘*Şad pan mi iner, dacignerun hed şad mi khosir*’⁵⁹ falan derdi. Öyle şeyler hatırlıyorum.” (Nurhan, 39)

Sokakta kimliğini deşifre etme korkusu, o denli güçlüdür ki diğer bir çok korkuları gibi bunu da deneyimlerle öğrenmeleri zaman alacağından, büyükleri tarafından çocuklarına henüz küçükken açıkça ifade edilmektedir.

“Arada hatırlıyorum böyle sokakta ‘*mama, mama*’ dediğim zamanlar hani ‘*Tırkeren khose*’⁶⁰ filan dediklerini hatırlıyorum. Belki işte bunları arada duyduğum için belki bilinçaltıma yerleşti ve Türklerle temas ettiğim noktada acaba ne olacak filan gibi düşüncelere kapıldım. Ne bileyim herhalde *Hay* olduğunun fark edilmesini çok da istemiyordu.” (Selin, 33)

Saha çalışması sırasında görüşülen kişilerin tamamı hayatlarının bir döneminde sokakta Ermenice konuşmama konusunda aileleri tarafından

⁵⁹ Nurhan’ın kurduğu Ermenice cümlenin Türkçe karşılığı ‘Çok şey yapma, Türklerle çok konuşma’ şeklindedir.

⁶⁰ ‘Tırkeren khose’ cümlesi, ‘Türkçe konuş’ anlamına gelmektedir.

ihtar edildiklerini söylemektedirler. Bu korku o kadar derindir ki, anne yerine ‘*mama*’ denmesinden bile rahatsız olunmaktadır.

“4-5 yaşlarındaydım. *Mamam* sokakta Ermenice konuşurmazdı. Bir gün sadece ‘*mama*’ dedim, başka tek kelime Ermenice söylemedim. Adamın biri döndü, ‘*Mama, mama, mamamı* da seni de ... pis gavur’ dedi. Daha küçücük çocuktum. Hayatımda en korktuğum anlardan biriydi herhalde.” (Anahit, 33)

Anahit’in bizzat yaşadığı bu deneyim Ermenilerin korkularının sadece kolektif belleklerinden gelen bir duygu olmadığını, gündelik yaşamda bizzat yaşadıkları deneyimlerle beslendiğini göstermektedir.

5.3 Din ve Korku

Ermeni toplumu M.S. 301 yılında, Krikor Lusavoriç’in önderliğinde Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Aynı zamanda Hıristiyanlığı seçen ilk topluluk olan Ermeniler için din, tarih boyunca kimliklerini inşa eden unsurlardan biri olmuştur. Osmanlılar döneminde belirli kurallar çerçevesinde ibadetlerini rahatça yerine getiren Ermeniler, Cumhuriyet’ten sonra da bunu kısıtlayan herhangi bir yasakla karşılaşmamışlardır. Ancak bugüne kadar sürdürülen politikalar, Ermenilerde din konusunda da korkuya neden olmaktadır.

Kilise, bugün de Ermeniler için sadece bir ibadet yeri değildir. Cenaze, düğün, vaftiz gibi törenler ile dini bayramlarda kiliseye gitmek, sadece dini bir ritüel olarak görülmemekte, Ermeni kimliklerini yaşamalarına ve güçlendirmelerine aracı olmaktadır. Kilisenin cemaati bir arada tutmak anlamında önemli bir işlevi bulunmaktadır.

“Bunu anlayamazsınız diyorum. Çünkü sen azınlık değilsin, sen çoğunluksun. Sen camiye gitmesen de bu ülkede yürür herşey. Ama ben kiliseye gitmezsem olmaz. Zaten kaç kişiyiz? Bunu anlamıyorlar, anlayamazlar da zaten. Anlamalarını da bekleyemem.” (Serdar, 33)

“Biz Hıristiyan’ız sonuçta. Kendi bayramlarımız var. Ama hiçbir zaman Türkler kadar coşkulu kutlayamıyoruz. Ramazan’da, Kurban’da tüm ülkede bir coşku oluyor. Biz kendi semtimizde bile korkuyoruz çok büyük hazırlıklar yapmaktan. Mamam her sene Paskalya’da kiliseye giderken aynı şeyi söyler:

‘Hepsi giyinmiş kuşanmış yine gidiyorlar kiliseye derler mi acaba?’” (Mari, 32)

Ermeniler için din de kimliklerini ‘ele verecek’ unsurlardan biridir ve bunu olabildiğince içlerine kapanarak yaşamayı tercih etmektedirler.

“Ben bir kiliseye gittiğimde şey de düşünebiliyorum, acaba şimdi psikopatın teki gelip burada bir bomba patlatır mı diye de bir korkum da var. Ermeni olduğumuz için... Böyle bir korku da var. Bu tamamıyla sinagogların patlatılmasından sonra hissettiğim bir şey aslında.” (Maral, 26)

Saha çalışması sırasında yapılan görüşmelerde, görüşmecilerin birçoğu, genelde böyle bir korkuları olmadığını, ancak başka ibadethanelere yapılan her eylemde, kendi kiliselerine de bomba konacağı veya birilerinin saldıracağı korkusunu taşıdıklarını belirtmişlerdir.

“Eskiden kiliseye giderken haçımı saklardım. Hala de takmam. Dışarıda sonuçta kimliğini çok fazla belli etmemek gerekiyordu. Niye olduğu belli değildi ama bu bilinçaltına yerleşmiş bir şey. Hiç konuşulmadan... Evet sessiz olan bir şey. Yani bazı sinyaller alıyorsun. O sinyaller de tam belli değil aslında ama şey, yani haçımı saklamak durumundasın. [...] Tanımadığım birinin benim haçlı olduğumu görmesini istemiyorum. Ama mesela çok komik Avrupa’ya çıktığımda hemen haçımı takabilirim yani. Orada hiçbir problem olmaz.” (Selin, 33)

Hıristiyanlığın sembolü olan haç, Ermenilerin kimliğini açığa çıkartacak göstergelerin başında gelmektedir. Görüşmecilerin birçoğu özel alanda rahatlıkla taşıdıkları haçı, kamusal alanda saklamaları gerektiğini düşünmektedirler. Bir kısım görüşmeci ise haçın bugün artık bir ‘süs’ unsuru haline geldiğini ve eskiye göre daha rahat kullanabildiklerini iletmekte; buna rağmen buldukları ortama göre arada sakladıklarını eklemektedir.

“Haçımı ancak çok rahat ettiğim bir ortamda veya yabancıların, turistlerin de olduğu ortamlarda takmayı tercih ediyorum. Karşımdaki biraz şüpheli baksa, hemen saklarım. Korkarım bir laf ederler, tartışma çıkar diye. Bir de bazı yerlerde kimliğimi istediklerinde ehliyeti veriyorum ki din hanesi görünmesin, sorun olmasın diye.” (Anahit, 33)

Anahit kimliğinde ‘Hıristiyan’ olarak yer alan din hanesinden rahatsızlık duymakta ve bunu gizlemeyi istemektedir. Türkiye Cumhuriyeti

nüfus kağıtlarında yer alan din hanesi, devletin ‘öteki’leri ifşa etme stratejisinin bir uzantısıdır. Anayasa’ya aykırı olan din hanesi uygulamasından toplumdaki birçok kişi gibi Ermeniler de rahatsız olmakta ve bundan dolayı bir huzursuzluk yaşamaktadırlar.

5.4 Gündelik Hayatta Korku

Michel de Certeau (2009:54), insanların içinde buldukları toplumsal ilişkilerde iki kavramın öneminden bahsetmektedir: Strateji ve taktikler. Strateji nasıl yaşanacağını belirleyen bir kontrol mekanizmasıdır; taktikler ise mevcut stratejinin içinde var olma yollarının her biridir. Ermeniler, Türkiye devletinin homojen bir ulus yaratma stratejisinin karşısında çeşitli taktikler üreterek var olmaya çalışmaktadırlar. Bu taktikler aynı zamanda gündelik hayatlarında yaşadıkları korkularla mücadele etmelerini sağlamaktadır.

Çocukluk çağları boyunca, özel alanlarında korkunun altyapısı oluşturulan Ermeniler, büyük toplulukla ilk temaslarından itibaren bu korkularını ortaya çıkartacak pratikleri deneyimlemeye başlamaktadırlar.

“Bir gün *mamam* beni Çiftebakkal’a bir şey almaya gönderdi. Sokağın dibinde, benim yaşımda bir oğlan beni yakaladı. Bana dedi ki, ‘Ben gavurum, Ermeniler kötü, Türkler iyi diyeceksin. Yoksa seni bırakmam.’ Zaten pısrığıım. Nasıl korktum... Böyle bir baktım, etrafta kimse yok ve ben mecburen o lafları dedim. Ondan sonra *mamama* da diyemedim beni başka yoldan gönder diye. Yani o şekilde bir korkuya kapıldım.” (Takuhi, 60)

Takuhi’nin yaşadığına benzer deneyimleri, pek çok Ermeni çocukluklarından itibaren yaşamaktadır. Korkunun temelini oluşturan, Ermenilere karşı Türkler düşüncesi bilinçaltılarında sürekli tetikte durmakta ve her fırsatta ortaya çıkmaktadır.

“Üniversitedeki ilk senemdi; dans etmeyi çok severim, dans kulübünün seçmelerine girdim ve kazandım. Ama babam ne yapacaksın dans bilmem ne falan filan, istemedi. Çünkü Türk bir erkekle çok yakın temas etmemden korktu.” (Selin, 33)

Selin’in babası, kızının kontrolleri dışında olan bir ortamda bulunmasını, Türklerle yakın ilişkiler içerisinde olmasını istememiştir. Yakın temas gerektirdiği için kızının dans etmesini tehlikeli bulmuş, uzun

vadede bir Türk'ün kızını elinden almasından korkmuştur. Selin görüşmenin devamında söylediği “Babamın en korktuğu şey bir Türk’le evlenmemdi” sözü, bu korkunun ne kadar derin olduğunu gösterir niteliktedir.

“Geçenlerde bir olayla karşılaştım. Dernekteki yeni yönetici arkadaşlardan biri, genç nesil... İlk yönetim kurulu toplantısı; doğal olarak herkes birbirinin telefonunu alsın dedik. Genç kızlardan biri ‘Bu telefonları niye alıyorsunuz? Bu telefonlar dinlenecek mi?’ diyor. Kafadan dernek yöneticisi oluyorum, telefonlar dinlenecek mantığı var. Düşün evde nasıl bir korkuyla yetişiyor.” (Aras, 32)

Ermeniler korkularını sadece kamusal alana değil, kendi özel alanlarına da taşımaktadırlar. Aras’ın anlattığı örnekteki genç kızın bir Ermeni lisesinin mezunlar derneğinde, arkadaşlarına telefonunu verirken tedirginlik yaşaması korkunun derinliğini gösterir niteliktedir.

“Resmi dairede ismim söylendiği anda hemen yanlarına gideyim istiyorum. Yani başkaları benim adımla duymasın gibilerinden.” (Takuhi, 60)

“En korktuğum şey belediye, nüfus dairesi, askerlik şubesi, mahkemeler gibi devlet dairelerinde işimin olması. İsmimi söylerken bile öyle bir bakışla karşılaşırsın ki... Belki özel bankalara falan gittiğimde de benzer durumlar oluyordur ama benim dikkatimi çekmiyor. İçinde devlet ismi geçen herşeyden korkuyorum.” (Levon, 26)

Kendi özel alanlarında dahi gizli korkuları olan Ermenilerin korkuları, dışarıya çıktıkları andan itibaren katlanarak artmaktadır. Resmi daireler korkulacak yerlerin başında gelmektedir. Stratejinin bizzat yaratıcısı olan devleti temsil eden bu yerlerde kimliklerini vermek zorunda kalmaları ve hatta isimlerinin yüksek sesle okunması dahi onları tedirgin etmektedir.

“Resmi dairelerde kimliğimdeki Hıristiyan’ı göstermemeye çalışırım genellikle. O gizleme şeyiyle, göstermeme, korku... Mesela kamusal yerlerde kimlik istediklerinde... Bir şirkete toplantıya gittiğinde sana kimlik karşılığı ziyaretçi kartı verirler. Hep ehliyetimi veririm. Çünkü ehliyetinde din yazmaz.” (Selin, 33)

Nüfus kağıtları, üzerlerindeki din hanesi nedeniyle Ermeniliği gösteren bir belge olarak görülmektedir. Bu nedenle herhangi bir yerde kimlik vermeleri gerektiğinde, din bilgisinin bulunmadığı ehliyeti tercih etmektedirler. Kiliseye giderken haçını saklamak, iş hayatında Türkçe isim

kullanmak, vb. gibi bu davranış da mevcut stratejilere karşı Ermenilerin kendilerini korumak için uyguladıkları taktiklerden biridir.

Türkiyeli Ermenilerin uluslaşma stratejisine karşı geliştirdiği taktiklerden biri de kendilerini milli kimliğin bir parçası olarak göstermektir. Bunu yapmanın en kolay yolu milli simgeleri kullanmaktır. “Çeşitli milli simgeler arasında belki de en yaygın olanı bayraktır” (Özkırımlı, 2010:171). Kamusal alanlarda sıkça dalgalandırılan bayraklar, farkına varılmadan da olsa, Türklüğün sürekli akıllarda kalmasına hizmet etmektedir. Türkiyeli Ermeniler de bu taktiği kullanmakta ve devlete bağlılıklarını, her fırsatta astıkları Türk bayrakları üzerinden göstermeye çalışmaktadırlar.

“Bayrak asarak biz sizden daha çok milliyetçiyiz, Türk’üz duyguları ağır basıyor. Bunu yapmalıyız. Çünkü her an hedefteyiz biz.” (Takuhi, 60)

“Bayramlarda ben de bayrak asarım. *Yayam* sağken o da evinde asardı. Belki gerçekten bir azınlık psikolojisi olarak düşünüyorum ben bunu. İşte bu ülkede, bu topraklarda yaşanılıyor. Az özen gösterilmiş, bu bayram önemsenmiyor diye düşünürler diye belki. Temkinli gitmek, korku, yanlış anlaşılmalım diye. Bayramlarda ilk bayrağı hep biz asarız.” (Dönis, 24)

“Dedem bayramlarda bayrak asardı. Birçok aile o dönemde, 6-7 Eylül’de o bayrağı asarak kurtulmuştur yani. Çok bilinmeyenli bir denklem olduğu için şey anlayamıyorsun. O insanların yaşadıklarını göz ardı edemiyorsun. Adam kendini o şekilde rahat hissediyor. O korku hala var içinde demek ki.” (Serdar, 33)

Görüşmecilerden Serdar’ın belirttiği gibi 6-7 Eylül Olayları’nda evine, işyerine bayrak asarak saldırılardan kurtulan çok sayıda kişi olmuştur. Bugün de özellikle bayramlarda evlere, işyerlerine asılan bayraklar ile ‘Bizler öteki değiliz, sizin kadar Türk’üz’ mesajı verilmeye çalışılmaktadır.

“Mecburiyet, niye? Asmak lazım. Mesela on daire var bir apartmanda, dokuz dairede bayrak var, bir dairede bayrak yok. ‘Kimin dairesinde bayrak yok?’ Efendim, işte Apisoğom Efendi’nin dairesinde bayrak yok. ‘Apisoğom Efendi ne?’ Ermeni. ‘Ulan Ermeni’ye bak. Bayrağı da asmıyor zaten. Bu adamlar hep böyledir.’ Bunları söyletmek için, korkusundan adam bayrağı asıyor.” (Aras, 32)

Saha çalışması sırasında yapılan görüşmelerde, bayramlarda bayrak asılması konusunda tüm görüşmeciler benzer hikayeler ve gerekçeler anlatmıştır. Nazlı Temir (2010) azınlıkların bayrak asma alışkanlıklarını, “herkesten önce onlar ‘Türk’ür. Tabii bunun yanında toplumsal baskıdan pay almak da cabasıdır, mahalle baskısını ve yüzyıllarının korkularını içselleştirmiş bu bir avuç insan için bayrak asmak toplumsal görevdir, ihmal edilemez ve unutulmaz, unutulamaz bir ödev!” sözleriyle açıklamaktadır.

5.5 İş Hayatında Korku

Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren Türkiye’de azınlıklara yönelik bazen açıkça bazen dolaylı veya gizli olarak uygulanan politikalardan önemli bir kısmı ekonomik alanda olmuştur. Türkçe’nin ticari hayatın resmi dili haline getirilmesiyle başlayan süreç, Memurin Kanunu gereğince ‘Türk’ kökeni olmayanların kamu görevlerinden men edilmesiyle devam etmiştir. Böylece Ermeniler için de birçok mesleğin kapıları kapanmıştır. Bu kural günümüzde de hala geçerliliğini korumaktadır. 20 Kura Askerlik, Varlık Vergisi ve 6-7 Eylül Olayları da devletin azınlıkların ekonomik güçlerini azaltmaya yönelik çalışmalarından bazılarıdır.

Özel alanlarından çıktıkları andan itibaren kimliklerini belli etmek istemeyen Ermeniler sokakta, okulda ve kamu kurumlarında olduğu gibi iş hayatlarında da bununla ilgili çeşitli taktikler uygulamaktadır. Öncelikli olarak Ermeni olduklarının anlaşılması halinde iş kaybına uğrayacaklarından korkmaktadırlar.

“Direkt olarak tabii size söylenmiyor. Yani Ermeni olduğunuz için size bu işi vermiyoruz, tabii kimse demez de... Onun olabileceğini hissediyorsunuz yani. [...] İnsanların dolaylı hissettiği sıkıntılar var. Diyelim ki bir yere teklif gönderecek ya da bir iş yapacaksınız Ermeni ismi yazdığınızda bakmadan ellerler mi diye düşünüyorsunuz tabii ki.” (Nurhan, 39)

“Ben babamın yanında ticaretle uğraşıyorum. Olduğumuz yerde tek Ermeni işyeri biziz. Olabildiğince de belli etmemeye çalışıyoruz. İlk kez 16 yaşında buraya çırak olarak geldiğimde babam ismimi değiştirdi ki Ermeni olduğumuz anlaşılmasın. Sonuçta tutucu bir yer ve iş alamazsak korkusu var.” (Sarkis, 24)

Nurhan'ın ve Sarkis'in iş sahibi olarak korkuları çevre işyerlerinden ve müşterilerinden tepki almak ve iş kaybetmektir. Bunun önüne geçmek için uyguladıkları ortak taktik isimlerini değiştirmektir.

“Bizim piyasada da vardır. Yeto Yalçın olmuştur. Ne bileyim Anto başka birşey olmuştur. Herman, Orhan olmuştur. Ben hiç isim filan değiştirmedim, çünkü annemler baştan önlemlerini almışlar. Ama dediğim gibi kimseye de çıkıp da ‘Merhaba ben Aras. Ben Ermeni’yim’ demedim.” (Aras, 32)

“Şimdi benim babam Ümraniye gibi tutucu, milliyetçi bir yerde çalışıyor. Her zaman Artin olmayabilir babam. Zaten Aydın Usta diye geçer adı. Böyle bir isimleri vardır babalarımızın ve dedelerimizin. Ama mesela babam kurumsal yerlerle iş yaptığı zaman, bir Migros, belki işte ona benzer başka bir firmaya gittiği zaman Artin diyebiliyor adına ve bu sorun olmuyor. Hem ismi zor hem de herkesin bilmesini çok istemiyor.” (Dönis, 24)

Dönis'in babası iş hayatında iki isim kullanmaktadır. Ermeni olmasının ‘tehlike’ yaratmayacağı yerlerde gerçek ismini rahatlıkla söylemekte, bunun işini engelleyeceğini düşündüğü durumlarda ise Türkçe ismini tercih etmektedir. Dönis kurumsal bir firmada çalışmaktadır. Kendisi de aynı ayrımı yapmakta, karşısındaki kişiye göre hangi ismi vereceğini belirlemektedir.

“Genelde böyle adımları anlayamayacak kişiler olduğunda, mesela sana şöyle söyleyeyim kargocu, kuryeci... Bu adam anlamaz hatta tepki verir. Böyle şeylerle uğraşmak istemem. Onlara kendi yarattığım Türkçe ismimi veririm. Ama ofiste çalışanlara, müşterilere, çalıştığımız şirketlere adımları söylüyorum. Zor gelse de üstüne gidiyorum, adımları anlamalarını istiyorum. Onların Ermeni olduğumu bilmesi rahatsız etmiyor beni.” (Dönis, 24)

Saha çalışmasında görüşülen çalışan kadınlardan sadece Dönis ismini gizlemeyi tercih etmektedir. Diğerleri ise gerçek isimlerini kullanmayı tercih etmektedirler.

“Ben maddi geliri yüksek kişilerin evcil hayvanlarını getirdikleri bir klinikte çalışıyorum. Benim muhatap olduğum kişiler daha eğitilmiş, dünyayı bilen, belirli bir eğitime sahip insanlar. O nedenle ismimi, kimliğimi gizleme gereği duymuyorum. Ama başka yerde çalışsam kesinlikle ismim bana huzursuzluk verirdi.” (Anahit, 33)

Anahit iş hayatında gerçek ismini kullanan kişilerdendir. Bunda, karşılaştığı kişilerin, kimliğinden dolayı kendisine rahatsızlık vermeyeceğini düşünmesi etkili olmaktadır. Bu durum Ermeniler tarafından o kadar içselleştirilmiştir ki herhangi bir zorluk yaşamasalar dahi baştan önlem alma gereği duymaktadırlar.

“Şu an çalıştığım yer büyük kurumsal bir firma. İşe ilk başladığım zaman, müdüre ‘Ben Ermeni’yim ama kart basarken isterseniz xx⁶¹ diyebilirsiniz’ dedim. [...] İsmimi söylediğimde nesin, kimsin, nereden geldin vesaire, o bir dert... Bir de yok denilse bile önyargı var. Açıklama yapsan, buralı olduğunu anlatsan da o ilk andaki önyargıyı kaldırmak için bile ayrı bir mesai harcayacaksın. İyi bir şey mi? Değil tabii ama ticaret yapıyorsan mecbursun buna. Yoksa aç kalırsın maalesef.” (Serdar, 33)

Görüşmeci erkeklerin tümü Serdar ile aynı şekilde davranmaktadırlar. Kadın görüşmeciler çoğunlukla gerçek isimlerini kullanırken, erkeklerin tamamı aynı zamanda Türkçe bir isme sahip olup, bunu yedekte tutmaktadırlar. Küçüklüklerinden itibaren erkeklerin isimleri konusunda daha fazla şartlandırılmasının bu çekinceye etkisi bulunmaktadır. Birçok aile erkek çocuklarına askerde ve iş hayatında sorun yaşamaması için iki dile de uyumlu olabilecek isimler koyarken, kız çocuklarında böyle bir endişe yaşanmamaktadır.

5.6 1915 Ermeni Tehciri’ne Yönelik Etkinlikler ve Korku

5.6.1 “Ermeni Kardeşlerimden Özür Diliyorum” Kampanyası

1915 Ermeni Tehciri nedeniyle ailelerini, evlerini, mal varlıklarını ve hatta geçmişlerini kaybeden Ermeniler, bugün bir yandan kimliklerini devam ettirme savaşı vermekte, bir yandan da bu seçilmiş travmanın yarattığı yas sürecini atlatmaya çalışmaktadırlar.

Ayşe Hür (2008) bir acıyı dindirmenin en önemli yolunun “geçmişe mağdurların ve kurbanların gözüyle bakmaya çalışmak, onların bakış açısını kavramaya çalışmak, onlarla birlikte yas tutabilmek” olduğunu söylemektedir. “Böylece, kurbanların failler tarafından ayaklar altına alınan

---

⁶¹ Serdar’ın verdiği Türkçe isim, gerçek ismine çok benzer olduğundan, bu çalışmada xx olarak belirtilmesi uygun görülmüştür.

haysiyetleri biraz olsun onarılır. Artık konuşmaya hazır hale gelen bireyler, kuşaklar, toplumlar arasındaki güven ve dayanışma duyguları güçlenir. Birbirine güvenen insanların toplumsal barış ve uzlaşmayı sağlaması kolaylaşır.” Türkiyeli Ermeniler, yas sürecini atlatabilmek, yeniden normalleşebilmek için travmanın kaynağı olan ‘öteki’leri bağışlamaya çalışırken; onlarla empati kuran bir grup, Ermeni halkının yasına ortak olmak ve bağışlama aşamasına geçişlerine katkıda bulunmak üzere 2008 yılında “Ermeni Kardeşlerimden Özür Diliyorum” isimli bir kampanya başlatmışlardır.

Prof. Dr. Ahmet İnsel, Prof. Dr. Baskın Oran, Dr. Cengiz Aktar ve Ali Bayramoğlu öncülüğünde başlatılan kampanya ile seneler boyunca Türk kamuoyu tarafından yok sayılmış olan 1915 Ermeni Tehciri sırasında Ermeni halkının başından geçenler için kişisel olarak özür dilenmesi hedeflenmiş, bununla ilgili bir metin hazırlanmıştır:

“1915’te Osmanlı Ermenilerinin maruz kaldığı ‘Büyük Felaket’e duyarsız kalınmasını, bunun inkar edilmesini vicdanım kabul etmiyor, bu adaletsizliği reddediyor, kendi payıma Ermeni kardeşlerimin duygu ve acılarını paylaşıyor, onlardan özür diliyorum.”⁶²

Gazeteci Ali Bayramoğlu kampanyanın çıkış noktasını “Hrant Dink’in ölümünden sonra bir arkadaşımız böyle bir kampanyayı ortaya attı. Devletin değil de, tek tek milletin vicdanlarından hareketle, yaşanan bazı şeylerin farkında olduğumuzu, bundan rahatsız olduğumuzu söyleyecek bir kampanya” (Öztürk, 2008) sözleriyle anlatmaktadır.

Birçok aydınının, sanatçının, yazarın ve akademisyenin destek verdiği ve 14 Aralık 2008’de internet üzerinden başlatılan kampanyaya, ilk 24 saat içerisinde yaklaşık 5000 kişi imza atmış, imzacıların sayısı son olarak 30.768’e ulaşmıştır. Devlet ve kamuoyu nezdinde olumsuz tepkiler ilk günden itibaren başlamış, karşı kampanyalar başlatılmıştır. Bir süre sonra kampanya hakkında suç duyurusu yapılmış, ancak Yargıtay takipsizlik kararı vermiştir.

---

⁶² Kampanya metni ve imzacıların listesi için: www.ozurdiliyoruz.com

Kampanya, Türk kamuoyunda olduğu kadar, Ermeni halkında da farklı tepkilere neden olmuştur. Ermeni diasporası kampanyayı başlatanların ve destekleyenlerin yaşadıkları toplumsal baskı ve saldırılar nedeniyle destek vermek amacıyla kampanyanın başlamasından yaklaşık bir ay sonra, Fransa'da Liberation Gazetesi'ne "Türkiye yurttaşlarına teşekkür ederiz" başlıklı bir ilan vermiştir. Ancak bu kampanya Türkiyeli Ermeniler üzerinde aynı etkiyi bırakmamıştır.

"Onun orada çıkıp bizim iyiliğimiz için bir şey yapması, özür dilemesi, evet var demesi bana iyi bir şekilde dönmeyebiliyor ve ben buna çok inanıyorum. 'O zaman hiçbir şey yapılmasın' diyeceksin şimdi. 'Böyle de ilerlenmez.' Evet, ilerlenmez. Ama bir 'Özür Diliyoruz' yapıldığı zaman faturası bize iyi de çıkmıyor ki..." (Dönis, 24)

Türkiyeli Ermeniler, bir yandan acılarının geç de olsa paylaşıyor olmasının mutluluğunu yaşarken, bir yandan da deşifre olmanın getirdiği huzursuzluğu ve korkuyu hissetmişlerdir.

"Özür Diliyoruz çok iyi niyetli bir kampanyaydı. O kişilerin samimiyetlerine inanıyorum ve minnettarım. Ama herkes yanlış anladı. Biliyordum böyle olacağını. O dönem oldukça rahatsız oldum. Hrant Dink'ten sonra beyaz bere takanlar, kampanyadan sonra kim bilir neler yapabiliirdi." (Mari, 32)

"30 bin kişinin, onlar için de riskli bir kampanyaya imza atması önemli bir şey. Ama buradaki Ermeniler için hiçbir faydası yok. Ermeniler için önemli olan devletin özür dilemesi. Zaten bu kampanyada soykırım denmedi, 'Büyük Felaket' dendi. Bence yeterli değil. Buna rağmen bazı insanların Ermenilerden daha fazla nefret ettiğini düşünüyorum. Bu da korkutucu bir durum. Her şey ters tepiyor bu ülkede. Hrant Dink'in başına gelenleri biliyoruz." (Sarkis, 24)

Saha çalışmasına katılan görüşmecilerin tamamı "Ermeni Kardeşlerimden Özür Diliyorum" kampanyasının önemli bir adım olduğunu düşünmektedirler. Ancak kampanyanın amacının çoğunluk tarafından yanlış anlaşılmasının kendilerine karşı yeni bir nefret uyandıracağını düşünmektedirler. Görüşmecilerin hemen hepsinin zarar görme korkularını Hrant Dink cinayetini üzerinden tanımlamaları, Ermenilerin 1915 Ermeni Tehciri'nin yarattığı travmadan kurtulmak konusunda geri adım attıklarını göstermektedir. Türkiyeli Ermeniler, uzun bir süre yas tutmadan bağışlama

aşamasına geçiş için adımlar atmak üzere çaba harcarken, Hrant Dink'in öldürülmesinden sonra bir aşama geri gitmiş, yeniden kendilerini güvensiz hissetmeye başlamışlardır.

5.6.2 24 Nisan Anma Etkinlikleri

Hatırlama, her türlü baskıya rağmen gerçekleştirilen bir 'karşı hafıza'dır. "Hatırlama, ölümlere karşı bir vicdan borcunun yerine getirilmesi anlamı taşımaz; adı ne olursa olsun yeni ve daha adil bir rejimin tesisinin aracı, beyaz sayfa öncesi hesapların kapatılması anlamına da gelmez. Hatırlamanın dili, yaraları iyileştiren, sağaltan bir dil değil, adaleti talep eden bir dildir. Eylemi çağırır" (Jefroudi, 2007:34).

Dünyanın her yerindeki Ermeniler, 24 Nisan tarihini "Ermeni Soykırımını Anma Günü" olarak kabul etmekte, o tarihte çeşitli anma törenleri ile 1915 yılında hayatlarını kaybedenleri anmaktadır. Türkiye'de ise on yıllar boyunca bu tarihin ve Ermeni Tehciri'nin unutulması yolunda çabalar olmuş, konu ancak 2000'li yılların ortalarından itibaren konuşulabilir hale gelmiştir. 2010 yılında Türkiye'den bir grup aydın, 95. yılında, Ermeni Tehciri'nde hayatını kaybeden Ermeniler için bir anma töreni düzenlemişlerdir.

İstanbul'daki ilk tören İnsan Hakları Derneği tarafından "95. yıldönümünde 24 Nisan kurbanlarını anmak ve 'Bir Daha Asla' demek için, 1915 utancını yüreğinde duyan herkesi 24 Nisan 2010, cumartesi günü Haydarpaşa Garı'nın girişinde düzenlenecek anma buluşmasına davet ediyoruz" çağrısı ile düzenlenmiştir. İkinci tören ise Irkçılığa ve Milliyetçiliğe Dur De Girişimi'nin "Bu acı bizim acımız. Bu yas hepimizin. 1915'te, nüfusumuz henüz 13 milyonken, bu topraklarda 1,5-2 milyon Ermeni yaşıyordu. Arkadaşlarımızdılar. Kapı komşularımız, dert ortaklarımızdılar. 24 Nisan 1915'te 'gönderilmeye' başladılar. Onları kaybettik. Artık yoklar. Çok büyük çoğunluğu aramızda yok. Mezarları bile yok. 'Büyük Felaket'in vicdanlarımıza yüklediği 'Büyük Acı' ise olanca ağırlığıyla var. 95 yıldır büyüyor. Bu 'büyük acı'yı yüreğinde hisseden

bütün Türkiyelileri 1915 kurbanlarının anısı önünde saygıyla eğilmeye çağırıyoruz” mesajı ile Taksim Meydanı’nda düzenlenmiştir.

24 Nisan 2011’de aynı etkinlikler daha geniş kapsamlı olarak tekrarlanmış, İstanbul’un yanı sıra Ankara, Diyarbakır ve Bodrum’da da buluşmalar organize edilmiştir. Anma etkinlikleri ikinci yılında paneller ve sergilerle desteklenmiştir.

Etkinliklerin ilk kez organize edildiği 2010 yılında, yaklaşık 500 kişinin bulunduğu anmalara katılan Ermenilerin sayısı çok az olmuştur.

“24 Nisan günü yapılan etkinliğin tabii ki anlamı var. Az kişi de olsa bizlerin acısını paylaşanların olmasını bilmek güzel bir duygu. Ancak ben katılmadım. Açıkçası korktum. Benim atalarım 1915’te kurban oldular ve ben onları anmaya gidemedim, televizyonda izledim. Gerçekten de bir grup İstiklal Marşı söyleyerek protesto ettiler. Ardından sanırım İstiklal’de olay çıkmış. İşte böyle şeyler yüzünden gidemiyorum. Kavgaya zaten çıkıyor, bir de benim Ermeni olduğum anlaşılırsa olacaklardan çekiniyorum.” (Mari, 32)

Ermenilerin hayatlarının her anında etkili olan korku bu etkinlikler sırasında da kendini göstermiştir. 1915 Ermeni Tehciri’nin kamusal alanda yüksek sesle zikredileceği bu etkinliklerin bir parçası olmayı istememektedirler.

“Yapılması olumlu sayılabilir ama benim için kısmen iyi. Bir Türk onun gösterisini yaparken, onu orada propaganda ederken, bu tarafta bizler varız. Onun orada bizim iyiliğimiz için yaptığı bir şey, bana göre bize iyilikle dönmeyebilir. Yani iyilik, iyilikle dönmeyebilir. Çünkü o zaman ortalık kızışıyor, Bu sefer bize nefret artıyor. [...] Binbir türlü insan çeşidi var ve bu beni korkutuyor. Onun orada çıkıp bizim iyiliğimiz için bir şey yapması, özür dilemesi, evet var demesi bana iyi bir şekilde dönmeyebiliyor ve ben buna çok inanıyorum, değil yani.” (Dönis, 24)

“24 Nisan’da Taksim’deki eylemde *Hay* yoktu zaten, çok az vardı. Bence biz zaten korkarız. Bunlar bizi mimlerler, bunlar polis kayıtlarına geçer.” (Takuhi, 60)

Saha çalışması için 2010 yılında yapılan görüşmelerde görüşmecilerin tamamı Takuhi ile aynı düşünceyi paylaşmış, atalarının anıldığı toplantıya korkuları nedeniyle Ermenilerin katılmadıkları iletilmiştir. 2011 yılında Taksim’de ikinci kere yapılan anma etkinliğine

katılan Ermeni vatandaşların sayısının arttığı, 2010 yılında yapılan saha çalışmasında bu etkinliklere kesinlikle katılmayacağını ileten üç görüşmecinin de orada hazır bulunduğu gözlemlenmiştir. 2010 yılında yapılan etkinliğin sorunsuz geçmesi, ‘korku’ yaratacak mesajların verilmemesi ve kimsenin zarar görmemesi, Ermenilerin güvenilir bir etkinlik olduğuna karar vermelerini ve katılmalarını sağlamıştır.

5.7 Türkiyeli Ermenilerin Geleceğe Bakışı

Çocukluklarından itibaren ‘öteki’leştirilme hikayeleri ile büyüyen ve bunları bizzat deneyimleyen Ermeniler, hayatları boyunca ailelerinden miras aldıkları travmanın izlerini taşımakta ve bununla mücadele etmektedirler. Gündüz Aktan travmayı buruşturulmuş bir gazete kağıdına benzetmektedir:

“Travma şöyle bir şey yaratır: ‘Ben o kadar mağdur ve mazlumum ki toplum veya devletin beni mutlaka tatmin edici bir şeyler yapması lazım. Benim taleplerim bunlar ve ben bu taleplerimde yüzde yüz haklıyım.’ Oysa siz o talepleri tümüyle yerine getirseniz bile kimseyi o travmanın etkisinden kurtarmanız mümkün değildir. Çünkü geçmişe dönük düzeltme yapmak mümkün olmaz. Yaşanmış yaşanmıştır. Bunu hatta şöyle anlatırlar: Bir gazete kâğıdını buruşturup attınız, işte bu travmadır. Şimdi açtınız o gazete kâğıdını, kırıksıklık var orada. Açmış olsanız dahi o kırıksıklıkları yok edemezsiniz. Yani sizin mağduriyetinizi giderici ben ne yaparsam yapayım siz o kırıksıklıklardan kurtulamayacaksınız.” (Özatay, 2008)

Bugün Türkiyeli Ermeniler kendilerinin dahi farkında olmadıkları pek çok korkuya sahiptirler ve özür kampanyaları, anma törenleri gibi yaslarını paylaşmaya yönelik empati girişimleri dahi bunu yok edememektedir. Gazeteci Hrant Dink’e (2006:26) göre “azınlıkların çoğunluklarca bir güvenlik sorunu olarak algılanmaları, azınlıklarda geleceğe güven içinde bakamama sendromu yaratmış durumdadır.” Ermenilerin korkularıyla baş edememelerinin başlıca nedeni bugün hala bir sorun olarak görüldüklerini hissetmeleridir. Bu, bir yandan korkularını devam ettirirken, bir yandan da gelecekle ilgili şüphelerini artırmaktadır.

“Biraz *Haylığın* yok olacağından korkuyorum. Yani Türkiye’deki *Hayların*. Çünkü kültürü, *Hay* kültürünü çok da belki güzel, yeni nesillere aktaramayacağımızdan korkuyorum.

Niye dersen, sanki bu kapalı kutu açıldı Pandora'nın kutusu gibi ve bazı şeyler sulandı.” (Selin, 33)

Türkiyeli Ermenilerin gelecek ile ilgili korkularının başında kimliklerini ve dillerini kaybetmek gelmektedir. Nüfus olarak Türkiye’de belirli sayıda Ermeni kalsa da gelecek nesillerin kimliklerini koruyamayacakları düşünülmektedir.

“Bana sanki şey gibi geliyor, insanlar yine benzer şekilde yaşamaya devam edecek gibi geliyor. Çok rahat herşey konuşulmayacak. Yine bir şey konuşulduğu zaman yanlış anlaşılırım diye endişeler devam edecek gibi geliyor. Bu birazcık da ilerki zamanlardaki gelişmelere bağlı, politik gelişmelere bağlı. [...] Gitgide azalıp, iki kuşak sonra Ermeni olsa bile, Ermeni cemaatinden konuşulmayabilir de. Çünkü Ermeni olması demek cemaat olması demek değil. Tamamen asimile de olabiliriz.” (Nurhan, 39)

Kimliklerini, geleneklerini ve okul, kilise, dernek gibi toplumsal varlıklarını korumaya çalışan Ermeniler, bir yandan da azalma ve asimile olma korkusu taşımaktadırlar.

“Ben ileride daha rahatlayacağımızı zannetmiyorum aslında. Ermenilere karşı düşmanlık azalacağına gittikçe artıyor. Belki bir sürü olaylar olacak gelecekte. Her yere bomba atabilirler. Kiliseler, okullar... Herşey olabilir. Yolda yürüdüğünde bıçağı çıkartıp saplayabilir, herşey olabilir. Hrant’a olmadı mı? Normalde insan insana yapabiliyor. Ermeni’ye daha kolay yaparlar.” (Maral, 26)

Maral geçmişte ve bugün olduğu gibi gelecekte de ‘öteki’ olmaya devam edeceğini düşünmekte, bu nedenle sürekli potansiyel bir tehdit algılamaktadır. Ermenilerin bugünle ilgili korkularını görünür kılan Hrant Dink cinayeti, gelecekle de ilgili korkularına örnek teşkil etmektedir. Saha çalışması sırasında Hrant Dink cinayetinin görüşmecileri 1915 Ermeni Tehciri ile eşit, hatta daha fazla etkilediği görülmüştür. Tüm görüşmecilerin bu travmayı birebir deneyimlemiş olmalarının bunda etkisi bulunmaktadır.

“Yurt dışında diasporanın veya burada Türklerin yaptığı olaylar olduğu zaman tepkiler oluyor. Bir konuşma yapıldıktan sonra buradakileri tenzih ediyoruz diyorlar. Aslında tenzih edilmiş olduğumuzu, ben kendim düşünmüyorum. Geçmişte de gelecekte de öyle bir şey olduğu zaman okkanın altına hemen gidebiliriz diye düşünüyorum. Ama bir başka ülkeye de gitmek istemiyorum. Orada da asimile olabilirim diye düşünüyorum.” (Takuhi, 60)

Bir yandan her an başına bir şeyler gelebileceğinden korkan Takuhi'nin yukarıdaki sözleri oldukça çarpıcıdır. Bugününden de geleceğinden de emin olamayan Takuhi, her şeye rağmen başka bir yerde yaşamayı düşünmemektedir. 'Öteki' olmanın baskısıyla büyüyen Serdar ise, Ermeni toplumunun normalleşmesi adına birinin kurban edilmesi gerektiğini, bu uğurda gerekirse günah keçisinin kendisi olabileceğini çocukluğundan itibaren düşünmektedir. 2007 yılında Hrant Dink cinayeti ile bu ritüelin gerçekleştiğini düşünmekte, bu sayede Ermeni toplumunun rahata ereceğini ummaktadır.

“Küçüktüm, *Hay*larla *dacigler*, hep şey böyle... Hani acaba biri ölürse, mesela bana diyecekler sen öleceksin, *Haylar* ve *dacigler* dost olacak. Kabul ederdim. Küçüktüm ama hani ortaokul falan. Belki de Hrant Dink'in vefatı tam da buna sebep olur mu? Maalesef kötü bir şey ama buna sebep olur mu? Bunu zaman gösterecek.” (Serdar, 33)

SONUÇ

Bu tez çalışması, Türkiye Cumhuriyeti'nin 'gayrimüslim azınlık' olarak tanımladığı gruplardan biri olan Ermenilerin kolektif belleklerinin ve gündelik hayat pratiklerinin yarattığı korkuları ve bu korkuların hayatlarını nasıl biçimlendirdiğini, gerçekleştirilen saha çalışması üzerinden tartışmaktadır.

Tarih, toplumlarda kolektif korkuları yaratan birçok pratikle doludur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki gelişmeler ve ulus devletleşme çabalarının başlamasıyla birlikte azınlıklara bakışta meydana gelen değişimler; 1915 Ermeni Tehciri, 20 Kura Askerlik, Vatandaş Türkçe Konuş kampanyaları, Varlık Vergisi uygulaması, 6-7 Eylül Olayları, ASALA'nın terör eylemleri, diaspora Ermenilerinin yürüttüğü faaliyetler ve Hrant Dink cinayeti gibi olaylar ile Türkiye Cumhuriyeti'nin gayrimüslim azınlıklara yönelik resmi/gayri-resmi uygulamaları, Türkiyeli Ermenilerin hali hazırda devam eden korkularını yaratan başlıca etkenler arasında yer almaktadır.

Bireyler, herhangi bir tehditle karşı karşıya kalmadıkları sürece, üyesi oldukları topluluğun kolektif kimliğinin farkında olmayabilirler. Vamık Volkan (1999) bunu "çadır modeli" ile anlatmaktadır: Kolektif kimlik, belirli bir topluluktan olan tüm bireyleri örten bir çadırıdır. Bu çadırın bezi, çadırın dışı ile içi arasında bir sınır oluşturmakta ve olası tehditlere karşı söz konusu grubu korumaktadır. Dışarıdan bir tehlikenin gelmesi, yani çadır bezinde bir yırtık veya bir sarsılma olması halinde, grubun 'biz-lik' duygusu ortaya çıkmakta; grup üyeleri aslında bir çadırın altında yaşamakta olduklarını algılamaktadırlar. Türkiyeli Ermeniler, 20. yüzyılın başından itibaren, özellikle Cumhuriyet tarihi boyunca, buldukları büyük topluluğa entegre olmaya çalışmaktadırlar. Bu çaba

içerisindeyken fark edemedikleri kolektif kimlikleri, gayrimüslim azınlıkları veya doğrudan Ermenileri hedef alan her eylemde, çadır örneğinde söz edildiği gibi ortaya çıkmaktadır.

Türkiyeli Ermeniler, 1915 Ermeni Tehciri'nin izlerini silmek için 96 yıldır çaba harcamaktadırlar. Böylece huzura kavuşacaklarını ve normalleşebileceklerini düşünmektedirler. Ancak toplumsal dinamikler, Cumhuriyet tarihi boyunca Ermenilerin seçilmiş travmalarını atlatabilmeleri için gerekli koşulları (güvenlik duygusu, yas tutabilme ve bağışlama) sağlayamadığından, bu çaba da başarıya ulaşmamaktadır.

Bugün Ermeniliğin kamusal alanda konuşulabilir olması sayesinde Ermeniler eşit vatandaş haline gelmiş ve rahatlamış görünmektedirler. Ancak bu yüzeysel bir durumdur. Mevcut toplumsal dengelerdeki en küçük bir değişim, her kuşaktan Ermeni'nin korkularını su yüzüne çıkartmaktadır. Bunun nedeni, Ermenilerin hala kendilerini güvende hissetme ve yas tutma aşamaları arasında gidip gelmeleridir. Daha önce belirttiğimiz gibi, bir yandan büyük topluma entegre olarak mevcut korkularından arınmaya çalışırken, bir yandan da korkularının nedeninin bizzat içine girmeye çabaladıkları büyük topluluğun olması mücadelelerini zorlaştırmaktadır. İkinci aşamayı geçme yolunda her adım atışlarında bir engelle karşılanan Ermeniler, son olarak Hrant Dink cinayeti ile devlete olan güven duygularını yeniden kaybetmişlerdir.

Tez çalışması sırasında yapılan görüşmeler göstermektedir ki, çocukluklarından itibaren cemaatle az ya da çok temas halinde olan Ermenilerin gündelik hayat pratikleri içerisinde, farkında olmadıkları pek çok korkuları bulunmaktadır. Kendilerini güvende hissetme ihtiyacıyla yaşadıkları semti ve hatta çocuklarının gidecekleri okulları seçerken, ilk koşul olarak Ermenilere yakın olmayı düşünmektedirler. Böylece hem birbirlerini koruyabilecekleri hem de kimliklerini devam ettirebilecekleri içgüdüleri ön plandadır. Ancak bu özel alanlar da düşündükleri kadar güvenli değildir. Okullarda düzenli olarak yapılan törenlerde sürekli 'Türklük' vurgusu ile karşılaşırken, kitaplardaki 'düşman Ermeni' mesajları 'öteki'lik duygularını pekiştirmektedir. Okulların yönetiminde görevli olan Müdür

Baş Yardımcıları ise hem öğrencilerde ve velilerinde hem de öğretmenlerde resmi makamlar tarafından sürekli kontrol ediliyor hissini uyandırmaktadır.

Büyük topluluk olarak nitelediğimiz Türklerle ilişkilerinde de sürekli tetikte olan Ermeniler, konu kimlikleri ve tarihleri olduğunda en yakın dostlarıyla bile aralarına mesafe koymakta, olumsuz tepkiler ve tavırlarla karşılaşmaktan korkmaktadırlar. Bir yandan Ermenilerin kolektif hafızaları, bir yandan yükselen milliyetçi dalga ve azınlıklara yönelik söylemler bunda etkilidir. Türkiyeli Ermenilerin korkularını tetikleyen bir diğer unsur ise diaspora Ermenilerinin 1915 Ermeni Tehciri'nin Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından 'soykırım' olarak tanınmasına yönelik çalışmalardır. Bu çalışmaların Türkiyeli Ermenilere zarar verdiği düşüncesini tüm görüşmeciler taşımaktadırlar.

Ermeniler bugün hala kendilerini korumak amacıyla, gerekli gördükleri yerlerde, kimliklerini saklama yoluna gitmektedirler. Bunun en temel yolları iş hayatında gerçek ismini kullanmamak, kamusal alanlarda Ermenice konuşmamak ve gayrimüslim olduğunu belli etmemektir. Bu kolektif korku o kadar içlerine işlemiştir ki artık farkında değildirler; ancak etkilerini hayatlarının her anında görmektedirler. Yazılı olmayan kanunlara göre devlet memuru olamayan Ermeniler, devlet dairelerine girdikleri anda kimliklerini gizlemek istemektedirler. Benzer refleksleri büyük toplulukla iç içe girdikleri her alanda göstermektedirler. Kiliseye giderken dışarıdan görünecek şekilde haç takmamak, buna karşılık her resmi bayramda hem evlerine hem de işyerlerine Türk bayrağı asmak hemen her Ermeni'nin yaptığı 'doğal' bir davranıştır.

'Öteki'leştirme hikayeleri ve deneyimleri ile büyüyen Türkiyeli Ermeniler, kendileriyle empati kurmaya ve yaslarını paylaşmaya çalışanlara da önyargıyla bakmaktadırlar. Son yıllarda 1915 Ermeni Tehciri'ne dikkati çekmek üzere yapılan özür kampanyaları ve anma törenleri sayesinde acılarının konuşulur olması memnuniyet yaratırken, bir yandan da deşifre olmaktan çekinmektedirler. Bu korkular, Ermenilerin bugünkü hayatlarını ve vatandaşlık pratiklerini olumsuz etkilemekte; geleceğe yönelik umutlarını azaltmaktadır.

Bu tez çalışmasının sonunda görülmektedir ki, “bir tarihi olayın tanınması[nın], bir tür ahlaki yükümlülük, tarihteki haksızlığın düzeltilmesi ve yaraların sarılması için bir ihtiyaç” olduğunu vurgulayan Gerard Libaridian’a⁶³ paralel olarak, Türkiyeli Ermenilerin de 96 yıllık travmalarını atlatabilmelerinin öncelikli koşulu, benzeri olayları ve ayrımları bir daha yaşamamalarıdır. Diğer önemli koşul ise bağışlama aşamasına geçebilmeleridir. Türkiye Cumhuriyeti devletinin yaşanan acıları tanınması, kabul etmesi, iyileştirici adımlar atması sayesinde, kendisine yapılan haksızlıkları bağışlayabilecek olan Ermeni toplumunun yaşadığı ruh halinden çıkabilmesi ve iyileşmesi mümkün olabilecektir. Bu da ancak ‘modern’ olma çabasında olan devletin küçük bir ‘azınlık’ olsalar da, bin yıllardır Anadolu’da yaşayan Ermenileri gerçekten ‘vatandaş’ olarak kabul edip etmeyeceğine, ‘az’ da olsalar kıymet verip vermeyeceğine bağlıdır.

---

⁶³ Gerard Libaridian’ın yaklaşımı ile ilgili detaylar için bkz. syf. 105

KAYNAKÇA

- Adler, Alfred. 1985. *İnsanı Tanıma Sanatı*. Çev. Şelale Başar. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ahmad, Feroz. 2006. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akar, Rıdvan. 1992. *Varlık Vergisi: Tek Partili Dönemde Azınlık Karşıtı Politika Örneği*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Akar, Rıdvan. 1999. *Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Akçam, Taner. "Hızla Türkleşiyoruz." *Cumhuriyet, Demokrasi, Kimlik*. Yay. Haz. Nuri Bilgin. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1997. 143-158.
- Akçam, Taner. 2002. *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Aktar, Ayhan. 2008. *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Albayrak, Ahmet. 1995. *Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi.
- Altınay, Ahmet Refik. 1930. *Hicri 12. Asır'da İstanbul Hayatı (1689-1785)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Aydın, Suavi. 1999. *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve Türk Kimliği*. Ankara: Öteki Yayınları.
- Bali, Rıfat. 2008. *Yirmi Kur'a Nafia Askerleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Barutçu, Faik Ahmet. 1977. *Siyasi Anılar 1939-1954*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Bayar, Celal. 1967. *Ben de Yazdım, Milli Mücadeleyle Giriş*. Cilt V. İstanbul: Baha Matbaası.

Bilal, Melissa. “Geçmiş ile Bugün Arasında Sıkıştırılmış Bir Kimlik: Türkiye’de Ermeni Olma Deneyimi”. *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011. 477-480.

Bilgin, Prof. Dr. Nuri. 1994. *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*. İzmir: Ege Yayıncılık.

Bilgin, Prof. Dr. Nuri. 2007. *Kimlik İnşası*. İzmir: Aşına Kitaplar.

Billig, Michael. 2002. *Banal Milliyetçilik*. Çev. Cem Şişkolar. İstanbul: Gelenek Yayıncılık.

Bryce, James ve Arnold Toynbee. 2005. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*. Çev. Ahmet Güner. İstanbul: Pencere Yayınları.

Canefe, Nergis. 2007. *Anavatandan Yavruvatana Milliyetçilik, Bellek ve Aidiyet*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Castells, Manuel. 2006. *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*. II. Cilt. Çev: Ebru Kılıç, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Connerton, Paul. 1999. *Toplumlar Nasıl Anımsar?*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

de Certeau, Michel. 2009. *Gündelik Hayatın Keşfi – I Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları*. Çev. Lale Arslan Özcan. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Dink, Hrant. “Türkler ve Ermeniler: İki Yakın Halk. Türkiye ve Ermenistan: İki Uzak Komşu”. *Ermeni Sorunu Tartışılırken*. Yay. Haz. Ulrike Dufner. İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği, 2006. 18-61.

Duhm, Dieter. 1996. *Kapitalizmde Korku*. Çev. Sargut Şölçün. Ankara: Ayraç Yayınları.

Girard, René. 2005. *Günah Keçisi*. Çev. Işık Ergüden. İstanbul: Kanat Kitap.

Güven, Dilek. 2005. *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Hall, Stuart. 1991. "The Old and New Identities". *Culture, Globalization and the World System*. Ed. A. D. King. Londra: Macmillan. 19-40.

Hall, Stuart. 1996. "Introduction: Who Needs 'Identity'?". *Questions of Cultural Identity*. Ed. Stuart Hall ve Paul du Gay. Londra: SAGE. 1-17.

Hirschman, Albert O. 1970. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

İnsel, Ahmet ve Michel Marian. 2009. *Ermeni Tabusu Üzerine Diyalog*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kasapoğlu, Aytül, vd.. 2007. *Yeni Toplumsal Travmalar*. Ankara: Referans Yayıncılık.

Kellerman, Natan P.F.. 2000. *Transmission of Holocaust Trauma*. National Israeli Center for Psychosocial Support of Survivors of the Holocaust and the Second Generation. Jerusalem: AMCHA

Kaufmann, James C.. 2004. *L'Invention de Soi*. Paris: Armand Colin.

Kaya, Önder. 2004. *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Kentel, Ferhat. "Türkiye ve Ermenistan Toplumları: Türklük, Ermenilik ve Önyargılar". *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011. 423-444.

Keyder, Çağlar. 1989. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyman, E. Fuat ve Ahmet İçduygu. "Türk Modernleşmesi ve Ulusal Kimlik Sorunu: Anayasal Vatandaşlık ve Demokratik Açılım Olasılığı". *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*. Yay. Haz. Ayşe Berktaç Hacımiraçoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998. 169-180.

Koçoğlu, Yahya. 2004. *Azınlık Gençleri Anlatıyor*. İstanbul: Metis Yayınları.

- “Korku”. *Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük*. 1988 bas.
- Köknel, Prof. Dr. Özcan. 2004. *Korkular Takıntılar Saplantılar*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kymlicka, Will. 1995. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Libaridian, Gerard J.. 2001. *Ermenilerin Devletleşme Sınavı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mahçupyan, Etyen. 2005. *İçimizdeki Öteki*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mannoni, Pierre. 1995. *Korku*. Çev. Işın Gürbüz. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nora, Pierre. 2006. *Hafıza Mekanları*. Çev. Mehmet Emin Özcan. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Ökte, Faik. 1951. *Varlık Vergisi Faciası*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Özdoğan, Günay Göksu vd.. 2009. *Türkiye’de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özkırımlı, Umut. 2010. *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar Eleştirel Bir Müdahale*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sancar, Mithat. 2008. *Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Somel, Selçuk Akşin. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Kimliği”. *Cumhuriyet, Demokrasi, Kimlik*. Yay. Haz. Nuri Bilgin. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1997. 71-83.
- Tanör, Bülent. 2005. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tok, Nafiz. 2003. *Kültür, Kimlik ve Siyaset*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Tokgöz, Erdinç. 2001. *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2001)*. Ankara: İmaj Yayıncılık.

Tüzün, Gürel (Ed.). 2009. *Ders Kitaplarında İnsan Hakları II Tarama Sonuçları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Üstel, Füsün. 1997. *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği, Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Volkan, Vamık N. 1999. *Kan Bağı Etnik Gururdan Etnik Teröre*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Volkan, Vamık D. 2009. *Kimlik Adına Öldürmek Kanlı Çatışmalar Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Everest Yayınları.

von Ditfurth, Hoimar. 1991. *Korku ve Kaygı*. Çev. Nasuh Barın. İstanbul: Metis Yayınları.

Yerasimos, Stefanos. 2002. *Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*. Ankara: TÜBİTAK Matbaası.

Yıldız, Ahmet. 2001. “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, Erik Jan. 2008. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

SÜRELİ YAYINLAR

Akar, Rıdvan. “20. Yüzyılın Malazgirt’leri.” *Birikim* Mart-Nisan 1995. 65-75.

Bali, Rıfat. “Cumhuriyet Döneminde Azınlık Milletvekilleri”. *Toplumsal Tarih* Haziran 2009. 60-64.

Baytok, Cemre ve Ayşe Toksöz. “Açılımın Tekinsiz Yüzü: Ölüm Kuyularının ‘Olağan’lığı”. *Birikim* Kasım 2009. 63-68.

Bora, Tanıl. “Türkiye’de Milliyetçilik ve Azınlıklar”. *Birikim* Mart-Nisan 1995. 34-49.

Danzikyan, Yetvart. “Hrant Dink Niçin Öldürüldü?”. *Birikim* Şubat 2007. 45-48.

Dink, Hrant. “Niçin Hedef Seçildim?” *Agos Gazetesi* 12 Ocak 2007. 20.

Halbachs, Maurice. "Kolektif Bellek ve Zaman". Çev. Şule Demirkol. *Cogito* Bahar 2007. 55-76.

Hür, Ayşe. "Azınlıklar Nasıl Azınlık Oldu?" *Agos Gazetesi* 22 Nisan 2011. 13.

İnsel, Ahmet. "Ermeni Sorunu ve Ötesi." *Birikim* Kasım 2005. 12-17.

Kaptanoğlu, Cem. "Travma, Toplumsal Yas ve Bağışlama." *Birikim* Aralık 2009. 32-36.

Karpat, Kemal H.. 2009. *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Kubilay, Çağla. "Türkiye'de Anadillere Yönelik Düzenlemeler ve Kamusal Alan: Anadil ve Resmi Dil Eşitlemesinin Kırılması" *İletişim: Araştırmaları Dergisi* 2:2 2004. 55-85.

Paker, Murat. "Maskeli Baloyu Bitirmek İçin Karşı-Psikolojik Harekat." *Birikim* Aralık 2009. 24-31.

Polat, Necati. "Strateji, Tarih, Soykırım: Türkiye'nin Ermeni Sorunu." *Birikim* Kasım 2005. 43-58.

Sakin, Serdar. 2010. "6-7 Eylül 1955 Olayları Sonrasında Türk Kamuoyunun Tutumu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. V.3, Iss.12. Summer 2010. 378-386.

Veysal, Çetin. "Korku Üzerine" *Felsefelogos* Nisan 2003. 39-46.

Yıldırım, Hüsamettin. 2000. *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*. Ankara: Sistem Ofset Yayınları.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

Atlan, Kemal. 07 Ocak 2009. "Köpekler Girmiş, Yahudiler ve Ermeniler Giremezmiş". *Radikal*. <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=915950&Date=08.01.2009&CategoryD=77> (03 Nisan 2011).

Bilgin, Prof. Dr. Nuri. 18 Nisan 2005. "Türk Ermeni Sorununa Nasıl Bakılabilir?". *Zaman*. <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1>

64557&title=yorum-prof-dr-nuri-bilgin-turkermeni-sorununa-nasil-bakilabilir&haberSayfa=1 (13 Ocak 2011).

Bir, Ali Atıf. 07 Aralık 2010. "İğrenç Slogan: Ermeni Köpekler, Beşiktaş'ı Destekler". *Bugün Online*. <http://www.bugun.com.tr/kose-yazisi/131636-igrenc-slogan-ermeni-kopekler-besiktas-i-destekler-makalesi.aspx> (06 Mart 2011).

Davityan, Nazaret. 11 Ekim 2010. "Osmanlı Sur İçinde İlk Semt Mektebi". *Hye-tert*. <http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=2&Id=739&DiId=1> (23 Ocak 2011).

Göral, Sevinç. 2005. "Turkish-Armenian Issue: Victimization and Large-Group Identity". *Review of Armenian Studies* v.3(9), ASAM, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=en&Page=DergiIcerik&IcerikNo=382> (1 Şubat 2011).

Hür, Ayşe. 05 Ekim 2008. "Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne" *Taraf*. <http://www.taraf.com.tr/ayse-hur/makale-unutma-kulturunden-hatirlama-kulturune.htm> (12 Aralık 2010).

Hür, Ayşe. 21 Mart 2010. "Hamidiye Alaylarından Koruculuğa". *Taraf*. <http://www.taraf.com.tr/ayse-hur/makale-hamidiye-alaylarindan-koruculuga.htm> (11 Ocak 2011).

Jefroudi, Maral. "1 Mayıs: Hafıza, Adalet ve Devrimin Hayaleti". *Mesele* Mayıs 2007. Sayı:5. 34.

Kellermann, Natan P.F.. 2007. "Transmission of Holocaust Trauma". http://www.erinnern.at/bundeslaender/oesterreich/e_bibliothek/trama-geschichte-lernen/491_Transmission%20of%20Holocaust%20Trauma.pdf (1 Şubat 2011).

Keskin, İlker Yasin. 19 Nisan 2008. "Ermeni Kültürü ile İlgili Arka Plan Çalışması". *Tiyatro Boğaziçi*. <http://www.bgst.org/tb/egitim.asp?id=8&bn=62> (26 Kasım 2010).

Kılıç, Ecevit. 16 Eylül 2007. "Türkiye'de Ermeni Olmak Depremi Beklemek Gibi". *Sabah Gazetesi Pazar Eki*. <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/09/16/pz/haber,9DFD8C4549DA418E9809F8999FC35238.html> (21 Nisan 2011).

Özatay, Sevim. 18 Şubat 2008. “Özal Olsa Erdoğan Gibi Yapmazdı”. *Milliyet*. <http://www.milliyet.com.tr/2008/02/18/guncel/gun01.html> (17 Mart 2011).

Öztürk, Ömer Badullah. 17 Aralık 2008. “Gazeteci-Yazar Ali Bayramoğlu, ‘Ermenilerden Özür Diliyorum’ Kampanyasını Anlattı. *Habervitrini*. <http://www.habervitrini.com/haber.asp?id=377114&pn=1> (23 Mart 2011).

Özuzun, Yervant. 17 Kasım 2002. “Ayrımcı Uygulamalar ve Sonuçları”. *Radikal İki Online*. http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=1743 (1 Ağustos 2010).

Reyna, Av. Yuda ve Av. Ester Zonana. “Yeni Vakıflar Kanunu Kabul Edildi”. *Şalom Gazetesi*. <http://www.salom.com.tr/news/detail/8304-YENI-VAKIFLAR-KANUNU-KABUL-EDILDI.aspx> (01 Mayıs 2011).

Seropyan, B. Garine. 05 Ağustos 2009 “Portre: Sarkis Çerkezyan”. *Bianet*. <http://bianet.org/bianet/azinliklar/116285-portre-sarkis-kerkezyan> (18 Ağustos 2010).

Temir, Nazlı. 25 Nisan 2010. “Türkiye Yas Tutmaya Başladı”. *Bianet*. <http://www2.bianet.org/bianet/toplum/121549-turkiye-yas-tutmaya-basladi> (28 Nisan 2010).

Türker, Yıldırım. 22 Eylül 2003. “Haydi Tarih Öğreniyoruz”. *Radikal*. <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=89493> (2 Ocak 2011).

“Milliyetçi Zihniyet Çocuklarla Uğraşüyor”. 12 Mayıs 2003. *Bianet*. <http://bianet.org/bianet/bianet/18954-milliyetci-zihniyet-cocuklarla-ugrasiyor> (16 Nisan 2011).

“Türkiyeli Ermenilerden Başbakana Mektup: Okullarda ‘Sarı Gelin’i Engelleyin”. 18 Şubat 2009. *Bianet*. <http://bianet.org/bianet/bianet/112658-turkiyeli-ermenilerden-basbakana-mektup-okullarda-sarigeli-ni-engelleyin> (17 Şubat 2011).

“Türkiye’de Ermeni Olmak, Depremi Beklemek Gibi”. <http://garine.blogcu.com/turkiye-de-ermeni-olmak-depremi-beklemek-gibi/> 2345223

“Azınlık Okulları Türkçe ve Kültür Dersleri Öğretmenleri Hakkında Kanun”. http://mevzuat.meb.gov.tr/html/9013_6581.html

“Özel Eğitim Kurumları Kanunu”. <http://ookgm.meb.gov.tr/kategorigoster.asp?id=191>

“Hamidiye Alayları”. http://tr.wikipedia.org/wiki/Hamidiye_Alaylar%C4%B1#Alaylar.C4.B1n_kurulu.C5.9F_sebepleri

“İttihat ve Terakki”. http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ttihat_ve_Terakki

“Sevr Antlaşması”. http://tr.wikipedia.org/wiki/Sevr_Antla%C5%9Fmas%C4%B1

“Vartavar Bayramı”. <http://www.bolsohays.com/?part=ekler&gorev=oku&id=21&sid=454293911>

“Türk-Ermeni İlişkileri”. <http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/iliskiler/index.html>

“DurDe’den Ayın Irkçısı: Bursaspor Taraftarı”. *Marksist.org*, 11 Ocak 2011. <http://www.marksist.org/haberler/2795-durdeden-ayin-irkcisi-bursaspor-taraftari>

“Türkiye’de Azınlık Olmak Anketi Sonuçları”. *Nor Zartonk*, 2007. <http://www.norzartonk.org/files/anketsonuclari.pdf>

“Soyadı Kanunu”. http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Mevzuat/NufusMevzuati/Kanun/pdf/soyadi_kanunu.pdf

“Bellek”. <http://www.psikoloji.gen.tr/bellek/>

“Varlık Vergisi Hakkında Kanun”. <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5255.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5255.pdf>

“Danıştay ‘Andımız’ın İptal İstemini Redetti”. *Sabah*. 02 Nisan 2011. <http://www.sabah.com.tr/Gundem/2011/04/02/danistay-andimizin-iptal-istemini-reddetti> (02 Nisan 2011).

“Tehcir Kanunu”. <http://www.sgb.gov.tr/Publications/Tehcir%20ve%20Emval-i%20Metruke%20Mevzuat%C4%B1.pdf>

“Kimlik Kavramı Üzerine”. http://www.sorgulamazamani.com/_files/articles/pdf/e4abf8dab800b84a2fbec0e6f3f01e99Kimlik-Kavrami-%C3%9Czerine.pdf

“Hrant Dink Röportajı”. <http://www.youtube.com/watch?v=eDT8fLqGJyw>

“Hrant Dink Kimdir?”. *Zaman Online*, 19 Ocak 2007. <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=489972>

EKLER

EK 1:

İstanbul Ülkü Ocakları tarafından 1994 yılında Ermenilere dağıtılan bildiri:

“Ey kendini vatandaş sanan asalak!

Ülkemizi yüzyıllardır sömüren siz Ermeniler yüzyıllardır uslanmadınız ve hala aynen eski davranışlarınıza devam ediyorsunuz. Osmanlı İmparatorluğu’ndan devam eden sömürünüz ve katliamlarınız her zaman Türk’ün iyi niyetiyle hareket edip daima affedilmiştir fakat artık yaptıklarınız bardağı taşıрма noktasına getirmiştir.

Neler mi yapıyorsunuz onları açıklayalım:

Binlerce Türk kardeşimiz Karabağ’da, Laçın’de, Şuşa’da, Zengilan’da ve adını sayamadığımız birçok yerde sizler tarafından katledilerek yok edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu zamanında Doğu Anadolu’da yaptığımız katliamları dedelerinizden örnek alarak, yine 21. yüzyılda da devam ettirmek istiyorsunuz. Erzurum ve diğer Doğu Anadolu kentlerinde çıkan toplu mezarlar hala içimizi sızlatır bu da ne demektir, bağrımızda yılan besliyoruz!

Yalnız onla kalsa yine çok iyi ülkemizin yurtdışı elçilikleri konsoloslarını gözünü kırpmadan vuran ASALA canileri aynı dedelerinin Enver, Cemal ve Talat paşalarımızı öldürdüğü gibi gözlerini kırpmadan katletmişlerdir. Bu canilik sizin hamurunuzda vardır.

Zamanında ASALA’ya nasıl yardım etmişsinizse şimdi de Ermenistan’a ve Karabağ’daki Ermenilere yurtdışı kanalıyla milyonlarca lira ve silah göndermektedir.

Oh ne güzel hem bizim ekmeğimizi yiyecek, hem de bizim canımızı ve kanımızı yok edeceksiniz. Buna dur demenin zamanı çoktan geldi de geçiyor.

Son olarak ekümenik patriğinizin cenazesi için giden sizler milyonlarca dolar yardımı da beraberinde götürdünüz. Bunu herkes açık ve net şekilde bilmektedir.

Türkiye ekonomisinin kaymağını yiyen sizler en iyi yerlerde ve en iyi şekilde bizim iyi niyetimiz sayesinde yaşıyor ve hala eski huylarınıza devam edip vatanımıza ihanet ediyorsunuz. Bu bizim gibi millete yapılacak davranış mı? Türk kimliği artık kendi gücünü bütünleştirmiş geçmişin ve şimdiki hesapların hepsini sizden soracak.

Unutmayın Türkiye yalnız Türklerindir.

Türkiye'yi bu sömürüden kurtarmak için başbuğumuz ışığında harekete geçtik. Bizler sizi Erivan'a dökmeden biran evvel defolup gitmeniz lazım yoksa bizler sayın başbakanımızın dediği gibi ya bitecek ya bitireceğiz bu hesabı. Bu size son uyarıdır. Türkiye yalnız Türklerindir, sizin gibi yılanların değil. Bunu katıyyen ama katıyyen unutmayın."

EK 2:

Milli Savunma Bakanı Vecdi Gönül'ün 10 Kasım 2008'de Brüksel'de yaptığı "milli devlet" açıklamasının ardından bir grup Ermeni'nin 12.11.2008 tarihinde hazırladığı ortak metin:

Sayın Başbakan'a Açık Mektup

Ortak Metin

Sayın Başbakanımız,

Milli Savunma Bakanı Sayın Vecdi Gönül'ün, 10 Kasım günü Brüksel'de yaptığı aşağıdaki talihsiz açıklamasını hayretle okuduk. Talihsiz diyoruz, çünkü söylenen sözler en hafif deyimle etnik arındırmaya, suça ve ayrımcılığa övgü niteliğindedir.

"...Fransız İhtilali ile başlayan milliyetçilik hareketleri nedeniyle Osmanlı'nın dayandığı milletler sisteminin tarihteki ömrünü tamamladığının tespit edilmesinin belirleyici olduğunu vurguladı ve Cumhuriyet'in kuruluşunda en önemli iki unsuru "nation building-ulus inşası" ve "ekonomi" olarak sıraladı. Ulus yaratmak için padişahlık ve halifeliği kaldıran Atatürk'ün bugün fazla hatırlanmayan, ama çok önemli bir diğer adımının, Türkiye-Yunanistan nüfus mübadelesi olduğunu belirten Gönül, şunları kaydetti:

"Bugün eğer Ege'de Rumlar devam etseydi ve Türkiye'nin pek çok yerinde Ermeniler devam etseydi, bugün acaba aynı milli devlet olabilir miydi? Bu mübadelenin ne kadar önemli olduğunu size hangi kelimelerle anlatsam bilmiyorum, ama eski dengelere bakarsanız, bunun önemi çok açık ortaya çıkacaktır. Bugün dahi Güneydoğu'da verilen mücadelede bu 'nation building'de kendilerini mağdur sayanların katkısını, özellikle tehcir sebebiyle mağdur sayanların katkısını reddedemeyiz. O halde (Türkiye'nin) gerçekten çağdaş, medeni ve aydınlanmış insanların ülkesi olabilmesinde Cumhuriyet'in başlangıcındaki prensipler çok önemliydi." (1)

Sayın Başbakanımız, bildiğiniz gibi Cumhuriyet öncesi ve sonrası yaşanan olaylar özellikle gayrimüslimlerin nüfusunda anormal düşüslere neden olmuştur. Bu nedenle de uluslar arası platformlarda Türkiye

–en hafifi- etnik arındırma ile suçlanmaktadır. Bu durumda Sayın Bakan etnik arındırma suçunu alenen kabul edip, övmektedir. Kaldı ki insanlığa karşı suç sayılan fiilleri övmek hem ulusal hem de uluslararası yasalara göre suçtur.

Sayın Bakan öncelikle Rum mübadelesini övmektedir. Hangi haklı nedenle olursa olsun, milyonların asırlardır yaşadıkları topraklardan, çevresinden, dağından, ovasından koparılarak, istemediği halde mecbur edilerek, bilmediği, tanımadığı topraklara gönderilmesi olan mübadelenin övülmesi gariptir. Mübadelenin sosyal ve ekonomik zararları bir yana, her iki taraftan milyonlarca insanın bu mübadele yüzünden büyük acılar çektiği bir gerçektir. Yasal olsa bile her mübadele insanlık vicdanının kanayan bir yarası olmuştur.

Sayın Bakan ikinci olarak, kendisi onaylamakla kalmayıp Ermeni Tehciri'nin –adına ister soykırım, ister katliam, ister mukatele diyelim- Atatürk tarafından en azından onaylandığı gibi bir izlenim yaratıyor.

Ayrıca Sayın Bakan hem de 10 Kasım günü yaptığı bu konuşmada Anayasanın 66. maddesinin ilk fıkrası olan ve Atatürk milliyetçiliği olarak nitelenen “Türk Devleti’ne vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk’tür” sözünü açıkça tekzip etmektedir. Sizin “bölge ve etnisite ayırmıyoruz” sözünüze karşılık, Türk ulus devletinin, Türk etnisitesine dayandığını açıklamaktadır. Kısacası Türk milliyetçiliğinin politik milliyetçilik değil, etnisiteye, kültüre ve dine dayanan bir kültür milliyetçiliği olduğunu vurgulamaktadır. Burada anlaşılması gerçekten çok zor olan, eğer bir Türk ulusundan bahsediyorsak neden Rumlar ve Ermeniler (Gayrimüslimler) bu ulusun parçaları olamazken; Kürtler, Araplar, Arnavutlar vs. (Müslümanlar) olabiliyor? Ulus olmanın şartını din birliği olarak gören bu zihniyet, çağdaş hukuk devleti tanımına ne kadar uyuyor?

Sayın Bakan bugün aynı devlet olur muyduk derken, sonradan azınlıklara uygulanan etnik arındırma politikalarını da Atatürk’e bağlamakta ve övmektedir. Mübadele sonrası 1927’de(2) yapılan nüfus sayımında 13.360 olan toplam nüfusun %2,5’u 350.000-360.000 Gayrimüslim

azınlıklardan oluşurken uygulanan politikalar ve baskılar sonucu bu gün bu nüfus binde birler seviyesine düşmüştür. 20 kura askerlik, Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Olayları ve Vatandaş Türkçe Konuş gibi ayrımcı, ırkçı uygulamalar kimin tarafından yapılırsa yapılsın insan hakları suçudur. Sayın Bakan dolaylı olarak bu suçu da Atatürk'e mal ederken diğer yandan da bu suçları da savunmakta ve suç işlemektedir.

Son olarak, Sayın Milli Savunma Bakanımız açıkça bugün dahi Güneydoğu'daki mücadeleye destek verenin Ermeniler olduğunu söylüyor. Sayın Vecdi Gönül bunu söyleyen ilk devlet yetkilisi değil elbette. Gayrimüslimleri "yabancı" diğer Müslüman milletleri "Türk" olarak görmek, Müslüman milletlerin kolayca asimile edilebileceği düşüncesinin mevcut olduğunu düşündürüyor. Bu da Güneydoğu'da yaşanan sorunların bize göre gerçek nedenidir. Suçu hiçbir tutarlı kanıtı dayanmadan halen bu topraklarda olmayan gayrimüslimlerin üzerine atma çabalarının da bir çözüm üretmediği artık görülmelidir. Sayın Bakanımız konuşmasının sonunda uygulanan ayrımcı politikalar sayesinde Türkiye'nin gerçekten çağdaş, medeni ve aydınlanmış insanların ülkesi olduğunu belirtmiş. Etnik arındırmanın yapıldığı bölgelerin kültürel ve sosyal açıdan ne şekilde geliştiği tartışmaya açıktır. Bize göre gerçek medeniyet ve çağdaşlık farklılıkların bir arada yaşayabilmeleridir.

Sayın Başbakanımız,

Biz aşağıda isimleri bulunan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Ermeniler olarak, bu talihsiz açıklamalardan dolayı büyük bir rahatsızlık duyduk. Bu sözlerin hükümet üyesi bir bakan, bir iktidar mensubu tarafından söylenmesi ayrı bir üzüntü ve rahatsızlık nedenidir. AKP'nin bugüne dek azınlık hakları, demokratikleşme gibi alanlarda yapmış olduğu açılımlar bu ülkenin gerçekten çağdaş, medeni ve aydın insanlarını memnun ederken, siyasi rakipleri tarafından da Avrupa'dan ekonomik destek alabilmek için verilen tavizler, yapılan takiyeler olarak değerlendirilmiştir. Milli savunma bakanı Sayın Vecdi Gönül'ün skandal sayılabilecek bu sözlerine AKP yönetiminin göstereceği tavır, bugüne dek sürdürdüğü

politikalarındaki samimiyeti açısından da çok önemli bir gösterge olacaktır.

(1) Hürriyet 11 Kasım 2008

(2) <http://www.taraf.com.tr/makale/1204.htm>

Saygılarımızla,

İMZALAR

1 Murat Bebiroğlu	25 L. Rafi Bilal
2 Aret Çiçekeker	26 Agop Haçaduryan
3 Herman Karayan	27 Dr. Karun Kovan
4 Mari Akbaş	28 Ari Kevork Demircioğlu
5 Arman Artuç	29 Sevan Ataoğlu
6 Raffi Boyacıyan	30 Karin Nıvart Ataoğlu
7 Tamar Çıtak	31 Raffi A. Hermonn
8 Dr. Sarkis Adam	32 Sezar Avedikyan
9 Dr. Herman İşçi	33 Minas Mezdur
10 Hosrof Köletavitoğlu	34 Dr. Mircan Miroğlu
11 Ayda Berber Pilos	35 Armaveni Miroğlu
12 Sezar İnceoğlu	36 Minas Miroğlu
13 Garabet Orunöz	37 Kayane Miroğlu
14 Bedros Conkar	38 Diana Altun
15 İlda Tanoğlu	39 Antranik Avitoğlu
16 Alis Karakaş	40 Maral Coşkun
17 Sibil Pektorosoğlu	41 Hayk Danacıyan
18 Nazaret Davityan	42 Simon Manoyan
19 Nadya Uygun	43 Alen Palancı
20 Mardiros Merdinoğlu	44 Röne Ekmekçioğlu
21 Lerna Ekmekçioğlu	45 Murat Ekmekçioğlu
22 Harut Kurumlu	46 Araks Ekmekçioğlu
23 Şant Çakmakçı	47 Talin Bayraktaryan
24 Kirkor Sahakoğlu	48 Roy Bayraktaryan

49 Sevan Şeşetyan
50 Masis Ohanyan
51 A.Nurhan Becidyan
52 Selina Özuzun
53 Ayda Erbal

54 Arsin Arşık
55 Rober Doğanay
56 Nurhan Uygun

DESTEK VEREN AYDINLAR

1 Prof. Dr. Halil Berktaş
2 Prof. Dr. Taner Akçam
3 Prof. Dr. Baskın Oran
4 Feyhan F. Oran
5 Ayşe Günaysu
6 Haluk Sunat
7 Semra Sunat
8 Şehmus Dinçer
9 Mihail Vasiliadis
10 Ceren Özgül
11 Ferhat Kentel
12 Av. Eren Keskin
13 Şaban Dayanan
14 Nagihan Bayram

EK 3:

Sarı Gelin Belgeseli'nin Ermeni okullarında gösteriminin durdurulmasına yönelik bir grup Ermeni tarafından Şubat 2009'da yazılan mektup:

Sayın Başbakan'a Açık Mektup

Özü: Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddialarını konu alan "Sarı Gelin - Ermeni Sorununun İç Yüzü Belgeseli" DVD'lerinin ilköğretim okullarında gösterilmesinin engellenmesi isteği.

Sayın Başbakanımız, 2008 yılı Temmuz ayında ilköğretim okullarına dağıtılan söz konusu belgeselle ilgili DVD'lerin, Milli Eğitim Bakanlığı'nın genelgesi gereğince, öğrencilere izletilmesi ve sonuç raporlarının 27 Şubat 2009 Cuma mesai bitimine kadar il müdürlüklerinin kültür bölümüne gönderilmesi istenmektedir.

Söz konusu belgeselin konuyu ele alış şekillerine bakıldığında, tarihi konularda bilgi sağlamak yerine şiddet ve ayrımcılık söylemlerini körükleyerek kin ve nefret duygularını geliştireceği, sonuç olarak toplumda zaten var olan Ermeni düşmanlığını artıracacağı kesindir.

Bildiğiniz gibi, Ermeni adı yıllardan beri Türkiye'de kötünün adı ve pek çok kötülüğün de nedeni olarak kullanılmaktadır. "Ben Ermeni'yim" diyen bir yazara, "estağfurullah" diyen gençle ilgili anlatılanlar, yakıştırılmış bir fıkra değil, acı bir gerçektir. Abdullah Öcalan'ın Ermeni olduğu, dağ kadrosu devlet yetkililerince isim isim bilinen PKK'nın Ermeni olduğu yalanı profesör unvanlı bilim adamları ve eski politikacı yazarlar tarafından sık sık tekrarlanmaktadır. "Kürt meselesi yoktur Ermeni meselesi vardır" sözü kimseye yabancı değildir. Son olarak Cumhurbaşkanımızı suçlamak amacıyla "annesi Ermeni'dir" diyen parlamenter de sosyal demokrat bir partinin üyesidir. Bu şartlar altında söz konusu belgeselin, henüz ilköğretim çağındaki çocuklara izlettirilmesinin yukarıda sözü edilen yanlış değer yargılarını gelecek nesillere aktarmaktan başka bir yararı olmayacaktır.

Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanmış olup, 1915 Olayları'nda Ermenilerin suçlu olduğunu kanıtlamak amaçlı olduğu açık DVD'lerle çocuklarımızın beynine Ermeni düşmanlığını işlemenin, Ermeniler karşı duyulan kin ve nefreti artırmanın Genelkurmay'ın ya da Milli Eğitimin hangi amacına hizmet edeceğini anlayamıyoruz. Eğer bu çalışma Dünya devlet ve milletlerini ikna etmek amacını taşıyorsa, söz konusu DVD'lerin Türkiye'de değil, başka ülkelerde gösterilmesi gerekir. Eğer bu girişim, 24 Nisan öncesi diaspora Ermenileri ya da Ermenistan yönetimine karşı bir hamle ise, bu hamlenin yarardan çok zarar vereceği açıktır. Yok, eğer amaç Türkiye Ermenilerini sindirmek, korkutmak ise bu gerçekten Türkiye Cumhuriyeti'ne yakışmayan, hukuk devleti olmakla bağdaşmayan bir tutum olacaktır. Bizler bu ülkede -bazı kesimlerce ileri sürüldüğü gibi- emanet ya da sığınmacı değil bu topraklarda asırlardan beri yaşayan bir halk ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıyız.

Sayın Başbakanımız, bu uygulamada en büyük zararı devlet okullarında veya özel ilköğretim okullarında Türk arkadaşları ile birlikte öğretim gören Ermeni öğrenciler görecektir. Kalabalık bir sınıfta, bu şekilde suçlanmanın, bir anda bütün bakışların kendisine dönmesinin çocuk psikolojisinde ne gibi yaralar açacağını ve kalıcı hasarlar bırakacağını yaşamayan bilemez. Başka ülkelerin çocuklarının yaşadığı acılara karşı gösterdiğiniz yüksek insani hassasiyeti kendi ülkenizin vatandaşı olan çocukların sıkıntıları karşısında da göstermenizi bekliyoruz. Yine aynı şekilde, bu belgeselin öğrencilerinin tamamı Ermeni olan Ermeni azınlık ilköğretim okullarında gösterilmesinin bu öğrencilerde eziklik, suçluluk ve dışlanmışlık duygusu yaratacağı da açıktır. İlköğretim çağındaki çocukların atalarının hain, soydaşlarının iftiracı olduğunu anlatan bir belgeseli izlemek zorunda bırakılması hem çağdaş insan ve azınlık haklarına hem de çocuk haklarına aykırıdır.

Sayın Başbakanımız, yukarıda belirtilen nedenlerle söz konusu DVD'lerin ilköğretim okullarında gösterilmesine engel olmanızı bekliyoruz. Eğer hükümet ve Genelkurmay Başkanlığı olarak bu DVD'lerin gösterilmesinde Türk toplumu için önemli bir yarar görüyorsanız, en

azından Ermeni çocuklarının bu DVD'leri izlerken duyacakları eziklik, suçluluk ve dışlanmışlıktan kurtarılması için Ermeni azınlık ilköğretim okullarında bu DVD'lerin gösterilmesinin engellenmesini, devlet okullarında okuyan Ermeni öğrencilerin DVD'yi izlemekten muaf tutulmalarını önemle rica ederiz.

İmzacılar

Murat Bebiroğlu, Rafi Bilal, Arman Artuç, Dr. Sarkis Adam, Simon Manoyan, Elmon Hançer, Kirkor Sahakoğlu, Garabet Orunz, Ber Zoraian, Mari Akbaş, Sevan Ataoğlu, Selin zkan, Nazaret Davityan, Tavit Kletavitoğlu, Takuyi Kletavitoğlu, Hosrof Kletavitoğlu, Vahe Simkeşyan, Onnik İskender Kordonciyan, Shoushan Kordonciyan, Levon Kordonciyan, Alin Kordonciyan, Raffi A. Hermonn, Ari Kevork Demircioğlu, Arda S. Hocasaryan, Serda Arslan, Diana Altun, Sarem şeşetyan, Sevan şeşetyan, Mircan Miroğlu, Armaveni Miroğlu, Minas Miroğlu, Kayane Miroğlu, Alis Olgun Karakaş, Melik elikoğulları, Ayşe Hr, Antranik Avitoğlu, Dikran G. Giragosyan, Nazaret zsahakyan, İsa Paylan, Arsin Arşık, Karabet ekem, S. şehmuz Dinçer, Rüstem Ayrıl, Hermine Uygun, Nadya Uygun, Nurhan Uygun, Dr. Haluk Sunat, Semra Sunat, Emek Sunat, Mesut Tufan, Ohannes Altun, Harut Kurumlu, Serkis Kurumlu, Elizabet Narin Kurumlu, İrma Kurumlu, Arlet Polat, Haygan Polat, Murat Polat, Hagop Akıllıyan, Nadin Berberyan, Aret ekeker, Karolin Mamigonyan, Hagop Mamigonyan, Ayda Berber, Antuan Berber, Ayda Erbal, Selim Yıldırım, Erdal Yıldırım, Madlen Yıldırım, Serop Yıldırım, Zakar Dikme, Herman Kp, Feyza anaklı, Mardiros Merdinoğlu, Lerna Ekmekçioğlu, Tamar itak, Errol Lafcioğlu, şükrü Turhal, Ali Güder, Parunak elik, Ceren zgl, Anahit Karakuş, Yervant Karakuş, İlda Simonian, Banu zdemir, Taşkın zdemir, Hilda Pekayvaz, Ber Pekayvaz, Apraham Süslü, Yoel Vahram Keşap, zlem Dalkıran, şahin Kiren, Mebuse Tekay, Zeynep Tanbay, Zafer Kıraca, A. Nurhan Becidyan, Aslin Baltayan, Ohannes Baltayan, Feyhan Fevziye Oran, Prof. Dr. Baskın Oran, Sema Kılıçer, Oşın Elagöz, Minu Nikpay, Daniyel

Antikacıyan, Murat Çelikkan, Kadri Salaz, Levon Sabukyan, Tamar Koçyan, Najda Sadyan, Raffi Sadyan, Ferhat Kentel, Sibel Erduman, Güldüren Koç, Av. Murat Dinçer, Şehrazat Çakıroğlu, Zehra Şenoğuz, Serdar Kordu, Nadire Gül, Zeynep Kaya, Firuz Kutal, Adil Serhan Şahin, Havva Yıldırım, Ayşe Günaysu, İzem Günyaktı, Av. Setrak Davuthan, Sevan Gürün, Eren Keskin, Cahit Demir, Özgür Demirci, Burhan Demirci, Liza Aydın, Jbid Kaya, Melisa Çakmak, Haluk Sezer, Bülent Küçükaslan, Hikmet Akçiçek, Fatma Müge Göçek, Ertan İğneli, Barış Engin, Sarkis Çavuşyan, Ani Çavuşyan, Ari Çavuşyan, Sevan Çavuşyan, Aylin Çavuşyan, Vahe Peksezer, Levon Nazaretyan, Veronika Nazaretyan, Şinar Beşiktaşlıyan, Seta Beşiktaşlıyan, Yetvart Meneşyan, Peruz Meneşyan, Garbiş Şimşek, Şoğër Şimşek, Sevan Söğüt, Karin Söğüt, Jüliyet Minas, Aret Minas, Verjin Beşiktaşlıyan, Markar Çakmak, Dikran Peştemalcıgil, Alis Peştemalcıgil, Lusi Menzilciyan, Garbis Menzilciyan, Keğam Beşiktaşlıyan, Seta Beşiktaşlıyan, Mihran Özkuyumcuyan, Makruhi Özkuyumcuyan, Artür Özkuyumcuyan, Nadin Özkuyumcuyan, Garbis Tenekeci, Hayguhi Tenekeci, Hayri Özkuyumcu, Elizabet Özkuyumcu, Alex Özkuyumcu, Alen Özkuyumcu, Minas Köseadağ, Hayguhi Köseadağ, Jbid Köseadağ, Aram Akkeresteciyan, İрма Akkeresteciyan, Jinev Torosoğlu, Parseğ Torosoğlu, Parseğ Cancik, Nıvart Cancik, Erlin Cancik, Kirkor Cihanoğlu, Kevork Seryan, Arşaluys Seryan, Sona Smit, Melkon Taberyan, Silva Taberyan, Nişan Takvoryan, Makruhi Takvoryan, Ohannes Kuyumcuyan, Sona Makbulyan Yoğurtçu, Rober Akkeresteciyan, Sarkis Parmaksız, Arlet Parmaksız, Bedros Pekmanuelyan, Takuhi Pekmanuelyan, Ardaş Dionyan, Ağavni Dionyan, Aram Kanburyan, Norayr Melikyan, Norayr Şenyan, Haçadur Esmer, Daron Mardikyan, Herman Küçükreisyan, Tatyana Küçükreisyan, Garo Gedikoğlu, Zabel Karakoç, Hermin Tekiroğlu, Kaspar Tekiroğlu, Makruhi Akkeresteciyan, Loris Bardsibanyan, Arpine Bardisbanyan, Seta Yağlıyan, Ani Çimen, İşhan Çimen, Polin Çimen, Lora Çimen, Karin Arabacı, Anastasya Arabacı, Hagop Morboyacı, Aret Sürmeyan, Vartuhi Pekmezoğlu, Ara Pekmezoğlu, Kayane Bağam, Kevork Çilingiroğlu, Mari Çinlemez, Kevork Çinlemez, Garbis Paçacı, Hayguhi

Paçacı, Ferdinand Paçacı, Aşık Paçacı, Seta Canbazoğlu, Arek Muncuf, Nayat Güllüoğlu, Jan Güllüoğlu, Ari Pehlivanoglu, Yervant Erol Hıdıroğlu, Lora Hıdıroğlu, Karin Nivart Aleksanyan, Arman Aleksanyan, Avram Hıdıroğlu, Hagop Hıdıroğlu, Takuhi Silvert Hıdıroğlu, Sarven Hamparyan, Tatyos Özsemerci, Robert Aydede, Savaş Aydede, Jeni Aydede, Raffi Alik, Murat Berberoğlu, Manuk Erçömlek, Artun Hamparyan, Nayat Basma, Ani Ohanyan, Masis Ohanyan, Alin Keskin, Elçin Aktoprak, Doç. Dr. Serdar M. Değirmencioğlu, Ergün Eşsizoglu, Tuncay Sunata, Tayfur Güney, Mustafa Elveren, Aylin Merdinyan, Aret Yaman, Vedat Amedi, Bilal Tanrıverdi, Ahmet Özgür Erdoğan, Boğos Levon Zekiyani, Onur İnan, Seyhan Elmalı, Aslı Güneş, Artin Ormancıyan, Nayat Muratyan, Nevin Zincirci, Regent Zincirci, Ebru Yıldırım, Ayda Manukyan, Gülay Bulut, Oya Özgüven, Serhat Oran, Gülbin Fırat, Ural Manço, Celal Mordeniz, Murat Ekmekçi, Hagop Ekmekçi, Röne Ekmekçi, Araks Ekmekçi, Hagop Evingülü, Mari Evingülü, Ani Evingülü, Viktorya Evingülü, Arşaluy İpekçi, Kenan İpekçi, Canik İpekçi, Jeny İpekçi, Baykar İpekçi, Sevag İpekçi, Julyet Değirmenci, Yunus Değirmenci, Rita Değirmenci, Robin Değirmenci, Kapriel Hacıoğlu, Nurşen Hacıoğlu, Murat Hacıoğlu, Leda Hacıoğlu, Murat Sağıroğlu, Lalezar Sağıroğlu, Aleksan Birgül, Alis Birgül, Selin Birgül, Nilgün Aktaş, Akın Atauz, Sona Kuyumciyan, Nurhan Palakoğlu, Firdevs Güreşçi, Ziya Laçın, Nilgün Yurdalan, Kirkor Elmayan, Ceren Öztürk, Atila Topal, Ufuk Ahıska, Murat Paker, Arzu Öztürkmen, Başak Tuğ, Burcu Gürsel, Eliz Keşiş, Aykun Yıldır, Sakine Günel, Rezzan İlke Yiğit, Mehmet Ali Yiğit, Gülbin Çelebi, Aris Arzuman, Raffi kayaer, Mesrop Köseyan, Meliha İleri, Nurhan Davutyan, Leyla Karagül, Turgut Alaca, Necla Akkaya, Nejla Osseiran, Elif Sofya, Leman Yurtsever, Murat Barın, Ali Altınkanat, Mehmet Atak, Hüseyin Öntaş, Avedis Andonoğlu, Mustafa Sütlaş, Hüseyin Gazi Şenol, Can İkizler, Ülkü Özakin, Reva Aşık, Ani Karagülyan, Arto Karagülyan, Arlette Karagülyan, M. Yaşar Özer, Alis İzrail, Bahar Çelik, Vartkes Biberciyan, Selma Biberciyan, Vartuhi Biberciyan, Hayg Biberciyan, Narek Biberciyan, Sara Biberciyan, Nivart Biberciyan, Av. Luiz Bakar, Hermans Çiçekeker, Murat Özkan, İrfan Güven, Erdal Tan, Mihail Vasiliadis, Özlem

Aslan, Deniz Kocatepe, Özlem Ertan, İskender Tosun, Ari Tosun, Arus Margliç, Hagop Vartanyan, Halil Dönmez, Ferhan Güloğlu, Sıdika Çetin, Mehtap İskender, Şant Özbülül, Av. Alin Davuthan Özbülül, Kutay Kesim, Garo Garabetyan, Duygu Çavdar, Mehmet Kara, Yetvart Paylan, Sayat Şirin, Özgür Azad, Asuman Özbey, Selin Gezeroğlu, Saniye Yeşilbaş, Garbis Delgi, Yester Delgi, Ani Delgi, Şehriban Yorkun, Hovannes Muratyan, Barış Ursavaş, Suna Gökçe, Aykun Zorvanyan, Feryal Öney, Ali Koç, Semih Yücel, Ülker Uncu, Safiyye Aslan, Senem Donatan, Murat Yıldırım, Anna Turay, Hrant Kalataş, Suzan Bayhan, Murat Karakaş, Sahak Kiren, Nazlı Kiren, Kıymet Kiren, Pierre Kiren, Manuel Kiren, Aline Ağavni Akıllı, Hakan Temuçin, Fatma Demir, Hulusi Zeybel, Mikayel Özçilingiryan, Latife Demirci, Nurhak Polat, Fırat Güllü, Azize Secer, Gülsüm Ekinci, Meltem Toksöz, Sena Çerçi, Hasmik Akan, Greguar Akan, Melisa Akan, Serdar Çakır, Ardaş Çakır, Rahel Çakır, Maral Çakır, Satenik Çakır, Mikayel Abrahamoğlu, Diş Tbp. Mari Adam, Nurhan Çetinkaya, Ayten Arslan Çetinkaya, Mehmet Güzel, Adil Gülel, Mehmet Sorkılıç, Halil Gürüz, İsmet Gürsek, Hamdi Soyuinice, Kemal Demir, Ahmet Ferit Akarsu, İbrahim Halil Akgün, Tülay Serin Kulubak, Güneş Bodur, Dilara Demir, Kurken Berksanlar, Ayşe Akdeniz, Nigohos Beranian, Alican Güney, Veysel Koç, Hraç Kasapoğlu, Hayri İnce, Cüneyt Yalaz, Aysel Yıldırım, Cahit Ataş, Berrak Yüce, Arda Çınar, Uğur Özbekar, Nükte Devrim Bouvard, Yavuz Okçuoğlu, Gülден Aرسال, İzzet Yaşar, Nurcan Kaya, Özgür Çeçi, Yavuz Okçuoğlu, Garo Kaprielyan, Lear Arslan, Arlet Arslan, Yahya M. Madra, Güzin Büyükgönenç, Ceyhun Ülker, Suat Bozkuş, Adnan Tonguç, Bedros Kasparyan, Azad Kasparyan, Janin Kasparyan, Karin Kasparyan, Müfit Balabanlılar, Hüsnü Dilli, Sema Bayraktar, Ira Tzourou, Hagop Ogsar, Varujan Giritli, Şule Sancak Gözen, Peyami Arırk, Güner Elicin, Armine Canoğlu, Luyis Canoğlu, Vanes Canoğlu, Ayşe Orbay, Sarven Dursun, Tülin Karabeyoğlu, Anet Taşçıyan, Adnan Celayir, Yusuf Karasoy, Ali Saysel, Burcu Becermen.